

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Osmanlı Mukataa Sistemi

(XVI-XVIII. Yüzyıl)

BAKİ ÇAKIR

KITAREVİ

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - <https://rantey.org>

İç düzen: Bidaye

Kapak: Minyatür

Kapak Resmi: İstanbul Deniz Gümrüğü

Baskı: Çalış Ofset

Cilt: Bayrak Matbaacılık

İstanbul, 2003

ISBN 975-6403-20-9

Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI-XVIII. Yüzyıl)

Baki ÇAKIR

KİTABEVİ

1961 yılı Çanakkale doğumlu olan Baki ÇAKIR, ilk ve orta öğrenimini aynı ilde, yüksek tahsilini Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Uluslararası İlişkiler bölümünde tamamladı (1988). Aynı yıl kayıt yaptırdığı Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat anabilimdalı İktisat Tarihi bilimdalında “1690-1748 Yılları arasında Osmanlı Devleti’nin Merkezi Hazine Mukataa Gelirleri” isimli teziyle yüksek lisans ve aynı bilimdalında, “XVI-XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Mukataa Sistemi’nin Yapısı ve İşleyişı” isimli teziyle 2003 yılında doktora programını bitirdi. Aynı zamanda, İstanbul Büyükşehir Belediyesi İstanbul Araştırmaları Merkezi yayın komisyonunda görev aldı.

İÇİNDEKİLER

TABLO, FORMÜL ve EK LİSTESİ	VIII
ŞEKİL LİSTESİ	X
KISALTMALAR	XI
ÖNSÖZ	XIII
GİRİŞ: BAZI KONU ve KAYNAKLAR	1
A. Devlet Harcamalarının Finansmanı	2
B. Malî Verilerin Kullanılabilirliği	3
C. Kavramların Karşılaştırılması	4
D. Kaynaklar	6
1. Belgeler	6
2. Defterler	7

BİRİNCİ BÖLÜM OSMANLI MALİYE TEŞKİLATI

A. Merkez Maliyesi	13
1. Defterdarlık	13
2. Hazinele	16
3. Maliye Daireleri	20
B. Eyaletler Maliyesi	22
1. Has ile Yönetilen Eyaletler	23
2. Salyane ile Yönetilen Eyaletler	25
3. Eyalet Hazinele ve Defterdarlıkları	25

İKİNCİ BÖLÜM
MUKATAA SİSTEMİ
KURULUŞ / GELİŞME - DEĞİŞİM

A. Klasik Dönem (1453)	31
1. Mukataa Sisteminin Kuruluşu	31
2. İltizam Yönteminin Yaygınlaşması	36
3. Mukataa Sisteminin Gelişimi ve Değişimin Başlaması	40
B. Karışıklık Dönemi (1600)	41
1. Tımar Alanlarının Mukataa Haline Getirilmesi	42
2. Mülazemet ve Hizmet I	44
C. Malî-Bürokratik Merkezileşme (1632)	52
1. Mülazemet ve Hizmet II	56
2. Hazine-mande	57
D. Malikane Sistemi (1695)	58
E. Esham (1775)	61

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
MUKATAA GELİRLERİNİN YAPISI
ve GELİR BÜROLARI

A. Mukataalarda Muhasebe Düzeni	68
B. Mukataaların Gelir ve Gider Yapısı	71
1. Mukataa Gelirlerinin Yapısı	72
2. Mukataa Muhasebelerinin Gider Kısmı	81
C. Mukataa Gelir Büroları	84
1. Muhasebe-i Evvel (Baş Muhasebe)	87
2. Cizye Muhasebesi	94
3. Ziyade-i Cizye	95
4. Haremeyn Muhasebesi	95
5. Haremeyn Mukataası	96
6. Mevkufat	97
7. Mukataa-i Evvel (Baş Mukataa)	98
8. Maden Mukataası	99
9. Haslar Mukataası	101
10. Hasha-i Cedide	104
11. Bursa Mukataası	105

12. Mensuhat	106
13. İstanbul Mukataası	107
14. Avlonya Mukataası	108
15. Ağriboz Mukataası	109
16. Cedide-i Ula	109
17. Cedide-i Sani	109
18. Kefe Mukataası	110
19. Ağnam-ı Celepkeşan (Ganem Mukataası)	110
20. Anadolu Muhasebesi	111
21. Piskopos (Şikk-ı Sani/Maliye) Mukataası	111

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MUKATAA DERUHTE YÖNTEMLERİ

A. İltizam	115
1. Yönetim	119
2. Denetim	130
3. Görevliler	136
4. Girişimci	141
5. Kefalet	143
6. Prosedür	146
B. Emanet	150
C. Malikane	154

SONUÇ	171
EK: TEMEL BAZI KAVRAMLAR	175
TABLolar	201
KAYNAKLAR	229
DİZİN	243

TABLO, FORMÜL VE EK LİSTESİ

Tablo 1 :	Kavramların Kullanılışı	5
Tablo 2 :	XVI. Yüzyılda Bütçe Gelir ve Giderleri ile Bunların Farkı ...	37
Tablo 3 :	XVI. Yüzyılda Bütçe ve Mukataa Gelirleri ile Mukataa Gelirlerinin Bütçe Gelirlerine Oranı	39
Tablo 4 :	Muhasebe-i Evvel Bürosu Denetimindeki Mukataa Gelirlerinin Bütçe Gelirlerine Oranı	84
Tablo 5 :	Muhasebe-i Evvel'deki Ocaklıklar ve Kalem Toplamına Oranları	90
Tablo 6 :	Mukataa Gelirleri İçindeki Avarız ve Nüzül Gelirleri	98
Tablo 7 :	Maden Mukataa Bürosu Gelir Türleri ve Oranları	100
Tablo 8 :	Haslar Mukataa Bürosunun Gelir Yapısı	103
Tablo 9 :	Mukataaların Yönetim ve Denetiminde Hiyerarşi	136
Tablo 10 :	Aydın Muhassılığının Malikane Satışından Tahsil Edilen Harçlar 164	
Tablo 11 :	Muaccele ve Kasrıyed Resmi	166
Tablo 12 :	Merkezî Hazine Gelir Büroları (XVII-XVIII. yüzyıl)	203
Tablo 13 :	Eyalet Maliye (Hazine) Defterdarlıkları	204
Tablo 14 :	Vilayetlere Göre Mukataa Gelirleri ve Vilayet Toplam Gelirlerine Oranı	207
Tablo 15 :	XVII-XVIII. Yüzyıllarda Bütçe ve Mukataa Gelirleri ile Mukataa Gelirlerinin Bütçe Gelirlerine Oranı	208
Tablo 16 :	Mukataa Gelirlerinden Yapılan Mahsuplar ve İrsaliye ile Bunların Mukataa Gelirleri Toplamına Oranları	210
Tablo 17 :	Bütçe, Mukataa Toplam ve Muhasebe-i Evvel Bürosu Gelir Endeksleri	211
Tablo 18 :	Maliye Bürolarının Denetledikleri Mukataa Gelirleri ve Bunların Toplam Mukataa Gelirlerine Oranları (A)	212
Tablo 19 :	Muhasebe-i Evvel Büro Gelirlerinden Yapılan Mahsup ve İrsaliye Miktarları ile Bunların Büro Geliri Toplamına Oranları	213
Tablo 20 :	Haremeyn Muhasebesi Büro Gelirlerinden Yapılan Mahsup ve İrsaliye Miktarları ile Bunların Büro Geliri Toplamına Oranları	214
Tablo 21 :	Maliye Bürolarının Denetledikleri Mukataa Gelirleri ve Bunların Toplam Mukataa Gelirlerine Oranları (B)	215
Tablo 22 :	Haremeyn Mukataa Büro Gelirlerinden Yapılan Mahsup ve İrsaliye Miktarları ile Bunların Büro Geliri Toplamına Oranları 216	
Tablo 23 :	Mukataa-i Evvel Büro Gelirlerinden Yapılan Mahsup ve İrsaliye Miktarları ile Bunların Büro Geliri Toplamına Oranları	217

Tablo 24 : Maliye Bürolarının Denetledikleri Mukataa Gelirleri ve Bunların Toplam Mukataa Gelirlerine Oranları (C)	218
Tablo 25 : Maden Mukataa Büro Gelirlerinden Yapılan Mahsup ve İrsaliye Miktarları ile Bunların Büro Geliri Toplamına Oranları	219
Tablo 26 : Haslar Mukataa Büro Gelirlerinden Yapılan Mahsup ve İrsaliye Miktarları ile Bunların Büro Geliri Toplamına Oranları	220
Tablo 27 : Bursa Mukataa Büro Gelirlerinden Yapılan Mahsup ve İrsaliye Miktarları ile Bunların Büro Geliri Toplamına Oranları	221
Tablo 28 : Maliye Bürolarının Denetledikleri Mukataa Gelirleri ve Bunların Toplam Mukataa Gelirlerine Oranları (D)	222
Tablo 29 : İstanbul Mukataa Büro Gelirlerinden Yapılan Mahsup ve İrsaliye Miktarları ile Bunların Büro Geliri Toplamına Oranları	223
Tablo 30 : Avlonya Mukataa Büro Gelirlerinden Yapılan Mahsup ve İrsaliye Miktarları ile Bunların Büro Geliri Toplamına Oranları	224
Tablo 31 : Maliye Bürolarının Denetledikleri Mukataa Gelirleri ve Bunların Toplam Mukataa Gelirlerine Oranları (E)	225
Tablo 32 : Kefe Mukataa Büro Gelirlerinden Yapılan Mahsup ve İrsaliye Miktarları ile Bunların Büro Geliri Toplamına Oranları	226
Tablo 33 : Maliye Bürolarının Denetledikleri Mukataa Gelirleri ve Bunların Toplam Mukataa Gelirlerine Oranları (F)	227
Formül 1 : Tefavütün Hesaplanması	78
Formül 2 : Kuruş Fazlasının Hesaplanması	94
Ek I. Dimos	177
Ek II. İfraz	177
Ek III. İltizam	178
Ek IV. Kasım	178
Ek V. Kesim	178
Ek VI. Kıst	181
Ek VII. Maktu'	185
Ek VIII. Mukata'a	190
Ek IX. Naibiyet	197
Ek X. Tahvil	198
Ek XI. Taahhüt	200

ŞEKİL LİSTESİ

Şekil 1	: 1112/1700 Yılı Bütçesi Gelir Dağılımı	72
Şekil 2	: XVII-XVIII. Yüzyılda Bütçe Gelir Endeksi ile Toplam Mukataa ve Muhasebe-i Evvel Bürosunun Denetimindeki Mukataa Gelirlerinin Bütçe Gelirleri İçindeki Payları	74
Şekil 3	: Mukataa Gelirlerinden Yapılan Mahsup ve İrsaliyelerin Mukataa Gelirleri Toplamına Oranları	83
Şekil 4	: XVII-XVIII. Yüzyılda Gelir Bürolarının Denetimindeki Mukataa Gelirlerinin Bütçe Mukataa Gelirleri İçindeki Payları (A)	85
Şekil 5	: XVII-XVIII. Yüzyılda Gelir Bürolarının Denetimindeki Mukataa Gelirlerinin Bütçe Mukataa Gelirleri İçindeki Payları (B/1)	86
Şekil 6	: XVII-XVIII. Yüzyılda Gelir Bürolarının Denetimindeki Mukataa Gelirlerinin Bütçe Mukataa Gelirleri İçindeki Payları (B/2)	86
Şekil 7	: XVII-XVIII. Yüzyılda Gelir Bürolarının Denetimindeki Mukataa Gelirlerinin Bütçe Mukataa Gelirleri İçindeki Payları (C)	87
Şekil 8	: Bütçe, Mukataa ve Muhasebe-i Evvel Bürosu Gelir Endeksleri	88
Şekil 9	: XVII-XVIII Yüzyıl Bursa, Avlonya ve Ağrıboz Mukataa Bürosu Gelirleri	105
Şekil 10	: XVII-XVIII Yüzyıl İstanbul ve Kefe Mukataa Bürosu Gelirleri	108

KISALTMALAR

A.g.d.	: adı geçen defter
A.g.e.	: adı geçen eser
A.g.m.	: adı geçen makale/madde
A.g.t.	: adı geçen tez
A.g.y.	: adı geçen yer
A.y.	: Aynı yazar
A.RSK	: Bab-1 Asafi Ruus Kalemî
AÜDTCF	: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
B	: Recep (Ay yılının 7. ayı)
b.	: baskı
Bak.	: bakınız
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.	: Cilt
C	: Cemaziyelahir (Ay yılının 6. ayı)
Ca	: Cemaziyelevvel (Ay yılının 5. ayı)
Çev.	: Çeviren
D.BMK	: Bab-1 Defteri Baş Mukataa Kalemî
D.BRM	: Bab-1 Defteri Bursa Mukataası Kalemî
D.BŞM	: Bab-1 Defteri Baş Muhasebe Kalemî
D.BŞM.CBL	: Bab-1 Defteri Baş Muhasebe Cebeli Kalemî
D.HMH	: Bab-1 Defteri Haremeyn Muhasebesi Kalemî
D.HMK	: Bab-1 Defteri Haremeyn Mukataası Kalemî
D.HSK	: Bab-1 Defteri Haslar Kalemî
D.KFM	: Bab-1 Defteri Kefe Mukataası Kalemî
D.MCU	: Bab-1 Defteri Mukataa-i Cedide-i Ula Kalemî
D.MMK	: Bab-1 Defteri Maden Mukataası Kalemî
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Dzn.	: Düzenleyen
Edt.	: Editör
EI	: Encyclopaedia of Islam
El	: Evail (Ay yılı ayının başları, ilk on günü)
Er	: Evahir (Ay yılı ayının sonları, üçüncü on günü)
Ev	: Evasıt (Ay yılı ayının ortaları, ikinci on günü)
Gr	: Gurre (Ay yılı ayının başlangıcı)
Gy	: Gaye (Ay yılı ayının son günü)
Haz.	: Hazırlayan
İA	: İslam Ansiklopedisi: İslam Alemi Tarih, Coğrafya, Etnografya ve Biyografya Lugatı
İÜEF	: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
İÜİFM	: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası

KK	: Kamil Kepeci Tasnifi
Kit.	: Kitaplığı
Küth.	: Kütüphanesi
L	: Şevval (Ay yılının 10. ayı)
M	: Muharrem (Ay yılının 1. ayı)
MAD	: Maliyeden Müdevver Tasnifi
Mh.	: Muhasebe
Mak.	: Maktu'a
Mk.	: Mukataa
MTM	: Milli Tetebbular Mecmuası
MÜFEF	: Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi
MÜSBE	: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
N	: Ramazan (Ay yılının 9. ayı)
Neş.	: Neşreden/Neşredenler
öte.	: ötekiler
R	: Rebiyülahır (Ay yılının 4. ayı)
Ra	: Rebiyülevvel (Ay yılının 3. ayı)
S.	: Sayı
S	: Safer (Ay yılının 2. ayı)
Sh	: Selh (Ay yılı ayının son günü)
s.	: sayfa
ss.	: Sayfalar
Ş	: Şaban (Ay yılının 8. ayı)
t.	: Tomar
TA	: Türk Ansiklopedisi
TALİD	: Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi
THİTM	: Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası
TOEM	: Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası
TTK	: Türk Tarih Kurumu
v.	: varak
vsk.	: vesika
vv.	: varaklar
Yay.	: Yayınlayan
Z	: Zilhicce (Ay yılının 12. ayı)
Za	: Zilkade (Ay yılının 11. ayı)

ÖNSÖZ

Osmanlı maliyesinin temel konularından biri olan *mukataa*, Osmanlı sosyo-ekonomik yapısıyla her düzeyde ilgilenen kişilerin karşısına açıklanmaya ihtiyaç duyulan bir kavram olarak çıkmaktadır. Osmanlı tarihi konusunda çalışan araştırmacılar, çalışmalarında bu kavramı elde ettikleri veriler ışığında tanımlamaktadırlar. Böylelikle bir çalışmada verilmiş olan bir tanım diğer bir çalışmada -yazar aynı olsa bile- farklılık gösterebilmektedir. Ayrıca her çalışmada kavramı açıklama ihtiyacı hissedilmektedir.

Diğer taraftan, Osmanlı kurumları hakkında çoğunlukla mevzuat açısından (kanunname, nizamname vb.) bir düzenleme bulunmasına rağmen mukataa sistemi konusunda -Koçi Bey'in layihasından başka- hemen hemen derli toplu ve konuyu açıklayıcı bilgiye ulaşılamamaktadır. Konuyu temellendirecek yeterli kaynak bulunmaması araştırmacılar açısından müstakil bir çalışmayı zorlaştırmaktadır. Mesela, Milli Eğitim Bakanlığı tarafından yayımlanan İslâm Ansiklopedisinde *mukataa* maddesi bulunmamaktadır. Bu nedenle araştırmacıların çoğunluğu konuyu, sınırlı olarak tanımlama veya teğet geçme yolunu seçmektedirler. Hatta mukataa, bazı araştırmacılar arasında akademik kariyer hayatını sona erdiren bir konu olarak görülmektedir.

Böyle bir konunun -bu çalışmanın hazırlanması, öngörülen zaman diliminin üç katı bir süreyi almışsa da- sınırlı sürede ve bu hacimdeki bir eserde her yönüyle ortaya konulmasının zorluğu ortadadır. Bu çalışma bu yönüyle, konuyu bütünüyle açıklığa kavuşturmaktan ziyade problemi ortaya koyabilmişse amacına ulaşmış kabul edilebilir.

Çalışma sürerken mukataa konusunu çalıştığını öğrenen -araştırmacılar başta olmak üzere- birçok kişi konunun önemini belirtip çalışmanın bitme-

sinden kendilerinin haberdar edilmesini talep etmişlerdir. Bu talepler, çalışma süresinin uzamış olması vb. nedenler dikkate alınarak, çalışma bittikten sonra bir kenara koyup üç-beş sene *demlenmesini* beklemekten vazgeçilerek yanlışıyla doğrusuyla yayımlayıp ilgilenenlerin görüş ve düşünceleri doğrultusunda olgunlaşması tercih edilmiştir. Bu nedenle okuyucuların, cümlelerde bulunan birtakım hataları, kelimelerin yazımındaki farklılıkları, bazı cümlelerdeki karmaşık anlatımları vb. kusurları mazur görececeklerini ümit ederim.

Bu çalışma sırasında, öncelikle maddi ve manevi yardımlarını esirgemeyen Saygıdeğer Hocam Prof. Dr. Ahmet Tabakoğlu'na şükranlarımı sunarım. Çalışmayı okuyup görüşlerini belirten Doç. Dr. Gülfettin Çelik ve Doç. Dr. Fethi Gedikli ile gerek ilk müsvedde taslaklarının düzeltilmesinde gerekse daha sonra son şeklini almasında tashihi derecesinde defalarca metni gözden geçirip basım aşamasında ortaya çıkan sorunlarla ilgilenen, şu anda *mabeynde* bulunan, Değerli Erol Özvar'a ve böyle meşakkatli bir yayının yayımını üstlenen Mehmet Varış'a teşekkürü bir görev bilirim. Başta Başbakanlık Osmanlı arşivi personeli olmak üzere görünmez emektarlar olan hükûmî ve gerçek kişilere teşekkür edip bu eseri, anne ve babama ithaf etmeyi bir borç telâkki ederim.

AÇIKLAMA

Bu araştırmada; dosya usulüne göre tasnif edilmiş arşiv kaynakları; fon kodundan sonra, “dosya no/gömlek no-belge no” biçiminde belirtilmiştir.

Hicrî tarihler, “DATECONVERT VERSION 15.1 1993” programı ile miladî tarihlere çevrilip (hicrî tarih/miladî tarih) şeklinde gösterilmiştir.

Ayrıca, İktisat Tarihi alanında yapılan bir çalışmada olayların zaman içinde ki değişikliğini göstermesi bakımından tarihlerin önemli olması nedeniyle tarihler, genellikle metin içinde kaydedilmiş; belirlenememiş, münferit sayılabilecek veya genelleme yapabilmek için araştırmamızın sürdürülmesi gerekli olan durumlarda ise arşiv kaynaklarının tarihleriyle yetinilmiştir. Bu biçimde metnin akıcılığının da sağlanması amaçlanmıştır.

GİRİŞ

BAZI KONU ve KAYNAKLAR

Osmanlı Mukataa Sistemi'ni konu alan bu araştırma, sistemin kamu kesimindeki uygulamasını esas almaktadır. Vakıflar, tımar ve özel kesimdeki uygulamalar genel olarak konunun dışında kalmaktadır. Arşiv kaynaklarının çoğunlukla resmî belgelerden oluşması böyle bir sınırlamayı zorunlu kılmaktadır.

İncelenen dönem, XVI-XVIII. yüzyıl olarak belirlenmiş ise de konu tabiatı icabı, XV. yüzyıl ortalarından (1453'ten) XIX. yüzyıl ortalarına (Tanzimat'ın ilanına) kadar genişleyebilmektedir.

Osmanlı Devleti'nin malî örgütlenmesi genel olarak merkez ve eyaletler maliyesi olmak üzere iki kısımda incelenebilir. Merkez maliyesi, hazineler ve maliye dairelerinden oluşmaktadır. Eyaletler maliyesi ise, sözkonusu eyaletin idare biçimine göre; has ve salyane ile yönetilen eyaletler olarak ayrılmaktadır. Bu sınıflamaya tâbi devletler de eklenebilir.

Merkez maliyesindeki maliye daireleri Defterdarlık, Ruznamçe kalemi, Maliye kalemi, Tarihçi kalemi, Gelir ve Gider kalemlerinden oluşmaktadır. Gelir büroları, bu çalışmanın konusu dahilinde bulunmaktadır (Bak. IV. Bölüm). Gider kalemleri ise: Yeniçeri kalemi, Piyade Mukabelesi, Suvari Mukabelesi, Büyük ve Küçük Kale, Küçük Ruznamçe, Teşrifat kalemi ve Salyane Mukabelesi'dir¹. Bunların dışında gelir bürolarının bazıları aynı zamanda giderleri de denetlemektedir.

¹ Bu bürolar için bak. Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, İstanbul 1985 (bundan sonra: *Osmanlı Maliyesi*), ss. 109-111 <https://rantey.org>

A. Devlet Harcamalarının Finansmanı

Devletler, görevlerini yerine getirebilmek için bir takım harcamalarda bulunmaktadır. Bu harcamaların finansmanı ise, çeşitli kaynaklardan tahsil edilen gelirlerle karşılanmaktadır. Bunlar; vergiler, harçlar, resimler, para cezaları, mülk ve teşebbüs gelirleri, para ve basımından doğan gelirler, iç ve dış borçlanma vb. gelirlerdir.

• Bu gelirlerin konusu ve bu nedenle doğrudan veya dolaylı bir biçimde gelirlerin kaynağı olan iktisadî unsurdan, söz konusu gelirlerin tahsilini kolaylaştıran birimler devlet açısından fayda sağlamaktadır.

Devletler, gelirlerini kalemler bazında tahsil etme zorluğunu bu birimler (kurumlar) aracılığıyla aşabilmektedir. Bunlar iktisadî hayatta birer firma olarak görülmektedir.

Osmanlı Devleti'nde bu fonksiyonu, mukataa kurumu yerine getirmektedir. Bir başka deyişle, bu kurum aracılığıyla hazineye gelir sağlanmaktadır. Mukataa; bir işletme olabileceği gibi, genel olarak gelirlerin tahsil edilmesini konu edinebilen bir kuruluştur. Konusu, bir işletmeye tasarruf veya bazı resim ve vergilerin tahsil hakkı olabilir².

Burada tahsil, gelirlerin salt tahsil edilmesi olmayıp gelir kaynağının gelişmesinin sağlanması, verimsizliğinin önlenmesi gibi yönetim veya işletme ile ilgili konuları da kapsamaktadır. Salt tahsil, mukataa haline getirilmeyen (timar ve zeamet bedeliyeleri, mültezimlerin iltizam birimlerine dahil edilen cizye ve avarız gelirlerinin tahsili vb.) gelir kaynaklarının -özellikle iltizam ile- deruhte edilmesinde sözkonusudur.

Dolayısıyla mukataa, bugünkü anlamda iktisadî devlet teşekküllerini kapsadığı gibi, sehim ihracı ile de devletin borçlanmasına imkan sağlamaktadır.

Bu araştırmada, farklı bir ifade kullanılmadığı sürece *mukataa gelirleri* tabirinden kastedilen, mukataaların geliri olmayıp, mukataalardan devletin tahsil edeceği miktar, bir başka deyişle, devlet gelirleridir. Bu, arşiv belgelerine de uygun bir kullanımdır.

² Halil Sahillioğlu, "Bir Mültezim Zimem Defterine Göre XV. Yüzyıl Sonunda Osmanlı Darp-hane Mukataaları", *İÜİFM*, C. 23, No. 1-2 (Ekim 1962-Şubat 1963) (bundan sonra: "Darphane Mukataaları"), s. 146.

B. Malî Verilerin Kullanılabilirliği

Arşiv kaynaklarındaki malî verilerin bolluğu, başlangıçta araştırmalarda heyecana neden olmakta ve bunların değerlendirilmesi yönünde araştırmalar devam ettiğinde biriken verilerin çoğu kere kullanışsız olması ümitleri azaltmaktadır.

Bu kullanışsızlıkta öncelikle gelir kaynaklarının mukataa haline getirilmesi büyük rol oynamaktadır. Gelir kaynakları mukataa haline getirilirken coğrafi alan, gelir türü gibi özellikler göz önüne alınmaktadır. Bir coğrafi bölgeden tahsil edilen gelirlerden bir mukataa oluşturulurken gelir türleri esas alınmakta, ancak başlangıçta bu gelir türlerine ait miktarlar sabitleştirilmekte, daha sonraki yıllarda söz konusu mukataadaki gelir artışının nedeni (hangi gelir türündeki artıştan kaynaklandığı) tespit edilememektedir.

Gelir türüne göre oluşturulan bir mukataada da başlangıçta mukataa haline getirilme işlemi aynıdır. Bu durumda verilerin kullanışlı olacağı düşünülebilir³. Ancak belgelerde her mukataa isminin sonunda *ve tevâbiuhâ* deyişiyle karşılaşılmaktadır ki bu, o mukataaya bağlı olan öteki gelir kaynaklarını belirtmektedir. Bunlar başka bir mukataaya ait olabildiği gibi, mukataa haline getirilmemiş gelirleri de ifade edebilmekteydiler.

Bir mukataa iltizam yöntemiyle deruhte edildiğinde, yıldan yıla oluşan verimlilik artışı söz konusu mukataanın yıllık gelirine, artışın hangi gelir türünden kaynaklandığı belirtilmeden, eklenmektedir. Bu artış, yalnız verimlilikten kaynaklanmayıp mültezimler arası rekabetten de doğabilmektedir. Ayrıca bir mültezim iltizam yöntemiyle birden fazla bağımsız mukataayı deruhte ettiğinde, bu kez mukataaların gelirleri ikinci planda kalmakta iltizam bedeli öncelikli olmaktadır.

Öte yandan birden fazla mukataayı iltizama alan mültezim kârını artırmak için bir mukataanın kârının diğerinin zararına mahsup edilmesi şartıyla deruhte etmekte olduğundan gelir türlerinin ötesinde mukataaların gelirlerine ait belgelerde kayıtlı miktarlar da reel durumu yansıtmamaktaydı.

Bundan başka iltizam birimleri, vali, muhassıl, voyvoda, emin, nazır vb. tarafından bir üst iltizama alınmakta, böylece merkezdeki kayıtlara bu üst il-

³ Malî verilerin iktisadî hayatın göstergesi olarak kullanılabilirliği hakkında bak. Mehmet Genç, "18. Yüzyıla Ait Osmanlı Malî Verilerinin İktisadî Faaliyetin Göstergesi Olarak Kullanılabilirliği Üzerinde Bir Çalışma", *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul 2000 (bundan sonra: *Verilerin Kullanılabilirliği*), ss. 153-185.

tizama alınma miktarları yansımaktaydı. Uygulamada bu süreç, önce üst iltizama alınıp daha sonra alt iltizama verilme biçimindeydi⁴.

Nitekim alt iltizam birimlerine ait mukataalar ile ilgili bir konudaki yazışmalarda merkezden, bu mukataalarla ilgili ayrıntılı (mufassal) bilgilerin merkezde bulunmadığı, merkezde kayıtların toplam olarak var olduğu belirtilmekteydi.

C. Kavramların Karşılaştırılması

Osmanlı'da gerek resmî kayıtlarda, gerekse telif eserlerde bazı kavramlar birden fazla anlamda kullanılmaktadır. Bu durum, kavramların anlam ve birbiriyle ilgilerinin karmaşıklığından ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle bu çalışmanın başlığını oluşturan *mukataa* kavramı için tek bir tanım yapılması imkansızdır. Bir başka ifade ile, bu kavram birden fazla anlamda kullanılmıştır.

Mukataa; iltizam, kesim, maktu ve maktua kavramlarını kapsamakta olup icare/bedel, malî birim, yöntem, götürü ve sözleşme anlamlarında kullanılmaktadır.

İltizamın ise, yalnızca bir yöntem olarak kullanıldığı görülmektedir.

Mukataanın Türkçe karşılığını çağrıştıran kesim kelimesi, malî birim ve sözleşme anlamlarını karşılamamaktadır.

Yöntem ve götürü anlamıyla maktu ile kesim kavramı -icare anlamı hariç- eş anlamlıdır. İcare/bedel anlamında kesim kavramını maktunun bir versiyonu olan maktua kelimesi karşılamaktadır. Maktua, ayrıca malî birim anlamındadır. Maktu ve maktua kelimeleri birlikte, sözleşme hariç mukataa kavramını karşılamaktadırlar (Bak. Tablo 1). Ancak aralarında farklılık mev-

⁴ "Haleb gümrüğü ve tevabii mukataası emini ... mukataa-i mezbûreyi berat eyledikde ibtidâ' tarihi Muharrem olmağla kendüye dahi Muharremden virilüb lakin Hurde aklamına tabi olan mukataaî emini-i mezbûr amil-i pâylarına tevarih-i muhtelifle ile virüb arz eylemekle Darü'l-Vekale-i Haleb mukataası amil-i pâyi olan kimesnenin senesi tamam olmağa karib [olmağla] bundan akdem bin kırk dört Recebinin gurrende iltizamı sabık üze senede on iki bin gurus gurus iltizam ile ebna-i sipahiyandan Hüseyin Hasan ... nam kulum emin ve Receb nam kulum ber vech-i kefale kabzımal olmak üze ... deruhde olunub ..." MAD 6375, s. 165 (26 Ca 1044/17 XI 1634). Burada iltizam hiyerarşisi, Hurde aklamı olarak isimlendirilen Halep gümrüğünün de içinde bulunduğu mukataa grubu üst, Halep Darü'l-Vekale mukataası ise alt iltizam birimi olarak görülmektedir.

cuttur. Öncelikle, maktu-maktua gibi bir ayırım mukataa kelimesi için kullanılmamaktadır.

Tablo 1
Kavramların Kullanılışı

	İcare/bedel	Malî birim	Yöntem	Götürü	Sözleşme
Mukataa	X	X	X	X	X
İltizam	-	-	X	-	-
Kesim	X	-	X	X	-
Maktu'	-	-	X	X	-
Maktu'a	X	X	-	-	-

Kaynak: Ek: Bazı Temel Kavramlar bölümüne göre düzenlenmiştir.

İki kavram arasında önemli bir farklılık, vergi tarhının dayandığı esaslar açısından ortaya çıkmaktadır: Maktu, bir mükellef veya mükellef grubunun ödeyeceği yeknesak vergi miktarını saptamaktır. Bu belirleme kanunî ölçülere göre yapılmakta olup olağanüstü bir durum olmadıkça değiştirilmesi söz konusu değildir. Mükellef grubuna mensup kişiler belirlenen miktarı her biri ayrı olarak değil birlikte ödemektedir. Kişi başına düşen vergi yükü ise kendileri tarafından belirlenmektedir.

Aynı zamanda maktu, mukataa haline getirilmesi mümkün olmayan küçük bir gelir kaynağının kayıt altına alınması ve devlete gelir sağlamanın ilk adımını oluşturmaktaydı.

Öte yandan, mukataa haline getirilmeyen gelirler de (cizye, avarız vb.) maktu yöntemle tahsil edilebilmektedir.

Mukataalarda ise vergi matrahı, idare veya yetki verilen şahıslar tarafından kanunî ölçülere dayanılarak her bir mükellef için ayrı ayrı saptanmaktaydı⁵.

⁵ "... ve dahi sipahi ve ummal harman ölçümekde ziyade tehir itmeyeler heman bir hafta tehir ideler gelüb ölçümezlerse köyün imanı ve kethüdası ve yarar adamları marifetiyle harmanı ölçüb anbarına koyalar sonra gelüb bizim marifetimiz yoğiken ölçdünüz deyu incitmeyeler ..." Selami Pulaha - Yaşar Yücel, *I. Selim Kanunnamesi (1512-1520) ve XVI. Yüzyılın İkinci Yarısının Kimi Kanunları*, Ankara 1988, ss. 30-31 (56).

Maktu ile mukataa arasında geçiş her zaman mümkündü. Maktu bir gelir kaynağı denetlenip gelirlerinde artış olduğu ortaya çıktığında mukataa haline getirilebilir, tersi durumda mukataa-maktuaya dönüştürülebilirdi.

Mukataalar ile ilgili belgelerde (berat, hüküm vb.) sıkça karşılaşılan *ber vech-i maktu* deyimi, mükelleflerle ilgili olmayıp mukataaların deruhte edildiği kişiler (çoğunlukla mültezimler) ile devlet arasındaki durumu belirtmektedir: Bir mukataa iltizama verildiğinde artık mültezimin devlete ödeyeceği miktar (ber vech-i maktu') tahvil sonuna kadar sabitleşmekteydi. Bu durumda mültezim devlete, karşılıklı anlaşma veya mültezimler arası rekabet sonucu belirlenip maktu hale getirilmiş olan bir miktar (iltizam bedeli) ödemekte, ancak mükelleflerden devlet adına kanunî ölçülere göre tahsilat yapmaktaydı.

D. Kaynaklar

Burada kısaca, bazı arşiv (BOA) kaynaklarından konu ile doğrudan ilgili olanlar tanıtılacaktır.

1. Belgeler

a. Arzlar

Bir mukataa iltizama alınırken mültezim, nazır veya müfettiş tarafından arz edilirdi.

1) Mültezim arzları

Mültezimler iltizama alacağı mukataa ile ilgili ileri sürdüğü şartları içeren bir dilekçe ile mukataanın bağlı bulunduğu bir nezaret varsa nazıra yoksa mukataa müfettişi aracılığıyla hazine bulunan eyaletlerde eyalet defterdarlıklarına, hazine bulunmayan eyaletlerdeki mukataaları iltizama almak için İstanbul'daki merkez defterdarlıklarına başvururdu.

2) Nazır arzları

Nazırlar, bir mukataaya talip olan şahıslardan kendi iltizamına ve devlete uygun olan kişiye mukataanın iltizama verilmesi konusunda, mültezimin şartlarını da içeren dilekçeyi merkeze ulaştırırdı.

3) Müfettiş arzları

Bir mukataayı iltizama almaya talip olan kişi talebini, nazır olmadığı durumda mukataanın bağlı bulunduğu müfettişlik bölgesinde görevli, genelde

müfettiş - kadı olan şahsa arzederdi. Mukataanın nazırı var ise, hem nazıra hem de müfettişe başvurabilirdi.

Müfettiş ise görev bölgesinde bulunan bir mukataanın talipleri arasında devlet yararına uygun şartlar öne süren veya kabul eden şahsın mültezimlik talebini merkeze arz ederdi.

Talepnameleri, nazır ile müfettiş koordineli olarak birlikte veya ayrı ayrı merkeze arz ettikleri de olurdu.

b. Telhisler

Mültezim, nazır ve müfettiş arzları İstanbul'da incelenir, uygun olması durumunda mukataanın bağlı bulunduğu büro tarafından telhis düzenlenirdi. Burada; mukataanın bir önceki tahvilde yıllık geliri, kime iltizama verilmiş olduğu ve tahvilin başlangıç ve bitiş tarihleri arz edilen dilekçelerdeki şartlar kayıtlı olurdu.

Bu telhisin üst kısmına, telhiste yazılı olan veya ilave bir takım şartlar ile talip olan şahsa iltizama verilmesini içeren buyruldu yazılırdı.

d. Kefaletnameler

Mültezim, talepleri merkeze arz edilmeden önce veya merkezde talepleri kabul edilip mukataa kendisine iltizama verildikten sonra, yeteri kadar kefil gösterip kefaletnameler hazırlatır, ancak bundan sonra mukataa kendisine zapt ettirilirdi.

e. Ruznamçe Suretleri

Bir mukataayı iltizama alan şahsa, tahvili içinde iltizam bedelini belirleyen taksitlerle hazineye ödediğinde, ruznamçe kaleminden muhasebe görüldükten ibraz etmek üzere ruznamçe sureti verilirdi⁶.

2. Defterler

a. Ahkâm Defterleri

Bir mukataanın iltizama verilmesi için buyruldu yazıldıktan sonra mukataanın bağlı bulunduğu büro tarafından, mukataaalarla ilgili problem, şikâyet vb. konularda hüküm ve berat yazılması için tezkere verilirdi. Bunların bir sureti bir deftere (defter-i tezâkir-i ahkâm ve berevât) kaydedilirdi. Mer-

⁶ D.HMK 20/2 (5 R 1111/30 IX 1699).

kezileşme döneminin⁷ başlarından itibaren bürolar tarafından bu tür müstakil defterler, yaygın olarak tutulmaktaydı.

b. Fihrist Defterleri

İltizama verilen bir mukataanın ismi, kime deruhte edildiği, ait olduğu (vâcib) tahvil dönemi veya yılı, iltizam bedeli bilgileri maddeler halinde bir deftere kaydedilir, tahvil içinde mukataa ile ilgili çıkarılan hükümler mukataanın bulunduğu sayfaya yazılırdı (der-kenâr).

• Mukataanın iltizam bedeline yapılan artışlar ilave edilip tenzilatlar düşülür, mültezimin merkeze veya mahallindeki ödemeleri bu defterde takip ediliirdi. Tahvil sonuna kadar mukataaların durumunun izlendiği bu defterler, XVII. yüzyılın ikinci yarısında ve XVIII. yüzyıl arşiv kataloglarında genellikle *mukataa defteri* olarak kayıtlıdır.

c. Muhasebe Defterleri

XVII. yüzyılın ilk yarısında mukataalara ait muhasebe defterleri oldukça bol görülmektedir. Bunun nedeni, mukataa muhasebelerinin mahallinde incelenip daha sonra merkez tarafından kontrolünün yapılmasıydı. Bu kontrolde, mahallinde düzenlenip mukataa müfettişine verilen muhasebe özeti (icmâl) esas alınmaktaydı.

1) Muhasebe Özetleri

Çoğunlukla karşılaşılan bu tür defterlerdir. Mahallinde bir mukataanın muhasebesini denetlemekle görevli müfettiş, eyalet defterdarı ve öteki yetkililer tarafından incelenip mültezime bir muhasebe özeti (icmâl-i muhâsebe) verilirdi. Mültezim bununla merkeze gelip muhasebesini kontrol ettirir yani onaylatırdı.

2) Ayrıntılı Muhasebe Defterleri

Bunlar genellikle emanet yöntemi ile deruhte edilen veya muhasebelerinde usulsüzlük bulunan mukataalara ait defterlerdir.

Emanet yöntemi ile (ber vech-i emânet) emin olan şahıslar mukataaları belirli bir bedel karşılığında deruhte etmeyip tahsilatlarına göre muhasebe görürlerdi. Bu nedenle ayrıntılı (müfredât) defterlerini merkeze getirirlerdi. Bir mukataada usulsüzlük ortaya çıktığında mahallinden müfredat defterle-

⁷ Bak. İkinci Bölüm.

ri talep edilip tekrar kontrol edilirdi. Bu nedenle bu tür defterler sıklıkla bulunmamaktadır.

d. Tevziat Defterleri

Bir mukataanın gelirlerini tahsis edilen mahallere ulaştırmakla görevli şahsa (havâle), sözkonusu mukataanın gelirlerinden yapılacak ödemeleri içeren bir liste verilirdi. Havale, bu deftere göre ödemeleri zamanında gerekli yerlere teslim ederdi.

e. Tahvilât Defterleri

Mültezimlerin hazineye yaptıkları ödemeler, mukataanın bağlı bulunduğu büro tarafından da takip edilirdi. Bunlar ruznamçe defterlerine benzer *defter-i tahvîlât* denilen bir deftere kaydedilirdi. Tahvilât defterleri mukataalardan tahsil edilen gelirleri mukataacıların kaydettikleri defterlerdi⁸.

f. Zimmet/Bakaya Defterleri

Mültezimlerin tahvil sonuna kadar, devlete olan iltizam bedellerinden doğan borçlarından öde/ye/medikleri borç miktarları tespit edilip zimmet/bakaya defterlerine kaydedilirdi. Bu aşamadan sonra devlet alacaklarının takibi Baki kulluğunun görevi idi.

⁸ "Küllîyyen mukata'atdan ... hâsıl olan emvâlî mukata'acı'lar ... kendü defterlerine tahvil idüb ... ol tahvilin suretin rûznâmecilere virüb ..." Ömer Lütfi Barkan, "H. 974-975 (M. 1567-1568) *Mali Yılına âit bir Osmanlı Bütçesi*", *İÜİFM*, C. 19, No. 1-4 (Ekim 1957-Temmuz 1958, b. 1960) (bundan sonra: "974/1567 Bütçesi", s. 314.

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI MALİYE TEŞKİLATI

Osmanlılar maliye teşkilatını; Batı veya İran Moğolları denilen İlhanlılar'ın (1220-1350) maliye teşkilatını esas alarak kurmuşlardır¹. Bunlar ise, Gazne (963-1186)², Samani (819-1005) ve Abbasi (749-1258) devletlerinin teşkilatını uygulayan Büyük Selçuklular'ın (1040-1157) maliye teşkilatını ihtiyaca göre geliştirmişlerdir³.

I. Murat zamanında (1359-1389) kurulan⁴ ilk Osmanlı maliye teşkilatı, genel olarak merkez ve eyaletler maliyesi olarak örgütlenmişti.

A. Merkez Maliyesi

Osmanlı merkez maliyesi, ana hatlarıyla defterdarlık, iç ve dış hazineler ve bunlara bağlı maliye dairelerinden oluşmaktaydı.

1. Defterdarlık

Osmanlı merkez maliye teşkilatında, bugünkü malî yapının üst makamı olan maliye bakanı statüsünde, Başdefterdar bulunurdu. Ayrıca, XVII. yüz-

¹ Yaşar Yücel, "Osmanlı İmparatorluğunda Desantralizasyona (Adem-i Merkeziyet) Dair Genel Gözlemler", *TTK Belleten*, C. XXXVIII, S. 152 (Ekim 1974) (bundan sonra: "Adem-i Merkeziyet"), s. 659; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Osmanlı Devleti Maliyesinin Kuruluşu ve Osmanlı Devleti İç Hazinesi", *TTK Belleten*, C. XLIII, S. 165 (Ocak 1978) (bundan sonra: "Kuruluş"), s. 67.

² Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 7. b., İstanbul 1998, s. 312; Uzunçarşılı, "Kuruluş", s. 67.

³ Uzunçarşılı, A.g.y.

⁴ Charles Morawitz, *Türkiye Maliyesi*, Der. Maliye Tetkik Kurulu, Ankara 1978, s. 2; Ziya Karamursal, *Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler*, 2. b., Ankara 1989 (bundan sonra: Mali Tetkikler), s. 2.

yılın ortalarına kadar, iki Rumeli ve bir veya iki Anadolu defterdarı görev yapmaktaydı.

1587'de ise Tuna bölgesi ayrılarak, hiyerarşide son defterdar konumunda, Tuna defterdarlığı kurulmuştu⁵. 1004/1596'da, hiyerarşik olarak, Başdefterdar, Anadolu, Şikk-ı Sani (Rumeli'nin II. Defterdarı) ve Tuna olmak üzere dört defterdar bulunmaktaydı⁶. Tuna defterdarlığının görev bölgesinin Özü eyaleti içinde bulunduğu ve bu makama, 1043-44/1633-35'te tayin yapıldığı görülmektedir⁷. Koçi Bey, risalesinin Sultan İbrahim'e (1640-1648) sunduğu bölümünde⁸, Başdefterdar'dan başka Rumeli, Anadolu ve Tuna defterdarının bulunduğunu belirtmesi⁹ XVII. yüzyıl ortalarında bu defterdarlığın varlığını sürdürdüğünü göstermektedir.

XVII. yüzyılın son çeyreğinden¹⁰ itibaren başdefterdar (1. veya Şikk-ı Evvel), 2. (Şikk-ı Sâni) ve 3. (Şikk-ı Sâlis) defterdar olmak üzere üç defterdar görev yapmaktaydı.

Başdefterdar'ın yardımcısı konumunda; devlet gelirlerini tahsil eden Başbaki Kulu, cizye gelirlerini takip eden Cizye Başbaki Kulu, gelir-gider işlemlerine nezaret eden Veznedarbaşı, Sergi Nazırı ve Sergi Halifesi ve Varidatçı ismiyle görevliler bulunmaktaydı. Bu çalışmanın konusu ile ilgili görevliler şunlardır:

a. Varidatçı

XVI. yüzyılda her defterdarlıkta, başdefterdara bağlı *Vâridâtçı* sıfatıyla, mukataalardan hazineye teslim edilen gelirleri kaydeden¹¹ birer görevli bulunmaktaydı.

Bu kaydetme işlemi, mukataalardan tahsil edilen gelirleri mukataacıların kendi defterlerine kayıt (tahvîl) ve suretini havale ettikleri ruznamçeciler, söz

⁵ Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, C. I, Haz. Mehmet İpşirli, İstanbul 1989 (bundan sonra: Tarih), s. 183.

⁶ a.g.e., C. II, s. 618.

⁷ KK 266, s. 46 (Bu defter yayımlanmıştır, bak.: İ. Metin Kunt, *Sancaktan Eyalete: 1550-1650 arasında Osmanlı ümerası ve il idaresi*, İstanbul 1978, s. 182-198. Bu tarihte Özü eyaletinin sancakları şunlardır: Silistre, Niğbolu, Çirmen, Vidin, Kırk Kilise (Kırklareli) ve Vize).

⁸ *Koçi Bey Risalesi*, Sad. Zuhuri Danışman, İstanbul 1972, s. XII.

⁹ *Koçi Bey Risalesi*, Yay. Ali Kemal Aksüt, İstanbul 1939 (bundan sonra: *Koçi Bey Risalesi*, olarak gösterilen dipnotlarda bu yayına başvuru yapılacaktır.), s. 117.

¹⁰ 1086/1675 yılında üç defterdar mevcuttu. Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l-Beyân Fî Kavâ-nîn-i Âl-i Osmân*, Haz. Sevim İlgürel, Ankara 1998 (bundan sonra: *Telhis*), s. 75.

¹¹ Barkan, "974/1567 Bütçesi", ss. 319-321.

konusu tahvili ruznamçe defterlerine aktardıktan sonra varidatçılara havale, bunlar ise kendilerine havale edilen tahvili, defterlerine geçirip, arşivlerinde muhafaza etmeleri biçiminde olmaktaydı¹².

b. Başbaki Kulu

Selim I (Yavuz) döneminde (1512-1520) *Bâki Kulları* ismiyle bir birim kurulduğu belirtilmesine¹³ rağmen arşiv belgelerinde bakaya denetimiyle ilgilenen şahıslar, XVI. yüzyılın ikinci yarısında görülmektedir. Bir büro olarak ise, XVII. yüzyıl başlarında teşekkül ettirilmişti¹⁴.

Mukataa mültezimlerinin tahvilleri sonunda zimmetlerinde kalan devlet alacaklarının tahsil edilmesi, altmış adamıyla birlikte Başbaki Kulu'nun görevleri arasındaydı. Ayrıca, zimmetlerindeki devlet alacağını ödemeyen şahısları, gerekirse kendi sorumluluğu altında hapsedirebilmekteydi¹⁵.

Mültezimlerin, mukataa muhasebelerinin dönem (tahvil) sonunda yapılan denetiminde Başbaki Kulu'na harç (âidât) ödemeleri gerekmektedir. Mukataa mültezimlerinin ödedikleri harçlar arasında bu ödeme görülmekteydi¹⁶. Mültezimler, bu aidatı ödemekten kaçınmaktaydılar. Bunun önlenmesi için bürolara, muhasebelerin kontrollerinde, mültezimlerin Başbaki Kulu aidatının ödenmiş olmasına dikkat edilmesi; eğer ödenmemişse, defterdarın muhasebe sureti verilmesi için izin vermemesi, yanlışlıkla defterdar tarafından izin verilmişse büroların bu izni dikkate almamaları emredilmekteydi. Bu harcın ödenmesi; mukataa muhasebesinin ruznamçe kaleminde kontrol edildikten sonra muhasebe kaydının arka kısmı (zahır) Başbaki Kulu tarafından aidatın tahsil edildiğine dair mühürlenmekte¹⁷ ve böylece kontrol tamamlanmış olup mültezimlere muhasebe sureti verilmekteydi. Malikane satılan mukataaları deruhte eden şahıslardan da Başbaki Kulu için aidat tahsil edilmekteydi (Bak. Tablo 10).

Ayrıca, Başbaki Kulları havalelik görevi de üstlenebilmekteydi¹⁸.

¹² a.g.m., s. 315.

¹³ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. I, İstanbul 1983 (bundan sonra: Tarih Deyimleri), s. 149.

¹⁴ Feridun Emecen, "Başbâki Kulu", *DİA*, C. 5, İstanbul 1992, s. 126.

¹⁵ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi. C. 1 (1300-1600)*, Çev. Halil Berktaş, Edt. Halil İnalçık ve Donald Quataert, İstanbul 2000 (bundan sonra: Ekonomik ve Sosyal Tarih), s. 103.

¹⁶ MAD 10277, s. 114 (1103/1692).

¹⁷ MAD 10343, s. 2 (Gr-i R 1156/25 V 1743).

¹⁸ KK 3067, v. 1b (28 Ra 1049/29 VII 1639).

2. Hazine

Merkezde; iç ve 1 Mart 1793 yılına kadar, devlet maliyesi ile ilgili dış (Mîrî/Divan-ı Hümayun/Birûn/Taşra hazinesi) olmak üzere, iki hazine bulunmaktaydı. Ayrıca, darphanenin iç hazine ile bağlantısı mevcuttu.

a. İç Hazine

Padişahın özel gelirlerine mahsus iç hazine, birden fazla alt hazineden oluşmaktaydı¹⁹. Bunlardan biri olan Enderun-ı hümayun hazinesi ile, yüklenen yeni görevler çerçevesinde darphanenin ilişkisi bulunmaktaydı²⁰. Bu fonksiyonlar ile darphane, iç hazinenin uzantısı ve varisi sayılabilecekti²¹.

b. Darphane

Temel görevi para basmak olan darphane, Hazine-i Amire döneminde kamu giderlerinin finansmanına başlamış olup gerek kendisine hammadde sağlayan, gerekse sorunlu gelir kaynaklarının yönetimini üstlenmişti.

(1) Kamu giderlerinin finansmanı

XVIII. yüzyılın ikinci yarısında savaş masraflarının finansmanı için darphaneden borç alınmaya başlanmıştı²². Bu borç, tahsil edilen devlet gelirlerinden (vâridât-ı mîrîyye) tedricen darphaneye ödenecekti²³.

Ayrıca, İstabl-ı Amire (Has ahır) masrafları için darphaneden borç verilmekteydi. 1169/1755'de bu kurumun masrafları, darphane emini marifetiy-le karşılandığından 1171/1757 yılına mahsuben Halep ve çevresi kahve resimleri mukataası gelirlerinden havale edilen miktarın darphane emini tarafından görevlendirilen memura ödenmesi hakkında Halep vali ve kadısına hitaben hüküm yazılmıştı²⁴.

¹⁹ Mübahat S. Kütükoğlu, "Osmanlı İktisadî Yapısı", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, C. I, Edt. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul 1994 (bundan sonra: İktisadî Yapı), s. 524.

²⁰ Enderun hazinesinden, saray mutfağı masrafları için yapılan ödemenin karşılığı olan malikane verilen mukataa muaccellesi darphaneye teslim edilmişti. Cevdet Darphane 204 (15 Za 1177/16 V 1764).

²¹ Mehmet Genç, "Esham", *DİA*. C. 11. İstanbul 1995, s. 378.

²² 1185/1771 yılında 250 000 kuruş darphane tarafından ordu hazinesine teslim edilmişti. Cevdet Maliye 1619 (23 M 1185/8 V 1771). Daha sonraki tarihlerde bu yöndeki uygulamalar için bak. Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy dan Tanzimat'a Mali Tarih)*, İstanbul 1986 (bundan sonra: Bunalım), ss. 99-100.

²³ Cevdet Maliye 1619 (23 M 1185/8 V 1771).

²⁴ Cevdet Darphane 1403 (9 Ra 1171/21 XI 1757).

Darphane, ayrıca saray mutfağı masraflarıyla da ilgiliydi²⁵.

(2) Mukataaların yönetimi

Darphane, XVIII. yüzyılın ikinci yarısında ilk olarak kendisine aynî ödeme yapan veya bir başka ifade ile hammadde (değerli maden) sağlayan mukataaların idare ve deruhte edilme sürecine katılmaya başlamıştı²⁶.

Darphanenin yönetimine verilen gelir grubunun ikincisi ise Haremeyn Muhasebesine bağlı gelir kaynaklarıydı. Darüssaade ağalarının uhdesindeki bu gelir kaynaklarının idaresi de darphaneye verilip²⁷ bunlardan (Haremeyn mukataaları ve Haremeyn malları) tahsil edilen gelirler, 1757 yılından itibaren darphaneye teslim edilmekteydi²⁸.

Darphanenin kamu gelirlerine yönelik fonksiyonu bunlarla sınırlı kalmamış, devlete ait mukataalar bu kurumun yönetimine dahil edilmişti. Bunun için kesin bir tarih belirlenememekle birlikte 1186/1772 yılında bu konuda kayıtlar görülmektedir²⁹. Ancak, darphanenin mukataa zapt ve yönetmeye başlamasından önceki tarihlerde, bazı malikane mukataaların muacceleleri darphaneye ödenmekteydi³⁰.

1229/1813 yılına kadar, darphanenin yönetiminde bulunan mukataalar gerektiğinde ve birer birer deruhte etme işlemine tâbi tutulmaktaydı. Bu yıldan itibaren ise, mukataalar bekletilip deruhte işlemleri toplu ve yıllık olarak yapılmaya başlanmıştı³¹.

²⁵ Bak. Dipnot: 20.

²⁶ Cevdet Darphane 1383 (25 L 1182/4 III 1769).

²⁷ Halil Sahillioğlu, "Darphane", *DİA*, C. 8, İstanbul 1993.

²⁸ D.HMH 21637 (1176/1762). Bu defterde, 1171-76/1757-1762 yıllarına ait gelirlerin darphaneye teslim kayıtları bulunmaktadır.

²⁹ Bu tarihte darphanenin yönetiminde, Tokat boyahane ve damga mukataası, Hüdavendigâr sancağı tütün gümrüğü, Lankaza mukataası görülmektedir. Cevdet Maliye 1170 (19 S 1186/22 V 1772); Cevdet Darphane 1339 (7 C 1186/5 IX 1772); MAD 19380, s. 24 (19 Ş 1186/15 XI 1772). Ayrıca bak. Y. Cezar, *Bunalım*, ss. 102-103.

³⁰ Cevdet Darphane 204 (15 Za 1177/16 V 1764).

³¹ "... Darbhane-i Amire tarafından zabt ve idare olunan mukataatdan gerek iltizamen ve gerek emaneten virilmesi icab iden mukataatın bundan böyle aralık aralık teraküm itdikce her birinin bedel-i iltizamları ve kefilleri ve her kime deruhde ve ihale olunacağı beyan olunarak defteri tanzim ve huzur-ı hümayuna arz ve istizan olunub izin ve ruhsatı ... Baş Muhasebeye kayd ve Darbhane-i Amireye ve kalemlerine ilmühaberleri virilmedikçe kimesneye deruhde ve iltizam olunmamak üzere ba irade-i hümayun müceddeden şurut-ı nizama rabt olunmuş olmakdan naşı ...". MAD 5629, s. 38 (19 S 1229/10 II 1814). Bu tarihten sonra darphane-

Darphanenin yönetimine verilen mukataalar malikane sisteminin dışında bırakılmakta olduğundan deruhteleri iltizam veya emanet yöntemleriyle yapılmaktaydı³².

Mukataalar darphanenin yönteminde bulunmasına karşılık deruhte izni verildikten sonra Baş Muhasebe'ye kayıt ve darphane başta olmak üzere mukataaların bağlı bulundukları bürolara ilmühaber gönderilmesi gerekmektedir³³.

* Ayrıca, tımar ve çiftlikler de darphanenin yönetimine verilebilmekteydi³⁴.

1792 yılından itibaren yeni sehim çıkarılması ile birlikte mevcut esham stokunun azaltılması yönündeki politikalar sonucu boşta (mahîûi/sahipsiz) kalan sehimler biriktirilmesi darphane tarafından idare edilmekteydi. 1793'ten itibaren İrad-ı Cedid hazinesi bu görevi devraldı³⁵. Ancak bu hazinenin kapatılması ile sehimler yine darphane tarafından zapt edilmeye başlanmıştı³⁶.

Mukataa, esham, tımar ve çiftlikler darphanenin yönetimine, boşta kaldıklarında veya sorunlu olup devlet tarafından zapt edilmesi gerektiğinde verilmekteydi³⁷.

Darphane tarafından yönetilen esham ve mukataalar -bu araştırma konusu ile sınırlı olarak bu iki kalem örneklendirilmiştir-, mühimmat giderlerinin finansmanı amacıyla darphanenin yönetiminden ayrılıp (ifrâz) yine malikane sistemine dahil edilebilmekteydi. Bu durumda, muaccele bedelleri ile tellaliye resimleri darphaneye ödenmekteydi³⁸.

c. Dış Hazineler

1793 yılına kadar merkez maliye teşkilatında bir dış hazine (Hazîne-i Âmire) mevcuttu. III. Selim döneminde (1789-1807) hazine sayısı; Hazine-i

nin yönetiminde bulunan mukataaların bir liste halinde izlenmesi mümkündür. Mesela bak. Cevdet Maliye 4849 (11 C 1235/26 III 1820); Cevdet Darphane 17 (3 Ca 1236/6 II 1821).

³² MAD 5629, s. 38 (19 S 1229/10 II 1814); Cevdet Maliye 4849 (11 C 1235/26 III 1820); Cevdet Darphane 17 (3 Ca 1236/6 II 1821).

³³ MAD 5629, s. 38 (19 S 1229/10 II 1814); Cevdet Maliye 4849 (11 C 1235/26 III 1820); Cevdet Darphane 17 (3 Ca 1236/6 II 1821).

³⁴ Cevdet Maliye 152 (9 B 1232/25 V 1817); Y. Cezar, *Bunalım*, s. 103.

³⁵ Genç, "Esham", s. 378.

³⁶ MAD 5629, s. 26 (7 C 1231/5 V 1816).

³⁷ MAD 5629, s. 26 (7 C 1231/5 V 1816).

³⁸ MAD 2449, s. 246 (29 S 1227/7 IX 1812).

Amire ile birlikte İrad-ı Cedid, Tersane-i Amire ve Zahire hazinesi olmak üzere dörde çıkmıştı. Bir kurum hazinesi özelliği olan Tersane-i Amire hazinesi ile birlikte, yeni kurulan hazinelerin yönetimine, Hazine-i Amire’de görevli bulunan defterdarlar tayin edilmişti.

1) Hazine-i Amire

Devletin gelir-giderleri bu hazinenin işlemleri arasında olup buradaki fazlalıklar iç hazineye aktarılırdı.

2) İrad-ı Cedid Hazinesi

1 Mart 1793 (19 Recep 1207) tarihli bir kanunname ile askerî giderlerin ve savaşların finansmanı amacıyla yeni bir hazine (İrâd-ı Cedîd) kurulmuştu. Bu hazinenin kuruluşu ile Osmanlı merkez maliye teşkilatında çoklu hazine dönemi resmen başlamış olmaktaydı.

Darphane tarafından idare edilen mukataalar -Haremeyn Muhasebesine bağlı olanlar hariç- 1208/1793 yılından itibaren bu hazinenin yönetimine verilmişti³⁹. Ayrıca yıllık kârı on keseden yüksek olan malikane mukataalar veya bunların hisseleri boшта kaldıkça bu hazineye devredilecekti⁴⁰.

Bu hazinenin defterdarlığı için ise, Hazine-i Amire bünyesinde bulunan II. defterdarlık (Şikk-ı Sâni) düzenlenmişti.

Bu hazine, 1807 yılında kaldırılmıştı⁴¹.

3) Zahire Hazinesi

1795 yılında kurulan bu hazine III. defterdarın (Şikk-ı Sâlis) yönetimine verilmişti. Bu defterdar, Tersane-i Amire hazinesinin kurulmasından sonra IV. defterdar (Şikk-ı Râbi) olacaktır⁴².

4) Tersane-i Amire Hazinesi

Donanma giderlerinin finansmanını sağlamak amacıyla 7 Zilkade 1219/6 Şubat 1805 tarihinde kurulan bu hazinenin defterdarı, III. defterdar (Şikk-ı Sâlis) statüsünü almıştı. Devlete ait mukataaların bazıları, bu hazinenin yönetimine devredilmişti⁴³.

³⁹ Y. Cezar, *Bunalım*, s. 156, dipnot: 5.

⁴⁰ KK 2380, ss. 4-5 (11 Ş 1207/24 III 1793).

⁴¹ Bu hazine nakkında bak. Y. Cezar, *Bunalım*, ss. 155-207.

⁴² Yavuz Cezar, “Osmanlı Devleti’nin Malî Kurumlarından Zahîre Hazinesi ve 1795 (1210) tarihli Nizamnâmesi”, *Toplum ve Bilim*, S. 6-7 (Yaz-Güz 1978), ss. 111-156.

⁴³ Bu hazine hakkında bak. Y. Cezar, *Bunalım*, ss. 208-234.

3. Maliye Daireleri

Merkezdeki defterdarlıkta, hazinenin günlük gelir-gider (yevmiye) kayıtlarını tutan Ruznamçe, malî yazışmaların yazıldığı Evamir-i Maliye ve bu kaleminden gelen evraklara tarih yazan Tarihçi bürolarından başka devletin gelir ve gider kayıtlarının tutulduğu daireler bulunmaktaydı.

Bu araştırmada, konu ile doğrudan ilgili olan gelir büroları incelenmektedir. Bunlardan değişime kadar ülkenin Rumeli bölgesindeki kamu gelirlerini denetleyenler Rumeli defterdarlarına ve Anadolu kısmındakiler, Anadolu defterdarlarına bağlı katiplik olarak görev yapmaktaydılar. Bunların tamamı doğrudan veya dolaylı olarak mukataa geliri denetlemekteydi. Gelir bürolarının çoğunluğu mukataa gelir bürosu olup başlarında, Fatih döneminde statüsü *hâce* olan katipler görevlendirilirdi. Bunlar protokolde 6. sıradaydı (1. Reisülküttâb, 2. Yeniçeri kâtibi, 3. Ruznamçeci, 4. Sipahiler katibi, 5. Mukabelecî, 6. Mukataacı, 7. Tezkireci, 8. Reis katipleri). Mukataacı olma şartı ise hazine katibi olabilen reis katibi olma⁴⁴.

Mukataacılar; emin, amil ve mukataalarda hizmetçilik görevinde olan şahısların berat ve ahkâmının yazılması için tezkire verirler, berat yazıldıktan sonra kontrol ederlerdi. Kalemde görevli şakirtler⁴⁵ tarafından görülen muhasebelerin tahvil suretlerini ruznamçeye gönderip hazineye ödeme yapıldıktan sonra, söz konusu tahvillerin korunması sorumlulukları altındaydı⁴⁶.

Muharrem 943/Haziran 1536'da dört Rumeli, üç Anadolu ve bir Arap vilayeti mukataacısı görev yapmaktaydı⁴⁷. Cemaziyelahir 943/ Kasım 1536'da görevden alınmış olan Arap vilayeti mukataacısının yerine atama yapılmadığı görülmektedir⁴⁸. Zamanla bunlar; kayıtlarını tuttukları bölgelerin isimleri (Bursa, Kefe, İstanbul, Avlonya, Ağriboz gibi), gelir türleri (maden, ağnam gibi) veya kayıt türleri (Haremeyn, has gibi) ile isimlendirilmişlerdi. Örneğin, 974/1567 yılında Bursa, Haremeyn, Mukataa-i Evvel (Baş Mukataa), Ma-

⁴⁴ Abdülkadir Özcan, "Fâtih'in Teşkilât Kanunnâmesi ve Nizâm-ı Âlem İçin Kardeş Katli Me-selesi", *İÜEF Tarih Dergisi Fâtih Sultan Mehmed'e Hatıra Sayısı*, S. 33 (Mart 1980/81, b. 1982) (bundan sonra: "Fatih Kanunnamesi"), ss. 37-38.

⁴⁵ Bunlar maaşları Piyade kaleminden karşılanan katiplerdi. İ. Parmaksızoğlu, "Mukata'a", *TA*, C. XXIV, Ankara 1976, s. 404.

⁴⁶ Barkan, "974/1567 Bütçesi", s. 318.

⁴⁷ MAD 559, ss. 109-110.

⁴⁸ MAD 559, ss. 209-316.

den, Haslar kalemlerini yöneten hazine katipleri için Bursa mukataacısı, Haremeyn mukataacısı gibi sıfatlar kullanılmaktaydı⁴⁹.

XVII-XVIII. yüzyılda mukataacılara *halife* denilmekte ve bir büroda birden fazla halife bulunabilmekteydi⁵⁰. 974-5/1567-8 yıllarında toplam 9 mukataacı görev yapmaktaydı. Bunların ikisi -Mukataa-i Evvel ve Maden- Başdefterdar'a, üçü -Mukataacı-i Evvel (muhtemelen İstanbul mukataası), Mukataacı-i Sani ve Mukataacı-i Salis (Avlonya mukataası)- Rumeli'nin ikinci defterdarına ve dördü -Bursa, Haremeyn mukataası, Kefe ve Haslar mukataa büroları- Anadolu defterdarlarına bağlıydı⁵¹. Gelir kalemlerinin çoğunluğu mukataa gelirlerini denetlemekteydi. Hatta kimi yıllar cizye ve avarız gelirlerinin kayıtlarını tutan büroların ve XVII. yüzyılın sonlarında bir gider kalemi olan Anadolu muhasebesinin kayıtlarında bu gelirler görülmektedir.

XVII. yüzyılın başına kadar gelir kalemlerinin -Ziyade-i Cizye hariç- tümü oluşturulmuştu. Ancak yüzyılın ilk yarısında mukataa bürolarının varlığı tespit edilmesine karşılık denetledikleri gelirlerin miktarı hakkında bilgi sahibi olabilmek oldukça güçtür. Sayıları ise, tanımlanmadan yazılan kayıtların içeriği incelenerek güçlükle belirlenebilmektedir⁵². Yüzyılın ortalarına doğru büroların ön plana çıktıkları görülmekte olup, artık kalemler itibariyle ahkâm defterleri tutulmaya ve bütçeler de, bürolara ait defterlere göre düzenlenmeye başlanmıştı⁵³. XVII. yüzyıl sonuna kadar Ziyade-i Cizye kaleminden başka yeni büro kurulmamış, denetledikleri gelir miktarları düşük olanlar büyük bürolarla birleştirilme yoluna gidilmiş veya küçük kalemler biraraya getirilmişti⁵⁴. Bu birleştirmeler sonucu, XVII. yüzyılın ikinci yarısında Mensuhat, Cedide-i Ula ve Sani mukataaları, Ağriboz mukataası, Hasha-i Cedide ve Ziyade-i Cizye kalemleri kaldırılmış bulunmaktaydı.

⁴⁹ Barkan, "974/1567 Bütçesi", s. 324-327.

⁵⁰ 1128/1716 da Mukataa-i Evvel ve Haslar mukataası kalemlerinde iki görevli vardı. Cevdet Maliye 2610 (11 M 1129/26 XII 1716).

⁵¹ Barkan, "974/1567 Bütçesi", s. 318-330; KK 6593, v. 258b. Bursa mukataasının bu durumu 1061/1651'de de sürmekteydi. KK 5158, s. 71.

⁵² Bunlar, mukata'acı (mukâta'âi) olarak belirtilmekte, fakat hangi büronun görevlisi oldukları bilinmemektedir.

⁵³ 1053/1643 yılı bütçesi, büro defterlerine göre düzenlenmişti. MAD 22249, s. 165.

⁵⁴ Yavuz Cezar, "Osmanlı Devleti'nin Merkez Malî Bürokrasi Tarihine Giriş: XVIII. Yüzyılda Bâb-ı Defterî", *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, S. 4 (Nisan 1993) (bundan sonra: "Bâb-ı Defterî"), s. 135.

XVIII. yüzyılda, Sadrazam Ali Paşa (1713-1716) tarafından gelir-gider bürolarında geniş boyutlu bir düzenleme yapılmıştı. Bu düzenlemede; İstanbul ve Kefe mukataası ile kaydı Cizye muhasebesinde bulunan Akçekoyunlu adet-i ağnam mukataası defterleri Haslar kalemine, Maden kaleminde bulunan Kıptiyan cizyesi defterleri Cizye muhasebesi kalemine, Bursa, Avlonya ve Haremeyn mukataası Mukataa-i Evvel kalemine, ve Bursa mukataasındaki Karadeniz, Haremeyn mukataasındaki İzmir ve Sakız gümrükleri ile Baş Muhasebe ve diğer kalemlerde bulunan Gümüşhane, Kastamonu ve diğer bölgelerdeki gümüş ve bakır madenleri Maden kalemine aktarılmıştı. Ancak bu değişiklik uzun süreli olamamış 1716 yılı sonlarında Ali Paşa'nın sadrazamlığının sona ermesiyle tekrar önceki yapıya dönülmüştü⁵⁵.

Bu tarihten sonra, XVIII. yüzyıl sonuna kadar kalemlerin durumunda büyük değişiklik yapılmamış yalnız, Ağriboz ile birleştirilen Avlonya kaleminin Bursa mukataası ve Kefe mukataasının İstanbul mukataası ile birleştirilmesi gerçekleştirilmişti.

Bu değişimler sonucunda, XVII-XVIII. yüzyılda süreklilik gösteren bürolar: Muhasebe-i Evvel (Baş Muhasebe), Cizye muhasebesi, Haremeyn muhasebesi, Haremeyn mukataası, Mevkufat, Mukataa-i Evvel, Maden mukataası, Haslar mukataası, Bursa mukataası, İstanbul mukataası, Koyun mukataası (Ağnâm-ı Celebkeşân), Anadolu muhasebesi ve Piskopos kalemi olmak üzere on üç adetti (Bak. Tablo 12).

XVIII. yüzyılda büronun en üst görevlisi *efendi*, bunun altında *hâce*, bunların emrinde *halife* /ler, *katib* ve *şakird*ler bulunurdu. Ayrıca bir *kîsedâr* görevliydi. *Odacılar*, kalemin en alt seviyedeki personeliydi⁵⁶.

B. Eyaletler Maliyesi

Osmanlı devletinde eyalet yönetimi, has veya salyane ile idare edilen eyaletler ve tâbi devletler biçiminde örgütlenmişti⁵⁷. Eyalet malî teşkilatı da bu yapıya bağlı olarak kurulmuştu. Salyane ile idare edilen eyaletlerin tümünde ve haslı eyaletlerde ihtiyaca, özellikle merkeze olan uzaklığına, göre

⁵⁵ Cevdet Maliye 2610 (11 M 1129/26 XII 1716). Bu kaynağın değerlendirilmesi için bak. Y. Cezar, "Bâb-ı Defteri", ss. 151-155 ve 159-160.

⁵⁶ a.g.m., s. 130.

⁵⁷ Geniş bilgi için bak. Tabakoğlu, *Osmanlı Maliyesi*, ss. 45-69.

defterdarlık teşkilatı mevcuttu. Bunlar, XVI. yüzyılın ortalarında oluşturulmuştu⁵⁸.

Eyaletlerde malî işleri yöneten memura *nâzır-ı emvâl* denirdi. Bu işlerle ilgilenmek üzere hazine bulunan eyaletlerde defterdarlar görevlendirilebileceği gibi⁵⁹ eyalette hazinenin mevcudiyetine bakılmaksızın beylerbeyleri de görevlendirilebilirdi⁶⁰. Bu durumda, defterdar ile beylerbeyi arasında görev ve yetki çekişmeleri görülmekteydi⁶¹.

1. Has ile Yönetilen Eyaletler

Has ile idare edilen bir eyalette gelir kaynakları: 1. Padişah hasları (ha-vâss-ı hümayûn), 2. Vezir, beylerbeyiler ve kumandanların hasları, 2. Zeamet ve tımar⁶² olmak üzere üç gruba ayrılmaktaydı. Padişah hasları devlet tarafından -daha sonra görüleceği gibi- emanet, iltizam ya da malikane yöntemi ile voyvoda ve mültezimlere verilir⁶³. XVII. yüzyıl başlarında 32 eyaletin; 23'ü has, 9'u salyane ile idare edilmekteydi⁶⁴.

Has ile idare edilen eyaletlerdeki, padişahın has gelirlerinin tahsil edilmesi; hazine bulunan eyaletlerde defterdarlıklar aracılığıyla, diğerlerinde ise

⁵⁸ Cornell H. Fleischer, *Tarihçi Mustafa Âli: Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati*, İstanbul 1996 (bundan sonra: Mustafa Âli), s. 229.

⁵⁹ Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti: Habeş Eyaleti*, İstanbul 1974, s. 115; Halil İnalçık, "Adâletnâmeler", *TTK Belgeler*, C. II, S. 3-4 (1965) (bundan sonra: "Adalet-nâmeler"), s. 62.

⁶⁰ MAD 3922, s. 139 (1035/1625); MAD 1006 (2 N 1036/17 V 1627); MAD 3458, s. 28 (1 Ca 1045/13 X 1635).

⁶¹ "... Van beğlerbeğisi olanlar nazır-ı emval olmağla defterdarı min bad havas ve haraca dahl itdirmeyüb kendüsi istedikleri kimesnelere havas ve harac iltizam virüb ve nice kimesneler gelüb ziyade ile talib ve rağib olduklarında virmeyüb ve hasıl olan malı kendüsi kabz idüb ... iltizam alanlardan muhasebe taleb olundukda ... defterdara müracaat eylemeziz deyu hı-sabı virmeye teallül iderler bu sebep ile mirîye külli gadr olur ... mademki defterdarın marifeti olmaya temessük ile bir nesne almayub cümlesi defterdar marifetiyle irad masraf ve mukataa ve havas ve haracı hazine defterlerine defterdar marifetiyle kayd olunub ruznam-çesine yaza deyu ferman olunmağın maliye canibinden emr-i şarif yazılmak için işbu tezki-re virildi tahriren fi 13 Safer sene 1020" MAD 3260, s. 106 (27 IV 1611).

⁶² Ayn Ali Efendi, *Kavânin-i Âl-i Osmân der Hulâsa-i Mezâmin-i Defter-i Divân sene 1018 (1609)*, İstanbul 1280/1863 (bundan sonra: Kavânin), s. 10; Hezarfen, *Telhis*, s. 114.

⁶³ Hezarfen, a.g.y.; "... havass-ı hümayun voyvodaları tımar karyelerine varub ...", Ömer Lüt-fi Barkan, *XV ve XVI ıncı asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları*, C. I: *Kanunlar*, İstanbul 1943 (bundan sonra: Kanunlar), s. 337.

⁶⁴ Ayn Ali, *Kavânin*, ss. 6-10.

doğrudan doğruya merkez veya yakın bir hazine tarafından yapılmaktaydı. Padişah hasları, mukataa haline getirilen gelir kaynaklarını yani devlete ait mukataaları da kapsamaktaydı. Bütün hazineleri denetlemesi nedeniyle Muhasebe-i Evvel kaleminin kayıtları arasında, eyalet hazinelerine ait gelirleri görmek mümkündür.

XVII. yüzyıl başlarında haslı eyaletlerin 11'inde hazine (maliye defterdarlığı) bulunmaktaydı. Bunlar: Karaman, Budin, Tameşvar, Bosna, Kıbrıs, Diyarbakır, Sivas (Rum), Erzurum, Şam, Trablusşam ve Halep'ti (Bak. Tablo 13).

Eyalet hazinelerinde mukataaların iltizama verilmesi eyalet divanı tezkiresi ile olmaktaydı⁶⁵. Bu hazinelerin yönetiminde bulunan mukataalar merkezden deruhte edildiğinde, eyalet hazinesinden divan tezkiresi alma zorunluluğu getirilmişti⁶⁶.

Hazine bulunan eyaletlerde, Başdefterdar'a karşı sorumlu, merkezden atanan bir defterdar görev yapmaktaydı. Diğer görevliler arasında mukataacı olarak istihdam edilen bir veya daha fazla kişi bulunmaktaydı. Mesela; 1056/1646'da Bosna'da bir, Halep'te iki ve Diyarbakır'da üç kişi görevliydi⁶⁷. Birden fazla mukataacı istihdam edilen hazinelerde bir baş mukataacı bulunurdu⁶⁸.

Has ile idare edilen eyaletlerde bulunan hazineler ile merkezî hazine arasında mukataa deruhte etme⁶⁹ ve mütezimlerin zimmetinde kalan (bakâyâ) gelirlerin tahsili konusunda yazışmalar yapılabilmekteydi⁷⁰. Bu hazineler tarafından eyalet divanı tezkiresi ile deruhte edilen mukataalar için merkezden berat verilmekteydi⁷¹. XVII. yüzyılın ortalarında eyalet hazinelerine merkez tarafından müdahaleler artmış, bazı mukataaları eyalet defterdarlarının satışına izin verilmeyip merkezden satılmaya başlanmıştı⁷². Bu tür mukataaların

⁶⁵ Osmanlı Devletinde her eyalette, merkezde olduğu gibi "divân" (eyalet yönetim kurulu) bulunmaktaydı. Vezir veya beylerbeyilerin başkanlığında; kadı, eyalet defterdarı, tımar defterdarı, tezkereciler, subaşı veya asesbaşı vb. yöneticiler eyalet divanının üyesi idiler.

⁶⁶ MAD 615, s. 78 (1034/1624); MAD 9838, s. 149 (Sh-ı L 1064/12 IX 1654).

⁶⁷ ARSK 1497, ss. 117-125.

⁶⁸ MAD 7336, s. 84 (21 Z 1005/5 VIII 1597).

⁶⁹ MAD 3458, s. 18 (1045/1635); MAD 9838, s. 147 (Sh-ı L 1064/12 IX 1654); MAD 9841, s. 177 (20 L 1065/23 VIII 1655).

⁷⁰ MAD 6375, s. 54 (10 Ra 1044/3 IX 1634).

⁷¹ MAD 9849, s. 132 (25 L 1082/24 II 1672).

⁷² MAD 2737, s. 191 (25 Za 1062/25 X 1652); MAD 9838, s. 147 (Sh-ı L 1064/12 IX 1654); KK 5029 (1070/1659).

peşin ödemeleri merkezde yapılmakta, mukataa gelirlerinin kalanı ise eyalet defterdarları tarafından tahsil edilmektedir⁷³.

Eyalet hazinelerine bağlı olan mukataaların hesaplarının incelenmesi karşılığında alınan muhasebe harçlarının 1/3'ü eyalet hazinesi defterdarına, 2/3'ü merkezde bağlı oldukları kalemlere ve payı olan diğer kişilere ödenmekteydi⁷⁴.

2. Salyane ile Yönetilen Eyaletler

Bu eyaletlerin bütün gelirleri devlete ait olup defterdarlar tarafından tahsil edilir, beylerbeyi, sancakbeyleri ve diğer görevlilere salyane (yıllık maaş) verilir. Gelirlerin giderlerden fazla olduğu durumlarda, fazlalık merkezî hazineye gönderilirdi. Dolayısıyla bu eyaletlerde hazine bulunmaktaydı. Bu eyaletlerdeki mukataaların kayıtları ayrıntılı biçimde her yıl merkezî hazineye gönderilmeyip eyalet defterdarı tarafından kontrol edilmektedir. Merkezî hazineye ise, *icmâl* defterleri gönderilirdi. Bununla birlikte salyane ile yönetilen eyaletlerde bulunan, Bağdat gümrüğü, Düceyl hasları gibi bazı mukataalar doğrudan merkezî hazineye bağlıydı⁷⁵.

3. Eyalet Hazinelerinde Değişim

Eyalet hazinelerinde zaman içinde değişiklikler olmaktadır. Mesela; Rum (Tokat) hazinesi 1595'te kaldırılmış⁷⁶, bir yıl sonra tekrar kurulmuştu⁷⁷. Tablo 13'de görülmeyen Van defterdarlığı ise 1020/1611' de mevcuttu⁷⁸.

Köprülü Mehmet Paşa döneminde (1656-1661) lağvedilen hazinelerden Diyarbakır ve Tokat voyvodalığa, Halep önce voyvodalığa sonradan muhasıllığa dönüştürülmüştü. Diyarbakır hazinesi 1071/1661 Martı başlangıcından kaldırılmıştı⁷⁹. Tokat hazinesi 1070/1659 yılı başlangıcında lağvedilmişti⁸⁰. Halep defterdarına hitaben 12 Safer 1072/7 Ekim 1661'de hüküm yazılır-

⁷³ MAD 9840, s. 102 (Şaban 1065/Haziran 1655).

⁷⁴ Cevdet Maliye 302 (18 R 1181/13 IX 1767).

⁷⁵ KK 5045, s. 15 (1110/1698).

⁷⁶ Fleischer, *Mustafa Âli*, s. 169.

⁷⁷ Erol Özvar, "XVII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Maliyesinde Değişim: Rum Hazine Defterdarlığından Tokat Voyvodalığına Geçiş", MÜSBE (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 1998 (bundan sonra: "Tokat Voyvodalığı"), s. 21.

⁷⁸ Orhan Kılıç, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Van (1548-1648)*, Van 1977, s. 163.

⁷⁹ MAD 4786, s. 104.

⁸⁰ Özvar, "Tokat Voyvodalığı", ss. 35-41.

ken⁸¹, 1 Muharrem 1073/16 Ağustos 1662 tarihinden başlamak üzere voyvodalık olarak iltizama verilme işlemleri için 2 Cemaziyelahir 1072/23 Ocak 1662'de berat tezkeresi verilmişti⁸².

Bu dönüşümün en önemli nedeni; gelir kaynaklarının zapt ve gelirlerin tahsil edilmesinin birleştirilmesinin sağlanmasıydı⁸³. Diğer bir nedeni, defterdarlık kadrolarındaki şişme ile ilgili alınan tedbir idi⁸⁴.

Bu defterdarlara ait haslar defterdarlıkların lağvedilmesi ile birlikte kayıtları nişancı kalemile tashih edilip hazine mukataalarına dahil edilip iltizama verilmekte ve böylece hem tasarruf edilmekte, hem de devlet harcamalarının finansmanı için gelir kaynakları sağlanmış olmaktadır⁸⁵. Bu tasarruf önleminde, eyalet defterdarlık hasları merkez tarafından iltizama verilip gelirleri merkezî hazineye dahil edilmişti⁸⁶. Bu voyvodalıklar, sancak voyvodalıklarından farklı⁸⁷ ve resmî olarak idarî görevleri bulunmayıp yalnız malî konularda yetkileri vardı.

Bunlardan başka, Kıbrıs hazinesi de, muhassıllığa dönüştürülmüştü. İzzi, 1130/1717 yılında muhassıllığa dönüştürülüp sadrazama has olarak tahsis edildiğini kaydetmektedir⁸⁸. 1135/1722 yılı kayıtlarında burada hazine görülmekte (Bak. Tablo 13) olup 1158/1745 yılında sadrazam haslığından çıkarıldıktan sonra⁸⁹ artık muhassıllık üzere deruhte edilmekteydi⁹⁰.

Dönüşümden önceki tarihlerde; Tokat'ta ikamet eden zımî reayadan vergi tahsil edilmesi⁹¹ ve bölgedeki aşiretler⁹² ile ilgilenen bir voyvoda, Ha-

⁸¹ MAD 6269, s. 24.

⁸² KK 5029, s. no'suz.

⁸³ Halep, "... hala voyvodalık olub bir yerden zabt olunmak üzere defterdarlık ref' olunub ..." KK 5029 (2 C 1072/23 I 1662). Sancaklıktan voyvodalığa dönüştürülen Bolu'nun 1104/1693 tarihli berat yazılması için verilen tezkere kaydında "... mukataaların tahsildârı bir olub yed-i vahidden cem olunmak üzere liva-i mezbûrede zabt için bir voyvoda olmak mirîye nafi' ..." MAD 9876, ss. 492-93.

⁸⁴ Özvar, "Tokat Voyvodalığı", ss. 36-37.

⁸⁵ MAD 657, s. 94 (12 Ra 1085/16 VI 1674).

⁸⁶ MAD 7375, s. 14 ve 16 (1102/1690); KK 5045 (1110/1698); MAD 1582, s. 6 (1161/1748).

⁸⁷ Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayanlık (Doçentlik Tezi)*. Ankara 1994 (bundan sonra: Ayanlık), s. 39.

⁸⁸ Süleyman İzzî, *Tarih-i İzzî*, İstanbul 1199/1784 (bundan sonra: Tarih), v. 40b.

⁸⁹ A.g.y.

⁹⁰ MAD 1582, s. 50 (1161/1748).

⁹¹ MAD 2737, s. 17 (25 M 1062/7 I 1652) ve 9839, s. 63 (26 Za 1066/15 IX 1656).

⁹² MAD 9841, s. 34 (27 R.1065/4 II 1655).

lep'te görevli bir muhassıl bulunmaktaydı⁹³. Tokat'ta kadı ile voyvodaya, merkezden iltizama verilen mukataaların zaptına defterdarın engel olmasının önlenmesi ile ilgili hüküm gönderilmektedir⁹⁴. Halep hazinesi ise defterdarlara iltizam ile deruhte edilmeye başlanmıştı⁹⁵. Voyvodalar kapıcıbaşılık görevini almakta⁹⁶, böylece görevlerini yapmak ve yetkilerini kullanmak için güçlenmekteydiler.

Eyalet hazinelerine bağlı mukataaların gelirlerinden vazifeye mutasarrıf olan emekli ve duagûlar vazifelerini, eyalet hazinesine zahriyelerini ibraz edip hazine divanından ruznamçe temessükü aldıktan sonra mukataa emirlerinden tahsil etmekteydiler⁹⁷.

XVII. yüzyıl ortalarına doğru eyalet hazinelerine bağlı mukataalar merkez tarafından iltizama verilmeye⁹⁸ ve eyalet hazinelerine nakit olarak ödenmesi gereken irsaliyelerin bir kısmı veya peşin de merkezî hazine tarafından tahsil edilmeye başlanmıştı⁹⁹. Eyalet hazineleri tarafından ise, eyalet hazinelerine bağlı olup İstanbul'da peşin ile deruhte edilen mukataalara ait gelirlerin kalan taksitleri tahsil edilmektedir. İstanbul'da berat ile talip olunmayıp eyalet hazinesi tarafından deruhte edilmesi gereken mukataalar da eyalet divanı kararı (tezkeresi) ile mukataanın gelirinde artış yapan taliplere verilmektedir¹⁰⁰.

Eyalet defterdarları, mukataa emirlerinin zimmetinde bulunan devlet gelirlerini tahsil edebilmeleri için de merkezden izin talep etmekteydiler¹⁰¹.

Merkezden emir verilmeyen konuların, şer' ve kanuna uygun olanlarında divan kararı ile hareket edilmektedir. Aynı biçimde eyalet hazinesine

⁹³ MAD 6375, s. 75, 114 ve 115 (18 Ş 1044/6 II 1635).

⁹⁴ MAD 2737, s. 191 (25 Za 1062/28 X 1652).

⁹⁵ MAD 9841, s. 174 (15 L 1065/18 VIII 1655).

⁹⁶ "Diyarbakır voyvodalıği ... kendüye deruhte olunmak arzuhal idüb mal-ı mirfsin tahsiline medar olmak için kendüye kapıcıbaşılık payesi ihsan ile ..." MAD 9876, s. 155 (25 Ca 1104/1 II 1693); Özkaya, *Ayanlık*, s. 36.

⁹⁷ MAD 9840, s. 96 (3 Za 1064/15 IX 1654).

⁹⁸ MAD 6375, s. 33 (2 S 1044/28 VII 1634).

⁹⁹ MAD 3295, s. 66 (Gr-i M 1033/25 X 1623); MAD 6375, s. 61 (19 Ra 1044/12 IX 1634) ve 87-88 (29 C 1044/20 XII 1634); MAD 2737, s. 56 (28 Ra 1062/9 III 1652) ve 136 (6 Ş 1062/13 VII 1652).

¹⁰⁰ MAD 9840, s. 96 (3 Za 1064/15 IX 1654).

¹⁰¹ MAD 9840, s. 96 (3 Za 1064/15 IX 1654).

bağlı mukataaların eminleri, defterdardan eyalet divanı kararı almadan mukataalara vaziyet edememekteydiler¹⁰².

Merkezden deruhte edilen ve denetlenen mukataalar eyalet hazinelerinin hesaplarından ayrılabilmekte, bu tür mukataa deruhte edenler, beylerbeyi ve defterdarın müdahale etmemesi yönünde emir çıkartabilmekteydi¹⁰³.

Eyalet defterdarlarının her yıl merkez ile hesap görüp muhasebe sureti almış olmaları ve görevlerine devam edebilmeleri için her üç yılda bir ibka emri almaları gerekmektedir¹⁰⁴.

¹⁰² A.g.y.

¹⁰³ MAD 615, ss. 66-67 (1036/1626).

¹⁰⁴ MAD 9550, s. 11 (12 S 1191/22 III 1777).

İKİNCİ BÖLÜM

MUKATAA SİSTEMİ KURULUŞ / GELİŞME - DEĞİŞİM

Osmanlı'da mukataa sistemini beş dönem halinde incelemek mümkündür. Bunlar -başlangıç tarihleriyle-: Klasik dönem (1453), Karışıklık (1600), Malî-Bürokratik Merkezileşme (1632), Malikane (1695) ve Esham sistemi (1775) dönemleridir.

A. Klasik Dönem (1453)

Bu dönem, İstanbul'un fethinden XVII. yüzyıla kadar olan 150 yıllık zaman dilimi olup mukataa sisteminin kuruluş ve gelişme sürecini kapsamaktadır.

1. Mukataa Sisteminin Kuruluşu

Klasik Osmanlı tarihi eserlerinde mukataa usulü, ilk kez Fatih tarafından İstanbul'un fethinden (1453) sonra konutlarda uygulanmaya başlanıp daha sonra vazgeçilen bir yöntem olarak görülmektedir¹.

¹ Ahmed Âşîki (Âşık Paşa-zade), *Tevârih-i Âl-i Osman: Aşık Paşazade Tarihi*, Neş. Âli, İstanbul 1332 (bundan sonra: Tarih), ss. 142-43; İbn Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osman VII. Defter (Tenkidli transkripsiyon)*, Haz. Şerafettin Turan, Ankara 1957, ss. 97-98; Mehmed Neşri, *Kitâb-ı Cihan-nümâ: Neşri Tarihi*, C. II, Yayl. Faik Reşit Unat- Mehmed A. Köymen, 3. b., Ankara 1995 (bundan sonra: Tarih), s. 709; Tursun Bey, *Târîh-i Elbî'l-Feth*, Haz. A. Mertol Tulum, İstanbul 1977, ss. 67- 68.

Osmanlı'daki mukataa, Abbasilerde iltizam ve imtiyazlar kapsamında iktâ'ât olarak görülmektedir (Halil İncalcık, "İslâm Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekillerle Mukayese", *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve ekonomi üzerine arşiv çalışmaları, incelemeler*, İstanbul 1993 (bundan sonra: "Mukayese"), s. 26). Mukataa ise; arazi (İncalcık, "Mukayese", s. 29; Hasan İbrahim Hasan, *Siyasi, Dini, Kültürel ve Sosyal İslam Tarihi*, Çev. İsmail Yiğit (ve öte.). İstanbul 1985 (bundan sonra: İslam Tarihi), C. 4 (3/4) s. 227 ve 5 (4/5), s. 433).

Fetihden sonra, ülkenin öteki kesimlerinden gönüllü göç politikası uygulanmış, bu şekilde gelenler yeterli olmayınca zorunlu iskan ile İstanbul'un gelişmesi sağlanmaya çalışılmıştı. Bu göçler sonucu şehre gelen halka konutlar tahsis edilip kira bedeli (mukataa) ödemeleri talep edilmişti. Fakat konutların mukataaya verilmesi tepkilere yol açmış, tersine göçe neden olmaya başlamıştı. Bunun üzerine mukataa uygulamasından vazgeçilmek zorunda kalınmıştı.

• Gerçekte, Fatih'ten önce özel kesimde benzer kiralama mevcuttu: Osman Gazi, Karacahisar'ın fethinden (687/12882) sonra şehirde boş kalan evleri savaşa katılan gazilere ve Germiyan ve diğer bölgelerden gelen halka dağıtmıştı³. İnegöl'ün fethinde de aynı uygulama görülmektedir⁴. Bursa'nın fethinden sonra ordu mensupları ve ilk gelenler şehrin büyümesine elverişli alanları mülk edinmekte ve sonradan gelenlere satmakta veya mukataaya vermektedirler⁵. Bu iskan politikası Selanik fethedildiğinde II. Murat (1421-1451) tarafından da uygulanmış; şehre önce girenler tarafından, sonradan gelenlere konutlar verilmişti⁶.

ve nüfus miktarı dikkate alınmadan karşılıklı anlaşmaya göre yıllık belirlenmiş bir ödemenin yapılması biçiminde bir yöntem olarak kullanılmaktadır (İnalçık, "Mukayese", s. 29). Görüldüğü gibi, Osmanlıdaki maktu kavramı yerine Abbasilerde mukataa kelimesi kullanılmıştır. Abbasilerdeki bu kullanım, mukataanın kelime anlamına da uygun olup devlet ile mükellefin miktarın belirlenmesinde karşılıklı anlaşması (kesişme) demektir. Abbasilerdeki bu durum İlhanlılarda da sürmüştür. 1363 tarihli İlhanlı bütçesinde, Osmanlıdaki "maktuan" kelimesine karşılık "mukataaten" -iltizam yerine ise zamân (*Des 'Abdollah Ibn Mohammad Ibn Kiyâ al-Mâzandarânî, Die Resâle-ye Falakkiyyâ Ein Persischer Leitfaden des staatlichen Rechnungswesens* (um 1363), Yay. Walther Hinz, Wiesbaden 1952, ss. 66, 91, 154 ve öte.)- tabiri kullanılmıştır (a.g.e., s. 54).

Anadolu Selçuklularında bir yöntemi belirtmek üzere Osmanlı'daki "ber vech-i maktu" karşılığı "be vech-i mukataa" ifadesi kullanılmaktaydı (Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar: Metin, tercüme ve araştırmalar*, Ankara 1958, s. 35).

Osmanlı'nın ilk dönemlerinde, tapu tahrir defterleri dikkate alındığında, gerek İlhanlı gerekse Anadolu Selçuklularındaki tanımlamaların sürdüğü söylenebilir.

² İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. 1, İstanbul 1947 (bundan sonra: Kronoloji), s. 4.

³ Aşık Paşazade, *Tarih*, s. 18; Hadîdî, *Tevârih-i Âl-i Osman (1299-1523)*, Haz. Necdet Öztürk, İstanbul 1991 (bundan sonra: Tarih), s. 38.

⁴ Hadîdî, *Tarih*, s. 42.

⁵ Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimai Tarihi*, C. I (1243-1453), İstanbul 1995 (bundan sonra: Tarih), s. 384.

⁶ Melek Delilbaşı, *Johannis Anagnostis, "Selânîk (Thessaloniki)'in Son Zaptı Hakkında Bir Tarih" (Sultan II. Murat dönemiine ait bir Bizans kaynağı)*, Ankara 1989, ss. 42-43; Hammer, *Devlet-i Üçüncü PDF Kitap Arşivi* <<https://taney.org>>

Yine Fatih döneminde Rum Mehmet Paşa (871/1466–874/1469) tarafından bu yöntem tekrar uygulanıp, bu tarihten sonra süreklilik kazandığı belirtilmektedir⁷.

İstanbul'un fethinden sonra uygulamaya başlandığında mukataa, bir çeşit *kiralama* olarak ortaya çıkmaktaydı. İkinci kez uygulandığında ise, artık hem ekonomik hayatın tüm alanlarını, hem de iltizam yöntemini kapsamakta olup sistemleşme sürecine girmiş bulunmaktaydı.

Kamu gelirlerinin tahsil yöntemlerinden biri olan iltizam ise, -mukataa kavramı da bu anlamda kullanılabilmekteydi- Osmanlı'nın beylik döneminin başlangıcından itibaren görülmekteydi. Bu itibarla iltizam, mukataa sisteminden daha köklü bir işleyişe sahipti. Ancak iltizam kavramı "satmak, tutmak" gibi kelimelerle karşılanmaktaydı. İltizam yönteminin mukataa sistemi öncesindeki uygulamalarına bakıldığında; ilk olarak bir şahsın, Karacahisar'da kurulan pazarda vergilerin kendisine satılmasını talep etmesi ile görülmekteydi⁸.

Osmaniye Tarihi, C. 1, 699-803 (1300-1400), Çev. Mehmet Ata, İstanbul 1329 (bundan sonra: Tarih), s. 192.

⁷ Âşık Paşa-zade, *Tarih*, ss. 143-44; Neşrî, *Tarih*, C. II, s. 709.

⁸ Aşık Paşazade, *Tarih*, ss. 18-19; İbn-i Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osman I. Defter*, Haz. Şerafettin Turan, Ankara 1970, s. 109 (Bu kaynakta pazar kurulan yer Eskişehir'dir); Hayrullah Efendi, *Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye Tarihi*, C. 2, İstanbul 1273, s. 40 (Pazarın Eskişehir'de kurulduğu belirtilen bu kaynakta, iltizama almak için gelen şahsın, pazar vergilerini toplamak için Germiyan beyi tarafından gönderilen bir memur olduğu belirtilmektedir).

Gerek Osmanlının mirasçısı olduğu devletlerde, gerekse Osmanlı öncesi Anadolu'daki uygulamalara bakıldığında:

Abbasilerde iltizam bir vilayetin bütününe kapsayabilirdi. Devlet yönetimine Türkler girdikleri zaman bu sistem yürürlükte olup Türkler tarafından belli bir miktar vergi karşılığında vilayetler iktâ olarak verilmişti (İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, C. 4 (3/4), s. 228).

Büyük Selçuklularda amillerin vergi tahsil etmekle görevli oldukları bölgeye "amel", devlet ile yaptıkları iltizam sözleşmesine "muâmele", gelirlere ise muamele geliri (mâl-ı mu'âmele) denilmekteydi (Mehmet Altay Köymen, "Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II", *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Enstitüsü, Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. II, S. 2-3 (1964) (bundan sonra: "Selçuklu Devri"), ss. 303-380. Osmanlı öncesi mal kavramı hakkında bak. Sabri Orman, "Başlangıçtan Osmanlı'ya İktisadî Düşünce Tarihinin İslâmî Kaynakları", *Dîvân*, Yıl: 4, S. 6 (1999/1), s. 43). Osmanlılarda da bir kaynaktan elde edilen gelire "mâl" denilmekteydi ("... senevî üç bin akçe mâl ile ..." KK 5065, v. 65b (22 L 1147/17 III 1735)).

Gerçekte iltizam yönteminin Anadolu'da uygulaması milattan öncesinde mevcuttur. Bergama krallığında (M.Ö. 283-129), Mısır ve Suriye'de olduğu gibi gümrük gelirlerinin tahsilinde iltizam usulü yürürlükteydi (Halil Demircioğlu, *Roma Tarihi*, I. C. Cumhuriyet, 1. Kısım: Menşelerden Akdeniz Havzasında Hâkimiyet Kurulmasına Kadar. 3. b., Ankara 1993, s. 292).

763/1361'de Karaman'dan gelen Kara Rüstem'in uyarısıyla esirlerden beşte bir oranında alınması kararlaştırılan pencik resminin tahsilatı yine aynı şahsa verilmiş ve Gelibolu iskelesinde uygulanmaya başlanmıştı⁹. Gümrük gelirlerini tahsil eden bu şahsa *amil* denilmekte idi¹⁰.

Fetret döneminden sonra, Çelebi Mehmet (1413-1421) tarafından Yeni Foça'daki şap madeni 1415'te on yıllığına işletmeye verilmişti¹¹.

• II. Murat, daha sonra işletmeye alan Yeni Foça Valisi Adurno'nun işletme döneminde oluşan borcunu, Şehzade Mustafa olayında silmişti¹². 1403'te I. Beyazıt'ın oğlu Süleyman, Bizanslılarla yaptığı anlaşmada verilen topraklar üzerindeki tuzla ve limanların kendisine ait olması şartını içeren anlaşma yapmıştı¹³. Bu konumdaki gelir kaynaklarının işletmesini yabancı vali alabilmekteydi.

414; Suriye için bak. M. Şemseddin Günaltay, *Yakın Şark III: Suriye ve Filistin*, Ankara 1947, s. 387). Bergama krallığının, kaynağı Pers olan arazi sisteminde vergiler, her yıl kralın memurları tarafından toplanmaktaydı (Halil Demircioğlu, a.g.e., s. 414).

Gaznelilerde iltizam yöntemiyle vergi tahsilinde görevli amiller bulunmaktaydı (Y. Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, C. I: İlk çağlardan Gurkanlı devletinin kuruluşuna kadar (1526), 2. b., Ankara 1987 (bundan sonra: *Hindistan Tarihi*), s. 221).

Moğollarda vilayetler valilere iltizam yöntemiyle verilmekteydi. Töregene döneminde (1241-1246), Çin'de vergiler, Vali Abdurrahman'a iltizam olarak verilmişti (V. V. Barthold, *Moğol istilâsına kadar Türkistanı*, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul 1981, s. 576).

Kirman Selçuklularında liman gelirleri icâra verilmekteydi (Erdoğan Merçil, *Kirmân Selçukluları*, İstanbul 1989, s. 206).

Anadolu Selçuklularında, bir yöntem olarak mukataa ihtisap gelirlerinde uygulanmaktaydı. 1320'den önce Konya ihtisabı, muhtesiplere mukataa yöntemiyle bir yıllığına verilmekteydi (Osman Turan, a.g.e., s. 35). Ayrıca, madenlerin işletilmesinin imtiyazı da verilebilmekteydi. Mesela, 1253 yılında şap madenleri bu sistemle işletilmekteydi (Faruk Sümer, "Selçuklular Devrinde Türkiye'de Madenler", *MÜFEF Türklük Araştırmaları Dergisi*, S. 4 (1988, b. 1989), s. 164). Vergilerin tahsilinde emînler ve mültezimler görev almaktaydı (Turhan Atan, *Türk Gümrük Tarihi*, C. I: Başlangıçtan Osmanlı Devletine Kadar, Ankara 1990 (bundan sonra: *Gümrük Tarihi*), s. 117).

⁹ Neşri, *Tarih*, C. I, s. 197; Sadeddin Efendi, *Tâc'üt - Tevârih*, C. I, İstanbul 1279, ss. 74-76; Aşık Paşazade, *Tarih*, s. 54.

¹⁰ Aşık Paşazade, *Tarih*, s. 99; Hadîdî, *Tarih*, ss. 162-163.

¹¹ Dukas, *Bizans Tarihi*, Çev. VL. Mirmiroğlu, İstanbul 1956, s. 99. Gerek Selçuklulardaki (Bak. Dipnot: 120) gerekse bu uygulamanın "mukataa" olarak isimlendirildiği konusunda bilgi bulunmamakta, "imtiyazını almak" özelliği vurgulanmaktadır.

¹² a.g.e., s. 107.

¹³ George T. Dennis, "1403 Tarihli Bizans-Türk Antlaşması", Çev. Melek Delilbaşı, *AÜDTCFD.*, C. XXIX, S. 1-4 (Ocak-Haziran 1971-Temmuz-Aralık 1978, b. 1979), s. 161.

Rum Mehmet Paşa döneminden önce mukataa yönteminin, madencilik, pirinç üretim alanlarında¹⁴ ve mevkufat¹⁵ gelirlerinin tahsilinde, uygulandığı görülmektedir. Vılk ve Laz vilayetlerindeki madenler 10 Ramazan 858/3 Eylül 1454 tarihinde önce üç yıllığına, sonra da 1 Safer 860/10 Ocak 1456 ve 1 Rebiyülahir 870/21 Kasım 1465'den başlamak üzere mukataaya verilmişti¹⁶. Novaberde gümüş madenleri 1 Rebiyülahir 864/25 Ocak 1460'dan başlamak üzere verilmişti¹⁷. Başlangıcı, 1 Recep 860/5 Haziran 1456 ve 1 Recep 866/1 Nisan 1462 olan Filibe çeltik nehirlerinin zimmetlerine ait kayıtlar mevcuttur¹⁸. Rum Mehmet Paşa'nın getirdiği yenilik ise, mukataa uygulamasını kamu üretim alanı olmayan tarım arazisine yani köylere yaygınlaştırması olmuştu¹⁹.

Görüldüğü üzere mukataa yönteminin, kamu kesiminde, araziye uygulamasının başlangıcının Fatih zamanında olduğu kabul edilebilir. Nitekim Fatih'in yaptığı yenilikler, vergilerin oranı ve tahsil yöntemleri konusundaydı²⁰.

Devlete ait gelir kaynaklarının mukataa haline getirilmesinin amacı ise, hazine gelirlerinin artırılma ve düzenli olmasına yönelik bir uygulama idi. Fatih Sultan Mehmet, İstanbul'un fethinden sonra kapıkulu askerinin miktarını iki misline çıkarmak suretiyle uç beyleri karşısında merkezî kuvveti artırmış ve üstün konuma getirmişti²¹. Bu nedenle, devlete yeni ve düzenli finansman kaynağı bulmak isteyen Fatih, mukataa yöntemini uygulamaya geçirmiş ve bundan hazine için büyük gelirler sağlamıştı²². Diğer taraftan mer-

¹⁴ Pirinç üretiminde özel kesimde 870/1466'dan önce uygulanmaktaydı. Halime Doğru, XV. ve XVI. Yüzyıllarda Sivrihisar Nahiyesi, Ankara 1997, s. 124.

¹⁵ *Kânûnnâme-i Sultânî Ber Mûceb-i 'Örf-i 'Osmânî II Mehmed ve II. Bayezid devirlerine ait yasak-name ve kanunnameler*, Neş. Robert Anhegger - Halil İnalçık, Ankara 1956 (bundan sonra: *Kânûnnâme-i Sultânî*), ss. 25-28, Rumeli mevkufatına ait olan hükmün tarihi: 15 M 866/20 X 1461'dir.

¹⁶ MAD 176, vv. 1b-2a.

¹⁷ *Kânûnnâme-i Sultânî*, ss. 9-10.

¹⁸ KK 4988, s. 13.

¹⁹ Hammer, *Tarih*, C. 3, ss. 108-109.

²⁰ Halil İnalçık, "Osmanlı Hukukuna Giriş: Örfi-Sultânî Hukuk ve Fâtih'in Kanûnları", *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları, İncelemeler*, İstanbul 1993, s. 333.

²¹ Halil İnalçık, "Fatih Sultan Mehmed, İstanbul'un Fethi ve İmparatorluk", *Türk Kültürü*, S. 20 (Haziran 1964), s. 12.

²² Yaşar Yücel, "Reformcu Bir Hükümdar Fatih Sultan Mehmed", *TTK Belleten*, C. LV, S. 212 (Nisan 1991), s. 83.

kezî bürokrasinin giderleri ve kamu hizmetlerinin finansmanında da bu yöntemden faydalanılmıştır²³.

2. İltizam Yönteminin Yaygınlaşması

XVI. yüzyılın başlarında Akdeniz ülkelerinde varolan nakit kıtlığı²⁴ 1550'lerde Osmanlı'da da görülmekteydi²⁵. Malî sıkıntı sonucunda²⁶ Rüstem Paşanın birinci sadrazamlık döneminde²⁷ iltizam sistemi yaygınlaştı. Avusturya elçisi Busbeq Ocak 1555'te İstanbul'a geldiğinde, Rüstem Paşayı sadrazamlık döneminde uygulamış olduğu malî politikadan dolayı takdir etmişti²⁸.

İltizam yönteminin yaygınlaşma döneminden söz edildiğinde üzerinde durulan bir konu da dış hazinenin doluluğu ve Yedikule hazinesinin kullanılmasıydı. Bu yıla (954-55/1547-48) ait bütçenin kalan bölümünde avarız akçesinden 11 000 000 nakdiyenin (akçe) 955 Muharreminin son günündeki Nevruz evvelinde (11 Mart 1548) Yedikule hazinesinde mevcut olduğu görülmektedir²⁹. Ayrıca bu dönemde, bütçelerdeki gelir-gider farkı miktarlarının artış göstermesi bu yöntemin etkisini göstermektedir³⁰. 953/1546 yılı bütçe gelir-gider farkı 930/1524 yılına göre % 375 artmıştı. Bilinen bütçelere göre, artışın 1567 yılına kadar sürdüğü görülmektedir (Bak. Tablo 2).

XVI. yüzyıla ait veriler incelendiğinde iltizamın yaygınlaştırılmasının etkisi görülmekte olup Rumeli'de mukataa gelirlerinin vilayetin tüm gelirleri içindeki payı % 50'nin altında iken iltizamın yaygınlaşması ile bu oranı aşmış

²³ Nihat Falay, *Maliye Tarihi (Ders Notları)*, 2. b., İstanbul 1996, s. 66.

²⁴ Fernand Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, C. 1, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İstanbul 1989, s. 399.

²⁵ a.g.e., s. 383.

²⁶ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler: Kent mekânında ticaret zanaat ve gıda üretimi (1550-1650)*, Trk. Neyyir Kalaycıoğlu, 2. b., İstanbul 1994 (bundan sonra: *Kentler ve Kentliler*), s. 2; Daniel Goffman, *İzmir ve Levanten Dünya (1550-1650)*, Çev. Ayşen Anadol - Neyyir Kalaycıoğlu, İstanbul 1995, s. 105.

²⁷ Rüstem Paşa;

1) 13 N 951/28 XI 1544-27 L 960/6 X 1553

2) 13 Za 962/29 X 1555 - 26 L 968/10 VII 1561 olmak üzere iki dönem sadrazamlık yapmıştı. Birinci sadrazamlık döneminde yaygınlaştırıldığı konusunda bak. Peçevî, *Târih-i Peçevî*, C. 1, İstanbul 1283, s. 22; Osman-zâde Tâib Ahmed, *Hadikatü'v-vüzerâ*, İstanbul 1271, s. 29.

²⁸ M. Tayyib Gökbiçgin, "Rüstem Paşa ve Hakkındaki İthamlar", *Tarih Dergisi*, C. VIII, S. 11-12 (Eylül 1955), ss. 11-12.

²⁹ Ömer Lütfi Barkan, "954-955 (1547-1548) Malî Yılına âit bir Osmanlı Bütçesi", *İÜİFM*, C. 19, No. 1-4 (Ekim 1957 - Temmuz 1958, b.1960) (bundan sonra: "954/1547 Bütçesi"), s. 275.

³⁰ Busbeq nakit bolluğunu doğrulamaktadır. Gökbiçgin, a.g.m., s. 11.

fakat tekrar düşüş eğilimine geçmişti. Anadolu vilayetinde ise bu etki -933-934/1527-28 yılı hariç- daha düşük kalmış ve yine oransal düşüş başlamıştı. Her iki vilayetin gelirler toplamında iltizamın yaygınlaştırılması % 3 civarında bir etkiye neden olmuştu (Bak. Tablo 14).

Tablo 2

XVI. Yüzyılda Bütçe Gelir ve Giderleri ile Bunların Farkı (akçe)

Yıllar*	Gelir	Gider	Fark
929-30/1523-4 ¹	116 888 385	118 783 849	-1 895 464
930-31/1524-5 ¹	141 272 658	126 581 347	14 691 311
933-34/1527-8 ^{2**}	277 244 773	205 620 609	71 624 164
953-54/1546-7 ³	241 711 834	171 872 357	69 839 477
954-55/1547-8 ³	198 887 294	111 997 449	86 889 845
973-74/1565-6 ^{4***}	327 441 751	207 932 516	119 509 235
974-75/1567-8 ⁴	348 544 151	221 532 423	127 011 728
989-90/1581-2 ^{5***}	284 160 398	250 065 720	34 094 678
990-91/1582-3 ⁵	313 744 645	277 578 755	36 165 890

Kaynaklar: ¹ Halil Sahillioğlu, "1524-1525 Osmanlı Bütçesi", *İÜİFM Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan'a Armağan*, C. 41, No. 1-4 (1985), ss. 415-458. ² Ömer Lütfi Barkan, "H. 933-934 tarihli Bütçe Cetveli ve Ekleri", *İÜİFM*, C. 15, No. 1-4 (Ekim 1953-Temmuz 1954), ss. 278-329. ³ Ömer Lütfi Barkan, "954-955 (1547-1548) Mali Yılına âit bir Osmanlı Bütçesi", *İÜİFM*, C. 19, No. 1-4 (Ekim 1957- Temmuz 1958), ss. 219-276. ⁴ Atıf Efendi Küth. No. 1734, vv. 262b-280b. Bu bütçe yayımlanmıştır: Ömer Lütfi Barkan, "H. 974-975 (M. 1567-1568) Mali Yılına ait bir Osmanlı Bütçesi", *İÜİFM*, C. 19, No. 1-4 (Ekim 1957-Temmuz 1958), ss. 277-332; Ahmed Akgündüz, *Kanunnameler*, C. 7, ss. 382-420. ⁵ MAD 893; Halil Sahillioğlu, *Türkiye İktisat Tarihi: Giriş-Bazı Kurum ve Kavramlar*, İstanbul, 1989, ss. 56-58.

* Tablolarda yıllara ait üst simgeler kaynak numaralarını göstermektedir.

** Tahmini bütçedir. Bu yılın gider miktarı: Rumeli, Anadolu (Anadolu, Karaman, Rum (Sivas) ve Zülkadiye (Maraş), Mısır Şam, Halep ve Diyarbakır vilayetlerine ait giderlerin toplamıdır.

*** Gelir miktarı: masraflar ile hazine mevcudunun toplamıdır.

Diğer taraftan, XVI. yüzyıla ait bütçeler incelendiğinde, mukataa gelirlerinin³¹ bütçe içindeki payında genel bir düşüş görülmekteydi. İltizamın yay-

³¹ Burada, diğer vilayetlere ait mukataa gelirlerinin belirlenmesinin imkansızlığı nedeniyle Rumeli ve Anadolu'ya -bu iki vilayetin gelirleri, XVI. yüzyıl bütçelerinin en önemli kalemi idi- ait mukataa gelirleri karşılaştırmaya esas alınmıştır.

gınlaştırıldığı bu yüzyılda, mevcut bütçelere göre, -933-934/1527-28 yılı harıç- iki yılda bütçe gelirlerine göre mukataa gelirlerinde artış görölmekte olup birincisi 1546 yılında -iltizamın yaygınlaşmasının ilk yılları- 1524 yılına göre % 8, ikincisi ise 1582’de bir önceki yıla göre % 4 oranındaydı. Göröldüğü üzere iltizam yönetimin yaygınlaşması mukataa gelirlerinde sürekli bir artış sağlayamamış, yüzyıl sonlarına kadar gerek vilayetler gerekse bütçe genelinde oransal düşüş devam etmişti (Bak. Tablo 3).

İltizamın yaygınlaşması doğrudan veya dolaylı olarak eleştirilmişti³². Genelde iltizam usulü, özelde ise bu yöntemi yaygınlaştırdığından dolayı Rüstem Paşa eleştirilmekteydi³³.

Genel eleştiriler, Ebu Yusuf’un tavsiyesinden kaynaklı olarak³⁴, Lütü Paşa³⁵, Mustafa Âli³⁶, Koçi Bey³⁷, Defterdar Sarı Mehmet Paşa³⁸ tarafından yapılmaktaydı. Bunlar, mukataaların deruhte edilmesinde emanet yönteminin iltizamdan daha uygun olduğunu belirtmekte, yine de bu yöntemlerin hangisinin tercih edileceğini sadrazam ile defterdara bırakmaktaydılar.

32 “... Lütü Paşa ... yerine Rüstem Paşa vezir-i azam olub ve merhum Lütü Paşa badel-azl hadem ve haşemin dağıdub mahruse-i Edirne kurbunda varub bir karyede çiftlik edinüb karar eylemiş. ... (Kanunî, Lütü Paşa’yı çağırıp:) “Lütü Lala, senin zamanında taşrada olan hazine kubbeleri dolu değil idi; şimdi Rüstem lalamın zamanında taşra hazine kubbelerinde akça koyacak yir kalmamağın hala Yedi-kule’ye nice yük akçalar konuldu. Senin zamanında niçün böyle say ve tahsil olunmadı, aslı nedir” deyu sual buyurdıklarında ... (Lütü Paşa:) “devletlü padişahım, sahih buyurursunuz. Lakin hala bu kulları sakın olduğu karyede ve etrafımızda olan kura reayaları bu kullarının zamanında dört çift öküz koşanlar şimdi iki çift koşar oldu ve iki çifti olan bir çift dahi koşmaya kudretleri kalmamıştır. ... İstanbul kurbinde böyle olunca sair memleketler reayalarının ahvalleri ana göre kıyas buyurula.” ...” Yaşar Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar: Kitâb-i Müstetab - Kitabu Mesâlihi’l Müslimîn ve Menâfi’i’l-Mü’minîn - Hırzû’l-Mülûk*, Ankara 1988 (bundan sonra: Müstetab), ss. 20-21 (35-36).

Lütü Paşa’nın dolaylı olarak iltizamı eleştirmesine neden olan durum, gerçekten bu usulün yaygınlaşmasından mı, yoksa Cezayir’den Mısır ve İstanbul’a kadar ülkenin içinde bulunduğu bunalımdan (Braudel, a.g.e., s. 364) mı kaynaklanmaktaydı?

33 *Koçi Bey Risalesi*, s. 63.

34 Ebu Yusuf, *Kitabü’l-Haraç*, Çev. Ali Özek, İstanbul 1970 s. 176.

35 Mübahat S. Kütükoğlu, “Lütü Paşa’nın Âsafnâmesi (Yeni bir metin tesisi denemesi)”, *Bekir Kütükoğlu’na Armağan*, İstanbul 1991 (bundan sonra: “Asafname”), s. 96.

36 Mustafa Âli, *Nushatü’s-Selatin*, Süleymaniye Ktb., Hüsrev Paşa Ktp., No: 311, Halep 989 (1581) (bundan sonra: Nushat), s. 268.

37 *Koçi Bey Risalesi*, s. 61.

38 Defterdar Sarı Mehmet Paşa, *Devlet Adamlarına Öğütler: Osmanlılarda Devlet Düzeni*, Sad. Hüseyin Ragıp Uğural, 3. b. Ankara 1992, s. 70.

Bir diğer tartışılan konu ise eminlik görevinde kimlerin istihdam edileceğidir. Gerçekte emanet yöntemini tercih ve teklif edenlerin gizli veya açık olarak kapıkullarının istihdam edilmesi yönünde görüşleri mevcuttur³⁹. Denilebilir ki emanet yöntemi kapıkullarına ek bir gelir kaynağı niteliğinde görülmektedir. Burada emanet yöntemini savunanların çoğunluğunun bürokrat olması dikkat çekicidir.

Tablo 3

XVI. Yüzyılda Bütçe ve Mukataa Gelirleri ile Mukataa Gelirlerinin Bütçe Gelirlerine Oranı

Yıllar	Gelirler* (akçe)		%
	Bütçe	Mukataa	
929-30/1523-4 ¹	116 888 385	53 462 632	45,74
930-31/1524-5 ¹	141 272 658	59 785 064	42,32
933-34/1527-8 ^{2**}	277 244 773	166 953 275	60,22
953-54/1546-7 ³	137 226 371	69 196 174	50,42
954-55/1547-8 ³	128 608 946	48 795 290	37,94
973-74/1565-6 ⁴	182 022 400	58 761 754	32,28
974-75/1567-8 ⁴	226 203 058	73 046 432	32,29
989-90/1581-2 ⁵	198 738 848	45 619 581	22,95
990-91/1582-3 ⁵	264 748 750	71 293 233	26,93

Kaynaklar: ¹ Halil Sahillioğlu, "1524-1525 Osmanlı Bütçesi", *İÜİFM Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan'a Armağan*, C. 41, No. 1-4 (1985), ss. 415-458. ² Ömer Lütfi Barkan, "H. 933-934 tarihli Bütçe Cetveli ve Ekleri", *İÜİFM*, C. 15, No. 1-4 (Ekim 1953-Temmuz 1954), ss. 278-329. ³ Ömer Lütfi Barkan, "954-955 (1547-1548) Malî Yılına âit bir Osmanlı Bütçesi", *İÜİFM*, C. 19, No. 1-4 (Ekim 1957-Temmuz 1958), ss. 219-276. ⁴ Atıf Efendi Küth. No. 1734, vv. 262b-280b. Bu bütçe yayımlanmıştır: Ömer Lütfi Barkan, "H. 974-975 (M. 1567-1568) Malî Yılına ait bir Osmanlı Bütçesi", *İÜİFM*, C. 19, No. 1-4 (Ekim 1957-Temmuz 1958), ss. 277-332; Ahmed Akgündüz, *Kanunnameler*, C. 7, ss. 382-420. ⁵ MAD 893; Halil Sahillioğlu, *Türkiye İktisat Tarihi (Giriş-Bazı Kurum ve Kavramlar)*, İstanbul 1989, s. 56.

* Bütçe gelirleri; "el-irâd", mukataa gelirleri; -933-34/1527-8 yılı hariç- Anadolu ve Rumeli vilayetlerine aittir.

** Tahminî bütçedir.

3. Mukataa Sisteminin Gelişimi ve Değişimin Başlaması

İltizam yönteminin yaygınlaşması ile birlikte mukataa sistemi gelişimini tamamlamıştı. Bu çerçevede kullanılmakta olan kavramlar arasında belirgin bir ayırım yapabilme imkanı ortaya çıkmıştı. Malî teşkilatta, bu alanda yapılan görevlendirmelerin sınırları belirginleşmişti. Buna paralel olarak malî teşkilatta mukataa büroları Maden, Bursa, İstanbul vb. özel isimler almışlardı.

Sistemin gelişme ve değişimine yönelik şu hususlar belirtilebilir:

İltizam yöntemi, Osmanlı mukataa sisteminde borç (deyn) kavramının kullanılmaya başlanmasına yol açmıştı. Bir mukataayı iltizama alan şahıs devlete borçlanmış olmaktaydı. Dolayısıyla, devlet-mültezim ilişkileri borçlar hukuku çerçevesinde değerlendirilmekte, devlete borçlanan mültezimlerin kefil göstermeleri ve teminat bedeli (bedel-i kefâle) yatırmaları gerekmekteydi.

Mültezimler müfettiş, nazır, emin, katip ve diğer görevlileri kendi tercihlerine göre teklif edebilmekteydiler. Mesela, 920/1514 yılında katip, aynı zamanda aminin emini görevini üstlenebilmekteydi⁴⁰. İltizam sözleşmelerinde bu durum mültezimler tarafından açık olarak belirtilmekteydi.

Mültezimler, iltizam bedelinde yaptıkları artış karşılığında teklif ettikleri şahıslara memuriyet ve memur olanların maaşlarında artış talep edebilmekteydiler. Bunlara ödenecek meblağ artış miktarının belirli bir oranında olabilmekteydi. Bu konuda kanun çıkarılmıştı⁴¹.

Aynı zamanda emin olan mültezim, devlet tarafından; emin, katip ve diğer görevlilere ödenen ücretlerinin, mukataayı iltizama almasından dolayı devlete olan borcuna (iltizam bedeli) mahsup edilmesini talep edebilmekteydi. Aynı şekilde mültezimler, ödedikleri kefalet bedelini ve mukataayı tahvil ortasında almışlar ise kendisinden önceki mültezimin mükelleflerdeki alacaklarından tahsil edilen miktarı da kendi borçlarına mahsup ettirebilmekteydi.

XVI. yüzyıl sonlarında bütçe açıkları başlamış⁴² olup yine nakit sıkıntısı artmıştı. Bütçe açıkları, 1597 yılına kadar önceki yıllara ait bütçelerin fazla vermesi sonucu varolan birikimlerle kapatılmıştı⁴³.

⁴⁰ MAD 30, s. 308 ve 531 (29 Ra 922/2 V 1516).

⁴¹ "... kanun üzre hala ziyade eyledükleri yiğirmi yük akçenin her yükü için ikişer bin akçe halle diledükleri kimesnelere ibtidâ' ve terakki sadaka buyurıla ..." DMMK 22705, ek. 2b (11 Ş 998/13 VIII 1590).

⁴² Tabakoğlu, *Osmanlı Maliyesi*, s. 15.

⁴³ Hazerfen, *Telhis*, s. 105.

XVII. yüzyıl başlarında harcamaların azaltılması yoluna başvurulmuştu. Bu amaçla, 1000/1591 yılına kadar cami ve mescitlere tahsis edilen vazifelerden başka vazife ve duağûyî adı altında cizye ve mukataa gelirlerinden ödeme yapılmamakta iken, 1606 yılına gelindiğinde 10 milyon akçeden fazla ulufe ödenmekteydi. Bunların mevacic-i kadime ve cami ve mescitlere tahsis edilen vazife ulufesiyle emekli olanlarına yapılan ödemelerin dışındaki harcamalar hatt-ı hümayun ile kaldırılmıştı⁴⁴. 1608'de bütçe gelirlerinin 503 691 446 akçe olduğu dikkate alındığında⁴⁵ bu işleminden hazineye girecek nakit, bütçe gelirin % 2'si kadar olup böylece hem tasarruf edilmiş hem de hazineye nakit girdisi sağlamış olacaktı.

Mukataalardan mahallinde yapılan ödemeler (vazife, ocaklık, vb.) de mahsup edilmekteydi. Bu kadar genişleyen mahsup işlemi Selaniki: "... ve akça ümenâ ve mültezimîn ve ummâl elinden alınmaz, irsâliyeler deyne mahsûb olur oldu ..." diye belirtmektedir⁴⁶.

Merkezdeki nakit ihtiyacı nedeniyle, 1036/1626 yılında mukataa mültezimlerinin muhasebelerinde mahsup işlemlerinin yapılmaması emredilmiş, Rumeli vilayetindeki Baş Mukataa bürosuna bağlı Filibe, Sofya, Kratova ve öteki mukataaların emin ve nazırları arz sunup muhasebe görmeye malî güçleri kalmadığı, mukataalarda reaya kalmayıp çoğunluğu perakende ve perişan olduğunu belirtip mahsup işlemleri yapılmaz ise firar etmelerinin kesin olduğunu belirtmeleri üzerine kadim masrafların mahsup edilmesine izin verilmişti⁴⁷.

B. Karışıklık Dönemi (1600)

Kapıkulları, mülazemet sisteminin dışında da mukataa deruhte etmekteydiler. Bunlar, devletten aldıkları ulufeleri mukataa iltizam almalarından dolayı oluşan borçlarına mahsup ettirmekte; savaş olduğunda ise sefere katılmaktan muafiyet hakkı sağlamaktaydılar⁴⁸.

Mukataalardan gelir tahsilinde istihdam edilen katip, görevliler (huddâm) vb. şahısların devletten mevacic tahsisatı varsa bunların iki kısıt (altı

⁴⁴ A.RSK 8/43 (25 Za 1014/3 V 1606); MAD 9821, s. 4 (25 Za 1014/3 V 1606).

⁴⁵ Tabakoğlu, *Osmanlı Maliyesi*, s. 15.

⁴⁶ Selânikî, *Tarih*, C. II, s. 732.

⁴⁷ D.BMK 22457, s. 16.

⁴⁸ MAD 4684, t. 4 (9 C 1021/7 VIII 1612).

aylık) hazineye bırakılması için ferman çıkarılıp ve bu durum iltizam sözleşmelerinde devletin şartlarından biri haline gelmişti⁴⁹.

Ayrıca, Anadolu'da ortaya çıkan Celâlî isyanları mukataaların verimsizleşmesine ve talip bulunmamasına neden olmuştu⁵⁰.

1. Tımar Alanlarının Mukataa Haline Getirilmesi

Tımar sisteminin ilk bozulma belirtileri sayılan tımar alanlarının mukataaya dönüştürülmesinin başlangıcı konusunda farklı tarihler belirtilmektedir. Karamursal, III. Mehmet zamanında (1595-1603) boşalan tımarların devlet (mîrî) mukataalarına dahil edildiğini⁵¹ Abdurrahman Vefik ise II. Selim döneminde (1566-1574) uygulamanın başladığını belirtmektedir⁵². Mustafa Nuri Paşa, 1000/1591 yılına dek sürdürülen mukataalaştırma işleminin tımar rejiminin bozulmasına yol açtığını ifade etmektedir⁵³.

Bununla birlikte, Ramazan 987/Ekim 1579 tarihinden başlamak üzere mensuh tımar kayıtlarının varlığı görülmektedir (Bak. Üçüncü Bölüm: Mensuhat mukataası). Uygulamanın, Abdurrahman Vefik'in belirttiği tarihte başladığının kabul edilmesi uygun olmakla birlikte Midilli adasındaki Müselleman-ı Mensuh mukataası, gurre-i Ramazan 975/29 Şubat 1568'de Mart başından yeni tahvil ile iltizama verilmekteydi⁵⁴.

Bir tahvilin üç yıllık bir süreyi kapsadığı gözönüne alındığında, tımar alanlarının mukataalaştırılması I. Süleyman (Kanunî) dönemine kadar gitmektedir.

Ancak bu mensuh tımar ve zeametler, mukataa haline getirilmeyip bedelleri devlete ödenmek üzere satılabilmekteydi. Bunlar 1100/1688'den 1104/1692 yılına kadar sürekli devlet tarafından zapt edilmişti. Ayrıca, bu tımar

⁴⁹ MAD 4684 (16 Ra 1016/11 VII 1607); MAD 3281, s. 70 (§ 1014/XII 1605), 73 (8 Ca 1016/31 VIII 1607), 75 (23 § 1015/24 XII 1606) ve 134 (14 Ra 1027/11 III 1618).

⁵⁰ Bursa kalemine bağlı Kastamonu ve Çankırı mukataaları nezareti dahilindeki Bafra çeltiği ve buna tabi mukataalara da talip çıkmamıştı. MAD 4684, t. 8/3 (6 Ra 1022/26 V 1613).

⁵¹ Karamursal, *Mali Tetkikler*, s. 8.

⁵² Abdurrahman Vefik, *Tekâlif-i Kavâidî*, İstanbul 1328 (bundan sonra: Tekâlif), s. 320.

⁵³ Mustafa Nuri Paşa, *Netâ'ic'ül-Vukuat*, C. 3. 2. b. İstanbul 1327 (bundan sonra: Netâ'ic), s. 94; Mustafa Cezar, tımarlı sipahiliğin bozulması sonucu tımar arazilerinin mukataa haline getirildiğini belirtmektedir. *Osmanlı Tarihinde Levendler*, İstanbul 1965 (bundan sonra: Levendler), s. 324.

⁵⁴ MAD 115, v. 86b (9 M 976/4 VII 1568).

ve zeametleri yine eski sahipleri zapt edebilmekte bedellerini devlete ödemekteydiler⁵⁵.

Tımar alanlarının mukataalaşmasının başlangıç tarihi konusundaki bu farklılık belirli dönemlerde (özellikle malî krizlerde) bu yönetime ağırlık verilmesinden kaynaklanmaktaydı⁵⁶.

Tımar alanlarının devlet mukataalarına dönüştürülmesinde belli bir tarih belirlenememesinin bir nedeni de tımarların boşaldıkça (mahlûl) bu işleme tâbi tutulmasıydı⁵⁷. Bundan amacın hazineye gelir sağlanması olduğundan geliri yüksek tımar ve zeametlerin mukataa haline getirilmesi söz konusuydu⁵⁸. Ayrıca tımar sahipleri mukataalarda görev alabilmekte ve bu durumda savaş zamanlarında tımarlarının bedelini hazineye ödemekteydiler⁵⁹. Bundan başka sayımlarda, yazım memurları tımar alanlarındaki fazlalıkları *ifrâz* adıyla mukataa olarak kaydetmekteydiler⁶⁰.

Devletin tımar alanlarını mukataa haline getirip merkezî hazineye yeni gelir kaynakları oluşturmamasının nedeni, ulufeli asker sayısının çoğalması dolayısıyla maaş ödemelerinin artması idi⁶¹.

Mültezimler bölüğe (genellikle kapıkullarına bağlı sipahi bölüğü) kabul edilme ve tımar veya zeamet sahibi olmak için mukataaları iltizama almaktaydılar⁶². İltizam şartlarını yerine getirdiklerinde hak kazandıkları taleplerini elde etmekteydiler.

Bundan başka bazı olaylar da, tımarların mukataa haline getirilmesine neden olmaktadır. Mesela, bir tımar sahibinin iki kılıç tımarı tasarruf etmesi kanuna aykırı olduğundan tımarın birisi mukataa haline getirilmekteydi⁶³.

⁵⁵ MAD 9876, s. 384, (20 Ş 1104/26 IV 1693); MAD 3861, s. 17 (Z 1105/VII 1694).

⁵⁶ MAD 9876, s. 48 (16 S 1104/27 X 1692) ve 469 (20 L 1104/24 VI 1693).

⁵⁷ Mustafa Nuri, *Netâ'iyic*, C. I, s. 148 ve C. III, s. 98; Mustafa Akdağ, "Tımar Rejiminin Bozuluşu", *AÜDTCFD*, C. III, S. 4 (Mayıs-Haziran 1945) (bundan sonra: Tımar), s. 420; Özkaya, *Ayanlık*, s. 98.

⁵⁸ Mustafa Nuri, *Netâ'iyic*, C. I, s. 148.

⁵⁹ MAD 1850, s. 12 (8 N 1013/12 X 1614).

⁶⁰ Mustafa Akdağ, *Türk halkının dirlik ve düzenlik kavgası: Celâlî İsyanları*, Ankara 1975 (bundan sonra: Celâlî İsyanları), s. 465.

⁶¹ Halil İnalcık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, İstanbul 1992 (bundan sonra: Bulgar Meselesi), s. 86.

⁶² "Ebüssuud'un Fetvası", Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri: Kanunî devri kanunnâmeleri I. Kısım: Merkezî ve umumî kanunnâmeler* (bundan sonra: Kanunnâmeler), C. 4, İstanbul 1992, s. 98 (101).

⁶³ MAD 9876, s. 385 (20 Ş 1104/26 IV 1693).

Mukataalaştırma yöntemi yalnızca tımar alanları ile sınırlı kalmayıp XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren beylerbeyi, sancakbeyi gibi ümeranın hasları zamanla kaldırılarak devlet mukataalarına dahil edilmekteydi⁶⁴. Devlet, gelirlerini artırmak amacıyla arazi⁶⁵ ve yerel yöneticilere ait diğer gelir kaynaklarını mukataa haline getirerek merkezî hazinenin denetimine almaktaydı.

Vezir, beylerbeyi ve sancak beylerine tahsis edilmiş bulunan hasların zamanla devlet mukataalarına dahil edilip⁶⁶ 1110/1698 yılından sonra bazı vilayetlere tekrar has tahsisi yoluna gidilmişti. Yalnız bu uygulamaya devam edilememiş sadrazam, kaptanlık, nişancılığa ait haslar bırakılıp devlet adamlarına ait olanlar malikane olarak deruhte edilmişti⁶⁷. Beylerbeyilerine tahsis edilen gelirlerin merkez adına tahsil edilmeye başlanmasıyla, bunlara haslarının karşılığı nakit ödenmekteydi. Bu, maaş sistemine geçiş demek olup maaşlar yıllık (salyâne) olarak tespit edilmekte ve mukataa gelirlerinden üç ayda bir, yılda dört kez ödeme yapılmaktaydı⁶⁸.

Bir mukataa has olarak tahsis edildiğinde o yıldaki geliri üzerinden işlem görmektedir. Sonraki yıllarda mukataanın gelirinde ortaya çıkan artış has sahibinin olmaktadır. Bu tür mukataa tahsislerinin kaldırılması, söz konusu mukataanın gelirindeki artışlar ile hazineye gelir sağlandığı gibi devlet görevlilerinin mukataalara müdahalelerinin önlenmesi anlamına da gelmektedir.

Havass-ı hümayuna ilhak edilen tımar ve zeametlere dahil olan köy ve mezraların kayıtları, nişancı kalemi ile düzeltilip (tashîh) ilgili deftere⁶⁹ ve ayrıca mukataa bürolarına ait defterlere kaydedilmekteydi⁷⁰.

2. Mülazemet ve Hizmet -I-

Kapıkulu süvarileri⁷¹, I. Murat zamanında Rumeli Beylerbeyi Timurtaş

⁶⁴ Mustafa Nuri, *Netâyic*, C. II, s. 91.

⁶⁵ İncalcık, *Bulgar Meselesi*, ss. 86-87.

⁶⁶ Mustafa Nuri, *Netâyic*, C. III, s. 76 ve 98.

⁶⁷ Mustafa Nuri, *Netâyic*, C. III, s. 76.

⁶⁸ MAD 9847, s. 45 (8 Ş 1073/18 III 1663).

⁶⁹ MAD 7028, s. 12 (18 C 1096/22 V 1685).

⁷⁰ MAD 9876, s. 303 (21 B 1104/28 III 1693) ve 385 (20 Ş 1104/26 IV 1693).

⁷¹ "Kapıkulu süvarisi" (İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi, C. II: İstanbul'un Fethinden Kanunî Sultan Süleyman'ın Ölümüne Kadar*. Ankara 1949 (bundan sonra: Tarih), s. 554; M. Cezar, *Levendler*, s. 326), "altı bölük sipahisi" (Yücel, *Miistetab*, s. 38), "sipah" (Uzunçarşılı, *Ta-*

Paşa tarafından sipah ve silahtar isimleriyle iki bölük⁷², sonra bunlara sağ ve sol ulufeci ve sağ ve sol garipler ismi ile dört bölük ilave edilip altı bölük halinde kurulmuştu⁷³.

Bunların içinde, XV. yüzyıl ortalarından itibaren hiyerarşide en kıdemlisi sipah bölüğü ve her birinin amiri olan ağalarının içinde ise sipah ağası idi. İlk dönemlerde bu bölüğe devlet adamlarının çocuklarının da dahil olması bu üstünlüğü kazandırmıştı. Sipah ve silahtar bölükleri savaşta padişahın, o sefere katılmamış ise serdarın karargahını korumakla görevliyidiler⁷⁴.

I. Murat döneminde (1360-1389) devlet hizmetlerinin kapıkullarına verilmesine başlanmış, Fatih zamanında ise bütün devlet hizmetleri kapıkullarına bırakılmıştı⁷⁵. Bu dönemde, sipahi oğlanları (çoğunlukla) ve silahtarlar mukataalardan tahsilat yapmak için havale olarak görevlendirildiği görülmektedir⁷⁶.

Kanunî döneminde sefere giderken Kapıkulu süvarilerinin kıdemlilerinden padişahın özel koruma ve hizmetinde görevlendirmek üzere üç yüz kişi mülazım yazılırdı. Bunlar sefer dönüşü bir yıl merkezde konu ile ilgili eğitim gördükten sonra hizmetlerinin karşılığı olarak vakıf mütevelliliği ile mukataaların bir yıllık yönetiminde, cizye ve avarız gelirlerinin tahsilinde istihdam edilmekteydi⁷⁷. Eski mülazımlara hizmetleri verildikten sonra yenileri yazılmaktaydı⁷⁸. 1000/1592'den sonra ise sefer olup olmadığına bakılmaksızın her yıl mülazım yazılmaya başlanmıştı⁷⁹.

rih, C. II, s. 555) gibi tanımlamalar altı bölüğün tümüne verilen isimdir. Altı bölük sipahi bölüğü genellikle "ebna-i sipahiyan (sipahi oğlanları)" olarak isimlendirilmektedir.

72 "Osmanlı Kanûnnâmeleri", MTM, C. I, S. 2 (Mayıs-Haziran 1331(1912)), s. 325. Kanunname de bu biçimde belirtilmesine rağmen sipah bölüğü Fatih zamanında kurulmuştur (Abdülkadir Özcan, "Osmanlı Askerî Teşkilatı", *Osmanlı Devleti Tarihi*, Edt. Ekmeleddin İhsanoğlu, C. I, İstanbul 1999, s. 349). Aşağıda belirtilen II. Murat dönemindeki uygulama da bunu doğrulamaktadır.

73 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti teşkilâtından Kapukulu Ocakları*, C. I, Ankara 1944 (bundan sonra: *Kapukulu*), s. 258.

74 Uzunçarşılı, *Tarih*, C. I, ss. 258-260 ve C. II, s. 555.

75 Yaşar Yücel, "Adem-i Merkeziyet", ss. 658-660.

76 Sahillioğlu, "Darphane Mukataaları", ss. 209-11 ve 213.

77 Mustafa Nuri, *Netâyic*, C. I, s. 145; Uzunçarşılı, *Tarih*, C. II, ss. 555-556; a.y., *Kapukulu*, C. II, ss. 156-159.

78 Mustafa Naima, *Tarih-i Naima: Ravzatü'l-Hüseyn fi Hulâsat-ı Ahbari'l-Hâfîkîn*, C. I, İstanbul 1283 (bundan sonra: *Tarih*), s. 206; *Vekayi Tarihîyye*, v. 109b ve 207b'den Uzunçarşılı, *Kapukulu*, C. II, s. 156.

79 Mustafa Nuri, *Netâyic*, C. I, s. 145.

II. Murat döneminde yaşamış tarihçi Chalcondyle'in yeniçeriler arasından seçilmiş padişah karargahının korunmasında görevlendirilen silahtar ismiyle üç yüz süvari bulunduğunu belirtmesi mülazım uygulamasının Kanunî'den önce de yürürlükte olduğunu göstermektedir. Ancak bunlara savaştan sonra hizmet verildiği bilinmemektedir⁸⁰.

Mülazımların tümüne aynı düzeyde görevler verilmeyip her birinin durumuna uygun bir hizmet verildiği⁸¹. Kimi üst düzeydeki hizmetleri alırken diğerleri mukataalarda katip, havale vb. görevlere tayin edilirdi.

Barış zamanlarında, çoğunlukla sipah bölüğü, iltizama verilmeyen cizye, avarız, koyun resmi, mukataa gelirleri vb. kamu gelirlerinin tahsilinde istihdam edilirdi⁸². Bu hizmetleri, mükelleflerden tahsil edilen, fermanla belirlenmiş ücret (gulamiye⁸³, katibiye, çavuşıye, sarrafiye) karşılığı yerine getirirdi⁸⁴.

Altı bölük mensupları (özellikle sipah ve silahtarlar) mukataalarda görev almakta (istihdâm) ve ulufeleri görevli bulundukları mukataanın gelirlerinden ödenmekte idi⁸⁵.

Bu görevlendirme, yalnızca gelirlerin tahsili ile sınırlı olmayıp kamu ihtiyaçlarının karşılanmasında da yapılmaktaydı⁸⁶.

İstanbul ve çevresinde ikamet eden kapıkulları 1559 yılındaki Şehzade Beyazıt olayından sonra sancaklara yerleşmeye başlamışlardı⁸⁷. Bu tarihe kadar taşrada mukataaları iltizama alanlar, zaimler, çavuşlar ve tımar erbabı iken, kapıkullarının sancaklara yerleşmesiyle bu iş özellikle altı bölük sipahilerinin eline geçmişti⁸⁸. Ayrıca bunlar, mültezimler ile birlikte hareket edebiliyorlardı⁸⁹.

⁸⁰ Hammer, *Tarih*, C. 2, s. 252.

⁸¹ Naima, *Tarih*, C. 3, s. 119.

⁸² Uzunçarşılı, *Kapıkulu*, C. II, s. 146 ve 157-158; a.y., *Tarih*, C. II, s. 555.

⁸³ İnalçık, "Adaletnameler", s. 108.

⁸⁴ Halil Sahillioğlu, *Türkiye İktisat Tarihi: Giriş-Bazı Kurum ve Kavramlar*, İstanbul 1989, s. 68.

⁸⁵ MAD 3281, s. 70 (16 Ş 1014/27 XII 1605), s. 73 (8 Ca 1016/31 VIII.1607) ve 75 (23 Ş 1015/24 XII 1606); D.BMK 22457, s. 19 (14 B 1037/20 III 1628).

⁸⁶ Uzunçarşılı, *Kapıkulu*, C. II, s. 157.

⁸⁷ Akdağ, "Tımar", s. 423.

⁸⁸ Mustafa Akdağ, "Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve İnkişaf Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti", *TTK Belleten*, C. XIII, S. 51 (Temmuz 1949) (bundan sonra: "İktisadî Vaziyet"), s. 548.

⁸⁹ Akdağ, *Celali İsyanları*, s. 256.

Taşrada, çoğunlukla sipah ve silahtar bölükleri kadrolarına Anadolu Türk halkından bir çok kişi yerleştirilmiş, bunlar bir üst statüye geçme (çıkma) kanunundan yararlanamadıklarından, Celalî olarak devletten sancak beyliği, beylerbeyliği elde edebilme yoluna gitmekte⁹⁰, çevrelerindeki kişiler ise altı bölükten birine (özellikle sipah ve silahtar bölüklerine) yazılmaktaydılar⁹¹.

Altı bölük halkı taşrada, daha çok büyük şehirlerdeki garnizonlarda ikamet etmekteydi. Amirleri durumunda *kethüdayeri* bulunmaktaydı. Yeniçeriler ise, küçük yerleşim birimlerinde (köy, kasaba vb.) güvenliği sağlamaları⁹² nedeniyle mukataa deruhte etme konusunda ikinci derecede bir etkinliğe sahip olmaktadır.

Taşrada ikamet eden sipahlar ulufe almak amacıyla İstanbul'a gelip mukataa iltizama almaktaydılar⁹³.

Yalnızca İstanbul'da bulunan altı bölük mensupları mülazım yazılabilmekteydi. Çünkü bunlar devlet kapısında fermana hazır⁹⁴ ve divan hizmetinde bulunmaktaydılar⁹⁵. Ayrıca bunlar *çıkma* kanundan faydalanmakta olup taşradakiler bunlardan mahrum olduklarından *sapma*⁹⁶ yoluyla amaçlarına ulaşmaya çalışmaktaydılar.

Kapıkulu sipahileri ve ikinci derecede yeniçeriler XVI. yüzyıl ortalarında iltizamın yaygınlaşmasından itibaren devlet gelirlerinin tahsili ve iltizam işlerinde etkin görev almaya başlamışlardı. Maaşlı bir sınıf olan kapıkulları bu görevleri nedeniyle ayrıca ücret aldıklarından kendilerine ek bir gelir sağlamış olmaktadır⁹⁷. Bunlar yalnız görev almakla kalmayıp mültezimliğe de başlamışlardı. Böylece söz konusu mukataaların kârını da elde etmekte ve malî açıdan güçlenmekteydiler.

⁹⁰ Akdağ, *Celali İsyanları*, ss. 481-82.

⁹¹ Akdağ, *Celali İsyanları*, s. 484.

⁹² Mustafa Akdağ, "Yeniçeri Ocak Nizamının Bozuluşu", *AÜDTCFD*, C. V (1947)(bundan sonra: Bozuluş), s. 300.

⁹³ Mustafa Nuri, *Netâyet*, C. II, s. 92.

⁹⁴ Kâtib Çelebi, *Fezleke*, C. I, İstanbul 1287, s. 223; Naima, *Tarih*, C. I, s. 362.

⁹⁵ M. Çağatay Uluçay, *XVII. Asırda Saruhan'da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul 1944 (bundan sonra: XVII. Asırda Eşkiyalık), s. 167.

⁹⁶ Uluçay, a.g.e., s. 167.

⁹⁷ M. Cezar, *Levendler*, s. 53.

XVI. yüzyıl sonlarına doğru kökenleri kapıkulu sipahisi, çavuş, müteferrika ve yeniçeri olan bir zengin sınıfı oluşmaya başlamıştı. Bunlar arasında, vergi tahsili ile başlayıp bir bölgenin iltizamını alanlar ve çiftlik sahibi olanlar bulunmaktaydı. Bunlar, bir süre sonra orta büyüklükte ve küçük kasabalar ile büyük köylere yerleşmeye başlamakta ve böylece yörenin zengin ve itibarlı kişileri haline gelmekteydiler⁹⁸.

Emanet ve katiplikler ise şehirlerde ikamet eden şahıslar tarafından ta'sarruf edilmekteydi⁹⁹.

Osmanlı'da mültezimlik tımar sahibi olabilmeye imkan sağlamaktaydı. Şöyle ki, bir tahvil mukataa iltizama alıp bedelini devlete ödeyen bir şahıs önce sipahi oğlanları zümresine kabul edilmekteydi. Hak kazandığı ulufesi karşılığında ise tımar sahibi olabilmekteydi. Bu, ferman ile yasal hale getirilmişti¹⁰⁰. Bu tarihlerde sipahi oğlanlarına (ebnâ-i sipâhiyân) mensup kişilerin eyalet hazinelerinde mukataacı olarak istihdam edildiği görülmekteydi¹⁰¹.

XVI. yüzyıl sonlarında altı bölük halkı hizmetlerin kendilerine tahsis edilmesi talebiyle ayaklanmakta ve amaçlarına uygun olarak ferman çıkartabilmekteydiler¹⁰².

Naima, 1603 yılı olaylarında mülazımların sayısını "kadîmü'l-eyyâm" da 720 olarak vermesine¹⁰³ karşılık 1041/1631 yılındaki olaylarda yazdığı hatt-ı hümayunda üç yüz olarak görülmektedir¹⁰⁴. Muhtemelen bu 1012/1603 yılından önceki sayıları olabilir. Nitekim Uzunçarşılı, sonradan sayılarının yedi-sekiz yüz kişiye çıktığını belirtmektedir¹⁰⁵.

Anadolu'daki nüfuz, yeniçerilerin Celâlî isyanında pasif kalmaları üzerine altı bölük halkına geçmişti¹⁰⁶. Celâlî lideri olan Karayazıcı, altı bölükten olup çevresindekiler de aynı ocağa mensuptular¹⁰⁷.

⁹⁸ M. Cezar, *Levendler*, s. 326.

⁹⁹ Yücel, *Miistetab*, s. 109 (73-74).

¹⁰⁰ MAD 5945, s. 190 (8 M 989/12 II 1581).

¹⁰¹ Divan-ı hümayun Ruus kalemi 214, s. 111 (9 L 990/6 XI 1582).

¹⁰² Selânikî, *Tarih*, C. II, ss. 854-857.

¹⁰³ Naima, *Tarih*, C. 1. s. 362.

¹⁰⁴ Naima, *Tarih*, C. 3, s. 119.

¹⁰⁵ Uzunçarşılı, *Kapukulu*, C. II, s. 158.

¹⁰⁶ Akdağ, "Bozuluş", s. 301.

¹⁰⁷ Akdağ, *Celali İsyanları*, s. 380.

II. Osman'ın katlinden (20 Mayıs 1622) sonra Abaza Mehmet Paşa isyanı ve ülkenin öteki bölgelerinde, yeniçerilere karşı ortaya çıkan ayaklanmalardan faydalanan altı bölük sipahileri, Anadolu'da yeniçerilerden kendi ellerine geçirdikleri nüfuzlarını, Köprülüler devrine kadar sürdürmüşlerdi¹⁰⁸.

I. Ahmet tahta çıktığında¹⁰⁹, hizmetler mülazımlara dağıtılırken Anadolu ve Rumeli'deki sipahiler, gulamiyenin yalnız mülazımlara değil eşit olarak bütün sipahilere dağıtılmasını istediklerinde, Veziriazam Ali Paşa 10 Ramazan 1012/11 Şubat 1604'te bütün sipahilere dağıtmıştı¹¹⁰. 1014/1605 yılında da aynı şartlarla dağıtım yapılmıştı¹¹¹.

Mülazımlara hizmet adıyla dağıtılan mukataaların sayısının artırılmasına rağmen, mülazım sayısındaki fazlalık nedeniyle, mukataalar yeterli olmamakta, mülazımların bazıları deruhte edilen mukataaları o yıl zapt edememekte ve bir sonraki yıl başka mukataa verilmekteydi¹¹². Mukataalar daha önce iltizama verilmişse, mültezimlerden alınıp mülazımlara verilebilmekteydi¹¹³.

Mülazımlar iltizama verilen mukataaları ve makamları tahvillerin sonunu beklemeden devralabilmekteydi¹¹⁴. Buna karşılık ise mültezimler, mülazımların müdahale etmemeleri şartını talepnamelelerinde belirtebilmekteydi¹¹⁵.

1033/1623 yılında bütün devlet hizmetlerinin mülazımlara verilmesi ferman olunmuştu¹¹⁶. Bunlara, deruhte edilen mukataaların gelirinden ulufeleri ödenir; ayrıca mülazımlar, mevacib-i kadimelerin ödenmesinin dahi kararlaştırılmasını ve muhassıl, müfettiş ve havalelerin mukataaya müdahale etmemelerini talep etmekteydi¹¹⁷. Mültezimler iltizama aldıkları mukataaların hizmet diye mülazımlara verilmemesini istemekteydi¹¹⁸.

¹⁰⁸ Akdağ, "Bozuluş", s. 301.

¹⁰⁹ 18 B 1012/22 XII 1603)

¹¹⁰ Kâtib Çelebi, *Fezleke*, C. I, s. 224; Naima, *Tarih*, C. I, ss. 362-63.

¹¹¹ Mehmed Esad Efendi, *Üss-i Zafer*, İstanbul 1241, ss. 239-240.

¹¹² MAD 1366, s. 10 (20 Ca 1041/14 XII 1631), 21 (6 B 1041/28 I 1632) ve 32 (7 Ş 1041/28 II 1632).

¹¹³ MAD 3458, s. 33 (20 Ca 1045/1 XI 1635).

¹¹⁴ MAD 1850, vsk. 69 (25 S 1023/6 IV 1614).

¹¹⁵ MAD 1981, s. 79 (S 1032/XII 1622).

¹¹⁶ MAD 3295, s. 70 ve 77.

¹¹⁷ MAD 689, s. 3 (15 Ra 1030/7 II 1621).

¹¹⁸ MAD 615, s. 34 ve 39 (25 Ca 1035/22 II 1626); MAD 1981, s. 79 (Safer 1032/Ar.lık 1622).

Mülazımlara mukataalar iltizam yöntemi ile deruhte edilmekteydi¹¹⁹. Bunlar, mukataalar daha önce hangi şartlarla iltizama verilmekte idiye aynı koşullarla (belirlenen iltizam bedeli, peşin vb.) iltizama almaktaydı¹²⁰. Bunlara, merkezdeki defterlerde kayıtlı (bağlı) bulunan bedel üzerinden de mukataa deruhte edilebilirdi¹²¹.

1620'lerde sayıları yirmi binden fazla olan altı bölük mensuplarının, bir kısmının vezirlerin defterlisi olması, bazılarını merkez defterdarı veya taşra 'defterdar'arı *istihdam*da göstermesi, bazılarını ise ağaları veya katipleri ulu-felerini kendileri almak için koruma yoluyla mevcut olduklarını belirtmesi nedeniyle, beş-altı bin kadarının savaşa katılması¹²² bu sınıfın maliye teşkilatındaki etkinliğini göstermektedir.

Mülazımlardan, merkezde bir yıl hizmet etme şartı kaldırılmış; mukataalar mülazımlara, ordu başkente dönmeden yolda deruhte edilir olmuştu¹²³.

1035/1625 yılında mukataalar, mülazımlara altı ayda bir hizmet adı altında verilmeye başlandığından mukataaların yıllık gelirleri belirlenemez duruma gelmişti¹²⁴. Mülazım sayısının bu kadar yüksek olması, hatta mukataaların yetersiz hale gelmesi, yazımda mülazım sayısının düşürülmesini zorunlu kılmaktaydı. Bu yönde girişimlerde bulunulmuş, önceden ne miktar ise yine o kadar mülazım yazılması için serdara emir verilmiş fakat sefer zamanında uygulanamayacağı konusunda merkeze bilgi verilmişti¹²⁵.

Mülazımlara eyalet hazinelerindeki mukataalar deruhte edilebilmekte¹²⁶ ve bunlar eyalet hazineleri bünyesindeki görevlere atanabilmekteydi¹²⁷.

Mülazımların mukataalar üzerindeki etkisi 1036/1626 yılındaki Bağdat seferi sonrası mülazım yazımında görülmektedir. Bu konuda mukataa defterlerinin başlangıcında çoğunluğu sipah ve silahtar bölüklerindeki kişilerden oluşan listeler bulunmaktadır¹²⁸.

119 MAD 3295, s. 70 (Gr-i M 1033/25 X 1623).

120 MAD 689, s. 34, 40 ve öte. (1032/1622).

121 MAD 3295, s. 71 (Gr-i B 1033/19 IV 1624).

122 Yücel, *Müstemtab*, s. 15 ve 38 (27 ve 64).

123 MAD 615, s. 78 (1034/1624); Kâtib Çelebi, *Fezleke*, C. II, s. 101; Naima, *Tarih*, C. 2, s. 418.

124 Mehmed Esad, *Üss-i Zafer*, s. 240. Altı aylık deruhte işlemleri önceki tarihlerde başlamıştı. MAD 3295, s. 71 (Gr-i B 1033/19 IV 1624).

125 Kâtib Çelebi, *Fezleke*, C. II, s. 91.

126 MAD 615, s. 78 (1034/1624); MAD 3295, s. 72; D.BŞM 156, s. 14 (10 Ca 1039/26 XII 1629).

127 MAD 3295, ss. 75-76 ve 98-99 (1033/1623); MAD 615, s. 66 (1036/1626).

128 D.BMK 22457, ss. 2-3.

Kapıkulları mukataa iltizama aldıklarında, hazineden alacakları olan ulufelerini mukataanın gelirinden tahsil edip bunun, hazineye borçları olan iltizam bedelinden mahsup edilmesini talep etmekteydiler. Bu da devletin mukataa gelirini tahsil edip ulufe ödemelerini yapması külfetini önlemekteydi. Ayrıca kapıkullarının, hazinede birikmiş ulufelerini peşin gösterip mukataa iltizama aldıkları da görülmekte olup devlet bu yolla borcunu ödemekte, kapıkulları da alacağını mukataa gelirinden tahsil etmekteydi¹²⁹.

Bunlar iltizama aldıkları mukataaları, başkasına iltizama verebilmeleri¹³⁰ veya kendi istekleriyle bir başka şahsa feragat edebilmeleri¹³¹ nedeniyle mukataa deruhte etme mülazımlar için bir hak olarak değerlendirilmekteydi. Bu dönemde mülazımların havalelik¹³², subaşılık¹³³, mühimmat ihtirası¹³⁴ vb. görevlere de atandıkları görülmekteydi.

Mülazımlara tevcih edilen görevlerin alanı, 1035/1625'te kadimden mülazımlara ait olmayan hizmetler (makam, emanet ve mukataalar, vakıflar ve mütevellilik ile ilgili nezaret, katiplik, vergi tahsildarlığı vb.) aleyhine genişlemişti¹³⁵. Çünkü kapıkulları, mülazım kaydedilmediğinde ayaklanma çıkarp mülazım kaydı ve hizmet deruhtesi yapılmasını talep etmekteydiler. Nitekim, 1037 Zilkade/ 1628 Temmuz'undaki sipah ayaklanması mülazım kaydı ile sona erdirilmişti¹³⁶.

Mülazımlara mukataaların deruhtesi ruus ile yapılmaktaydı¹³⁷. Mülazım ruus suretini mukataanın bağlı bulunduğu büroya ibraz ettikten sonra berat yazılması için büro tarafından kendisine tezkere verilmekteydi¹³⁸.

Ayrıca kapı halkının mültezimlere kefil olması makbul değil iken¹³⁹ bunlar zarar-ı mala kefil olabilmekteydi¹⁴⁰.

¹²⁹ MAD 689, s. 4 (4 Ra 1030/27 I 1621).

¹³⁰ Mehmed Esad, *Üss-i Zafer*, s. 240; MAD 615, s. 78 (1034/1624).

¹³¹ MAD 3295, s. 78 (13 Ra 1033/4 I 1624); MAD 615, s. 78 (1034/1624); MAD 1366, s. 18 (20 C 1041/3 I 1632), s. 21 (6 B 1041/28 I 1632) ve 32 (7 Ş 1041/28 II 1632).

¹³² A.RSK 1482, s. 33 (Er-i C 1017/1-10 X 1608).

¹³³ MAD 1850, vsk. 70 (25 S 1023/6 IV 1614).

¹³⁴ MAD 3295, ss. 77-78 (13 Ra 1033/4 I 1624).

¹³⁵ Kâtib Çelebi, *Fezleke*, C. II, s. 91.

¹³⁶ a.g.e., s. 102.

¹³⁷ MAD 3295, s. 70 (Gr-i M 1033/25 X 1623); MAD 1366, s. 32 (7 Ş 1041/28 II 1632); MAD 1850, s. 70 (25 Ş 1023/6 IV 1614); Kâtib Çelebi, *Fezleke*, C. 2, s. 91.

¹³⁸ MAD 3295, s. 70 (Gr-i M 1033/25 X 1623).

¹³⁹ MAD 18293, s. 1 (4 Z 1015/2 IV 1607).

¹⁴⁰ MAD 1981, s. 79 (S 1032/XII 1622).

IV. Murat konuyla ilgili hatt-ı hümayununda, Koçi Bey'in arz ettiği layihalarda yazdığı gibi¹⁴¹ "min bad ecdad-ı azamım zamanında müdahale itmedikleri hizmetler virilmeye" diye emretmişti¹⁴².

Koçi Bey, her yıl bölük halkına hizmet adıyla verilen ve kapıkullarının aralarında açık artırma ile sattıkları köy gelirlerinin tekrar kul mevacicbine ödendiğini belirtip bu sınıfa nakit ödemek yerine, tımar ve zeamet verilmesi durumunda, ulufelerinin hazineye kalacağını ve kılıç ihdas edilip bölük halkının azaltılmış olacağını önermekteydi¹⁴³.

IV. Murad ayrıca, sipahlara selatin tevliyetlerini ve büyük voyvodalıkları vermemesi için sadrazama emir vermişti¹⁴⁴. Mülazımlar 20 Zilkade 1041 (8 Haziran 1632) tarihinde hatt-ı hümayun ile kendilerine deruhte edilen hizmetlerin sınırlandırıldığını haber almışlardı¹⁴⁵.

C. Malî-Bürokratik Merkezileşme (1632)

Hizmetler, 1041 Saferinin 27. günü (24 Eylül 1631) Mardin'de veziriazam tarafından mülazımlara dağıtılmıştı¹⁴⁶. Mülazımlar da yıl sonundaki hizmet dağıtımının da, yıl sonu gelmeden yapılmasını talep ederek istedikleri hizmetleri içeren bir liste hazırlamışlardı¹⁴⁷. Hatt-ı hümayunun tarihi gözönüne alındığında görüldüğü üzere, mülazımlar yıl sonundaki hizmet taleplerini gerçekleştiremedikleri gibi hizmetlerin sınırlandırılması ile karşılaşmışlardı.

Mülazım defterlerindeki kişi sayısı on binden fazla idi¹⁴⁸. Divan tarafından hizmetten men edildiklerini kabullenmeyip ısrar etmeleri üzerine, Sinanpaşa kasrında ayak divanı yapılmıştı¹⁴⁹. Bu toplantıda yalnız mülazımların durumu değil, mukataa işlerinde kadıların konumu da gündeme gelmişti¹⁵⁰.

¹⁴¹ "..., mülazimin hizmetleri dahi kanunu kadimden ziyade olmıya. ..." *Koçi Bey Risalesi*, s. 71.

¹⁴² Naima, *Tarih*, C. 3, s. 119.

¹⁴³ *Koçi Bey Risalesi*, s. 55.

¹⁴⁴ Mülazımların hizmetlerin dağıtılması konusunda sadrazama yaptıkları baskılar için bak. Ahmed Refik, "Sultan Murad-ı Rabi'ın Hatt-ı Hümayunları", *TOEM*, C. VII, S. 39 (Ağustos 1332), ss. 129-141; Kâtib Çelebi, *Fezleke*, C. II, s. 143.

¹⁴⁵ Kâtib Çelebi, a.g.e., s. 143; Naima, *Tarih*, C. III, s. 112.

¹⁴⁶ Kâtib Çelebi, a.g.e., s. 138.

¹⁴⁷ a.g.e., s. 143.

¹⁴⁸ a.g.e., s. 144; Naima, a.g.e., s. 119.

¹⁴⁹ Kâtib Çelebi, a.g.e., s. 144; Naima, a.g.e., s. 112.

¹⁵⁰ Bu konudaki hüküm-i hümayun sureti için bak. Kâtib Çelebi, *Fezleke*, C. II, ss. 144-146; Naima, *Tarih*, C. III, s. 119; Latin harfleriyle basımı için bak. Mehmet Zeki Pakalın, *Maliye Tefsiri*.

Böylece, kapıkullarının etkisi azaltıldıktan sonra 1042/1632 yılına mahsup olmak üzere mukataaların, yıllık bedellerinin belirli bir miktarı peşin tahsil edilerek, iltizama verilmeleri sağlanmıştı¹⁵¹. Bu tarihten sonra peşin uygulaması artık düzenli bir biçimde sürdürülmekteydi.

Bu döneme ait belli başlı şu özellikler belirtilebilir:

1. Mukataaların yıllık gelirlerinin belirli bir miktarının peşin tahsil edilmesi genellik ve süreklilik kazandı.

2. Peşin miktar -mukataaların verimliliğine göre- merkez tarafından belirlenmeye başlandı.

3. Emin ve mültezim ayrımı kalktı.

4. Mukataa işlemlerinde kadıların rolü kaldırıldı. Bununla birlikte kadılar, yerel yöneticilik görevleri nedeniyle yine de mukataalara müdahale etmeye devam ettiler¹⁵².

5. Mukataalar iltizam birimi halinde belirginleşti.

6. İltizama verilme işlemleri merkez tarafından doğrudan yapılmaya başlandı.

7. Gelir büroları ön plana çıktı (gelir bürolarına göre, ahkam defterleri tutulmaya ve bütçeler düzenlemeye başlandı).

Bu dönemin bir özelliği de; padişah değişikliklerinde mukataaların yıllık gelirlerinde devlet tarafından artış (ziyâde-i cülûs) yapılmaya başlanmasıdır¹⁵³.

İpşir Mustafa Paşa döneminde (1654-1655) daha önce iltizama verilen mukataaların işlemleri iptal edilip zengin ve maruf şahıslara iltizama verildi¹⁵⁴. Aynı dönemde, daha önce başdefterdar olan İbrahim Paşa¹⁵⁵ ve Moralı Mustafa Paşa (1653-1655) zamanlarında bütün devlet gelirlerine ait muhasebelerle birlikte bürolara bağlı mukataalara ait muhasebelerin tekrar denetlenmesi yönünde ferman çıkarılmıştı¹⁵⁶.

kilâti Tarihi (1442-1930), C. I, Ankara 1978, ss. 295-296; Değerlendirilmesi için bak. M. Cezar, *Levendler*, ss. 127-129.

¹⁵¹ Kâtip Çelebi, *Fezleke*, C. II, s. 150; Naima, *Tarih*, C. III, s. 137.

¹⁵² MAD 9847, s. 55 (13 S 1074/16 IX 1663).

¹⁵³ MAD 9832, s. 110 (2 M 1059/16 I 1649).

¹⁵⁴ M. Belin, *Türkiye İktisadî Tarihi Hakkında Tetkikler*, Çev. M. Ziya. İstanbul 1931 (bundan sonra: *İktisadî Tetkikler*), s. 150; Karamursal, *Malî Tetkikler*, s. 39.

¹⁵⁵ İbrahim Paşa'nın başdefterdarlık dönemleri: I. 1649-1650 ve II. 1652'dir.

¹⁵⁶ MAD 9841, s. 5 (29 S 1065/8 I 1655).

Kapıkullarının mukataalar üzerindeki mülazemet yöntemiyle olan etkisi azaltıldıktan sonra mukataalar merkez tarafından, merkezle ilişkileri güçlü ve merkezin güvenini kazanmış bir aracı ile iltizama verilebilmektedir¹⁵⁷.

Mukataaları merkezde ağalar deruhte etmekte¹⁵⁸, ağaların adamlarının iltizama aldıkları mukataaların zararı ağalardan talep edilebilmektedir¹⁵⁹. Taşradaki şahıslar, İstanbul'daki bir kişinin kefaletiyle mukataa deruhte etmekteydi¹⁶⁰. Paşaya bağlı bir şahıs da iltizama alabilmektedir¹⁶¹.

1090/1679 yılında ülkedeki bütün mukataaların yıllık gelirlerinin Tam kuruşa (guruş-ı Tām) çevrilerek ödenmesi hakkında ferman çıkarılmıştı¹⁶². Buna göre mukataaların yıllık gelirlerinde kur; önce, 1 Tam kuruş=100 akçe, daha sonra, 1 Tam kuruş=120 akçe olarak uygulanmaktaydı¹⁶³. Bu şekilde bir mukataanın yıllık gelirinde % 20 artış sağlanmış olmaktadır. 1093/1682'de ise, 1 Tam kuruş, 1,1 Esedî kuruşa (guruş-ı Esedî) çevrilerek¹⁶⁴ % 10 artırılmıştı. Böylelikle toplam olarak, % 32 oranında bir artış yapılmıştı. Bu uygulama, hazineye nakit teslimlerinde şahısların ödemelerini belirlenen para birimi ile yapmalarından kaynaklanmaktaydı¹⁶⁵. Fakat mukataalar bu orandaki bir artışı karşılayamadıklarından dolayı bundan vazgeçilmek zorunda kalınmıştı¹⁶⁶.

Mukataalar, bütçede gelir ve gider gösterilmek şartıyla salyane karşılığı¹⁶⁷, gelir artışından kendilerine maaşet olmak üzere¹⁶⁸, savaşta yaralanıp savaşacak durumda olmayan şahıslara tımar ve zeametlerinin karşılığında¹⁶⁹ veya emekli maaşı olarak deruhte edilebilmektedir¹⁷⁰.

¹⁵⁷ MAD 9847, s. 43 (5 Ş 1073/13 V 1663).

¹⁵⁸ KK 3070, s. 54 (Evvel-i III 1093/1682) ve 129 (18 C 1096/22 V 1685).

¹⁵⁹ MAD 1336, s. 32 (7 Ş 1041/233 1632).

¹⁶⁰ KK 3070, s. 26 (1 III 1092/1681).

¹⁶¹ MAD 1366, s. 18 (20 C 1041/13 I 1632).

¹⁶² MAD 2427, s. 128.

¹⁶³ MAD 2427, s. 33 ve 128.

¹⁶⁴ MAD 2427, s. 128 ve 164.

¹⁶⁵ Raşid Efendi, *Târîh-i Raşid*, C. I. İstanbul 1153/1740 (bundan sonra: Tarih), v. 91b.

¹⁶⁶ MAD 9857, s. 38 (10 Ş 1095/23 VII 1684). Bazı mukataalarda bu artış uygulaması devam ettirilmişti. MAD 2424, s. 155 (26 Ca 1097/20 IV 1686).

¹⁶⁷ KK 3070, s. 79 (1094/1682).

¹⁶⁸ KK 3070, s. 62 (1093/1682); MAD 6375, s. 54 (9 Ra 1044/2 IX 1634); MAD 4187, s. 35 (16 Ş 1104/20 VI 1693).

¹⁶⁹ MAD 7028, s. 197 (1103/1691).

¹⁷⁰ MAD 9847, s. 118 (19 Ş 1074/15 V 1664).

Ayrıca, 1097-1100/1685-1688 yıllarında talip bulunamayıp satılamayan Anadolu'daki mukataaların hazine defterlerinden çıkarılıp Maraş valisi müfettişi aracılığıyla tahsil edilmesi emredilmişti¹⁷¹.

Bu dönemin bir özelliği de hazine dışında olan gelirlerin merkezî hazineye dahil edilmesi idi. Örneğin, bu politikanın bir uygulaması olarak, 1100/1688 yılında bütün mensuh tımar ve zeametlerin bedelleri devlet tarafından tahsil edilmeye başlanmıştı¹⁷².

XVII. yüzyıl sonlarına doğru, bir sancaktaki vakıflar haricindeki, sancak beylerine ait gelirler, gedikli-gediksiz zeamet ve tımarlar sadrazama has tahsisi yoluyla merkezileştirilebilmekteydi¹⁷³.

Öte yandan defter kethüdallıkları ile tımar defterdarlıklarının hasları kaldırılmış ve hazine defterdarlıklarının haslarına da gelirlerinin merkezî hazineye dahil edilmesi yönünde müdahale edilmeye başlanmıştı¹⁷⁴. Ayrıca, vakıflara tahsis edilmiş köylerin de padişah haslarına dahil edildiği görülmekteydi¹⁷⁵.

Verimsiz (çürük) ve geliri olmayan (bî hasıl) mukataaların listesi çıkarılmış yıllık gelirinde indirim (tenzîl) yapılarak iltizama verilmesi konusunda hatt-ı hümayun çıkarılmış¹⁷⁶, tahvili biten fakat satılamayan mukataaların da belirli süre sonra indirim ile satılmasına karar verilmeye başlanmıştı¹⁷⁷.

Bu önlemler yeterli olmamış, nakit sıkıntısı nedeniyle mevaciplerin ödenmemesi konusunda ferman çıkarılıp sureti bürolara gönderilmişti¹⁷⁸.

¹⁷¹ MAD 2427, s. 4 (8 S 1100/2 XII 1688).

¹⁷² "... yüz senesinden yüz dört senesine gelince umumen mensuhat sancaklarının tımar ve zeametlerinin bedelleri ba ferman-ı ali taraf-ı mîriden zabt ve fûrûht olmağla bu sene-i mubarekde dahi umumen taraf-ı mîriden zabt ..." MAD 9876, s. 384 (20 Ş 1104/26 IV 1693).

¹⁷³ KK 3080, s. 6 (4 M 1105/5 IX 1693).

¹⁷⁴ MAD 9838, s. 56 (24 Ra 1064/12 II 1654).

¹⁷⁵ D.BŞM 199/A, s. 7 (25 Za 1069/14 VIII 1659).

¹⁷⁶ "... tenzîl ile talibi olanlara fûruht olunmak üzere hatt-ı hümayun ile muanven olan deftere dahil olmağla ..." MAD 9876, s. 491 (3 Za 1104/6 VII 1693); "... çürük ve bîhasıl olub nâ-fûrûht kalan mukâtaât tenzîl ile deruhde olunmak üzere sadır olan hatt-ı hümayûn-ı şevket mâkrûn mucibince ... virilmek babında ..." MAD 9876, s. 493 (8 Za 1104/11 VII 1693); D.BMK 22 465, s. 6 (1103/1691); MAD 8488, v. 74b (25 B 1105/22 III 1694).

¹⁷⁷ MAD 2427, s. 275 (23 C 1100/14 IV 1689). Bu olayda tahvil bitiminden sonra, dört aya yakın bir süre geçmişti.

¹⁷⁸ "... haliya hazine-i amirenin muzayakası olup ..." KK 180, s. 66 (27 M 1100/21 XI 1688).

1105-6/1693-95 yıllarında bazı mukataalar iltizama verilememiş, 1107/1695 yılı için ise talip çıkmamıştı. Bu tür mukataaların, devlet gelirlerinde bir azalma olmaması için, kalemiye ve kalem harcı talep edilmemek şartıyla muhassıllara ve tahsil edebilecek vilayet ayanına sipariş edilmesi ile ilgili Şevval 1106/Mayıs 1695 tarihinde emirler gönderilmişti¹⁷⁹.

Bu duruma, uzun savaş yılları nedeniyle masrafların artması ve XVII. yüzyılda Osmanlı devletini de içine alan geniş ve yaygın uzun vadeli ekonomik durgunluk¹⁸⁰ nedeniyle kronik hale gelen bütçe açıkları¹⁸¹ da eklendiğinde konu daha vahim bir hal almaktaydı.

1. Mülazemet ve Hizmet II

Her bölükte bulunan mülazımların bir başkanı (sipah ve silahtar mülazımbaşı) devlet gelirlerinin tahsil edilmesi görevine atanmışlardı¹⁸². Bunlardan sipah mülazımbaşı Ahmet Ağa Tokat voyvodalığına atanınca ikinci mülazımbaşı olan Pîrî Ağa, 16 Rebiyülevvel 1099/20 Ocak 1688 tarihinde sipah mülazımbaşı tayin edilmişti¹⁸³. Mukataa ve mütevellilik talep edenler, mülazımbaşının aracılığıyla deruhte etmekteydiler¹⁸⁴. Aynı tarihte, yeniçerilerin de mukataa gelirlerine müdahale etmeleri sözkonusuydu¹⁸⁵.

Cülûs bahşişi verilmeden aylıklarını almayan askerler¹⁸⁶ Muharrem 1099/Kasım 1687'de mukataaların sipah ve silahtarlara verilmesi, gulamiyenin bu sınıflara ait olduğu bölükbaşları tarafından belirtilerek, makamların çoğunu istedikleri şahıslara verilmesi için sadrazama yaptıkları baskılar sonucu Tokat, Mardin, Galata Voyvodalıkları¹⁸⁷ başta olmak üzere büyük mu-

¹⁷⁹ Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât: Tahlil ve Metin (1066-1116/1656-1704)*, Haz. Abdülkadir Özcan, Ankara 1995 (bundan sonra: Zübde), s. 548; Raşid, *Tarih*, C. I, v. 213a.

¹⁸⁰ Genç, "Verilerin Kullanılabilirliği", s. 38.

¹⁸¹ Bütçe açıkları için bak. Tabakoğlu, *Osmanlı Maliyesi*, ss. 15-16 ve Tablo 4.

¹⁸² Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Silahdar Tarihi*, C. II (1095/1683-1106/1695), İstanbul 1928 (bundan sonra: Tarih), s. 306.

¹⁸³ Silahdar, *Tarih*, C. II, s. 313.

¹⁸⁴ a.g.e., s. 301. "... mülazımbaşı Pîrî Ağanın ve cümle serbölük ağalarının marifetiyle ..." MAD 7028, s. 76 (22 Ra 1099/26 I 1688) ve 78 (23 Ra 1099/27 I 1688).

¹⁸⁵ Mustafa Nuri, *Netayic*, C. III, s. 2.

¹⁸⁶ Raşid, *Tarih*, C. II, s.19.

¹⁸⁷ Silahdar, *Tarih*, C. II, s. 314; Raşid, *Tarih*, C. II, s. 19; Defterdar Sarı Mehmet Paşa, *Zübde*, s. 270.

kataaları iltizama aldılar¹⁸⁸. Öteki mukataalar ise 1099/1687 yılına mahsuben altı bölük sipahilerine, mülazımbaşı ağaların marifetiyle deruhte edilmişti¹⁸⁹.

Ayanlık teşkilatının kurulmasından sonra, yeniçeriler ve altı bölük halkı ayan olmakta veya olmak için mücadele etmekteydiler¹⁹⁰. Yeniçeri serdari ve kethüdayeri gibi kapıkulu ocağına mensup kişiler bir çok yerde ayanlık yapmaktaydılar. Bunların ayanlığı, silahlı kuvvete dayanarak elde ettikleri görülmekteydi¹⁹¹.

2. Hazinemande

XVII. yüzyılın ikinci yarısında, devletten ulufe alan kişiler ulufelerini hazineye bırakıp mukataa iltizama almaktaydılar. Bu şekilde mukataa deruhte edilmesine *hazîne-mânde* denilirdi. Böylece ulufelerinin karşılığı olan mukataanın yıllık bedelinin fazlası (kâr) ile kendilerinin maişetlerini karşılamakta¹⁹² ve devlet de ulufe ödemediğinden tasarruf etmekteydi¹⁹³.

Bu, 1075/1664'ten sonra görülmekle birlikte¹⁹⁴, yüzyılın ilk yarısında bir mukataadaki görevli şahıslar için uygulanmaktaydı¹⁹⁵. Yaygın olarak ise 1090/1679 yılından sonra görülmekteydi¹⁹⁶. 1094/1682 yılında bu şahısların teftiş edilmesi yönünde ferman çıkarılmış¹⁹⁷, mevcut olanlara yeniden berat verilmiş¹⁹⁸, bazılarının mukataaları da alınıp başka şahıslara iltizama verilmişti¹⁹⁹. Bazı mukataalar da yine aynı şahıslara, hazinemande olan ulufeleri mukataanın yıllık gelirine ilave edilip, ayrıca mukataanın verimliliğine göre iltizam bedelinde artış yapılarak deruhte edilmekteydi. Bu durumda ulufesini, mukataanın kârından tahsil etmiş olacaktı²⁰⁰.

¹⁸⁸ MAD 7028, s. 76 ve öte.

¹⁸⁹ MAD 7028, s. 76 (22 Ra 1099/26 I 1688) ve 78 (23 Ra 1099/27 I 1688). Mülazımbaşı Piri Ağa zorbabaşılardan idi. Silahdar, *Tarih*, C. II, s. 289.

¹⁹⁰ Özkaya, *Ayanlık*, s. 267.

¹⁹¹ Yuzo Nagata, *Muhsin-zâde Mehmed Paşa ve Âyânlık Müessesesi*, Tokyo 1976 (bundan sonra: *Ayanlık*), s. 7.

¹⁹² MAD 3861, s. 60 (10 S 1106/30 IX 1694); D.BMK 22461, s. 128 (7 Za 1090/10 XII 1679).

¹⁹³ Mehmet Genç, "18. Yüzyılda Osmanlı Sanayi", *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul 2000, ss. 229-230.

¹⁹⁴ MAD 9847, s. 83 (8 C 1075/27 XII 1664) ve 98 (23 Ş 1076/23 II 1666).

¹⁹⁵ KK 3067, v. 12b (6 R 1048/17 VIII 1638).

¹⁹⁶ MAD 2427; KK 3070; KK 7028; D.BMK 22461; MAD 9857; MAD 3861.

¹⁹⁷ KK 3070, s. 85 (7 Ra 1094/6 III 1683).

¹⁹⁸ MAD 9857, s. 9 (1 N 1094/24 VIII 1683).

¹⁹⁹ KK 3070, s. 86 (1094/1682); MAD 3861, s. 60 (10 S 1106/30 IX 1694).

²⁰⁰ KK 3070, s. 75 ve 80 (1094/1682); MAD 9857, s. 10 (1094/1682).

Bu tür mukataaları deruhte edenler vefat ettiklerinde, mukataaları oğullarına yine hazine-mande karşılığı deruhte edilebilmekteydi²⁰¹. Bir mukataa, daha önce bir başka şahsa deruhte edilmişse iptal edilip hazine-mande olarak verilebilmekteydi²⁰².

Ulufelerini hazine-mande edip devlet mukataası deruhte edenlerin, bu işlemlerinin iptal edilmesi için 1103/1691 yılından sonra hatt-ı hümayun çıkarılmıştı²⁰³. Bununla birlikte, istisna niteliğinde de olsa sonraki tarihlerde bu uygulamanın sürdürüldüğü görülmekteydi²⁰⁴.

D. Malikane Sistemi (1695)

Osmanlı malî yöneticileri, yukarıdaki şartlar altında mukataaların; deruhte eden kimselerce kayd-ı hayat şartıyla tasarruf edilmesini öngören, malikane sistemini başlattılar²⁰⁵.

Mukataaların malikane yöntemi ile verilmesine muhalif görüşler mevcuttu; malikane öncesi hizmetlerin satışında, devlet hizmetinde bulunan askerî zümre malî durumlarına uygun bir hizmeti, peşin ve kefil göstererek devletten deruhte edip kârını maaş karşılığı kabul etmekte ve aynı zamanda savaş öncesinde de sefer hazırlıklarını rahatlıkla yapmakta idi. Malikane uygulaması başladıktan sonra askerî sınıf bu imkandan mahrum kalacak, bu sınıftan olmayan ve devlet hizmetinde bulunmayan servet sahiplerinin ise parmakla gösterilir bir duruma gelmeleri kaçınılmaz olacaktı. Devletin kuruluşundan bugüne kadar malikane yöntemi, yöneticiler tarafından kabul görmüş olsa idi bu zamana kadar uygulanırdı²⁰⁶.

Malikane mukataaların gelirlerinden hazineye yapılan yıllık ödemeler aksatılmaktaydı. Yapılan ödemelerden, önceki yıllara ait borç bulunursa öncelikle bunların kapatılması, kalanlarının yeni senedeki devlet alacaklarının tahsil edilmesi yönünde ferman yayınlanmıştı²⁰⁷. Hesap görüp zimmetini ib-

²⁰¹ MAD 9857, s. 9 (1 N 1094/24 VIII 1683).

²⁰² MAD 2427, s. 227 (11 C 1098/24 IV 1687).

²⁰³ MAD 3861, s. 82 (10 L 1106/24 V 1695).

²⁰⁴ MAD 9505, s. 345 (25 Z 1123/3 II 1712).

²⁰⁵ Bu yöntem burada, mukataa sisteminin değişme sürecinde incelenecek olup sistem olarak deruhte yöntemleri bölümünde ele alınacaktır.

²⁰⁶ Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde*, s. 514.

²⁰⁷ MAD 9505, s. 1 (25 R 1120/14 VII 1708).

ra etmeyenlerin mukataaları, malikane şartları gereğince müzayedeye çıkarılmaktaydı²⁰⁸.

1713'de malikane olarak verilen mukataaların yıllık ödemelerini aksatanların, savaş masrafları, kapıkulu mevacipleri için nakit ihtiyacı nedeniyle on beş gün içinde ödemeleri, aksi durumda mukataalarının mezada verilip zimmetlerinde bulunan devlet alacağının tahsili için emlakının satılması konusunda, birer sureti bütün bürolara gönderilen, ferman çıkarılmıştı²⁰⁹. Öte yandan kapıkulu mevacipleri için dört taksitte tahsil edilen malikane mukataalarının yıllık gelir taksitleri, savaş masrafları nedeniyle zamanından önce talep edilmeye başlanmıştı²¹⁰.

Malikane verilen mukataaların yıllık gelirlerinin tahsil edilmesinde sorunlar çıkmaktaydı. Mültezimler iltizam bedelinden ayrı olarak elde ettikleri kâr ile yetinmeyip ödemeleri gereken miktardan, zarar ettikleri iddiasıyla indirim yaptırmak istemekteydiler.

Malikane mukataalarının yıllık gelirlerine ait taksit ve kalemiye resimlerinin tahsil edilmesi sorunu ise, bunların malikane sahiplerinden tahsil edilmesi, bulunamadıklarında mültezimlerinden tahsil edilmesi biçiminde çözülmeye çalışılmıştı²¹¹. Devlet alacağını talep ettiğinde malikaneciler: "mültezimde şu kadar bakayamız kaldı", mültezimler ise: "zararımız vardır" bahanesiyle ödeme yapmaktan kaçınmaktaydılar. Böylece devlet alacağının tahsilinde aksaklıklar ortaya çıkmaktaydı. Bununla da kalmayıp bu durum, öteki devlet gelirlerine (cizye, avarız, vb.) de yansımaktaydı. Bunun önlenmesi için verdikleri senetler gereğince mültezimlerin borçlarının tahsil edilmesi gerektiği yönünde ferman çıkarılıp 17 Safer 1179/5 Ağustos 1765 tarihinde bürolara ilmühaber verilmişti²¹².

1. Ayanlık

Ayanlık bir örgüt olarak, muhtemelen XVII. yüzyıl sonlarında görülme-ye başlanmakla²¹³ birlikte 1669-1670 yıllarında halk arasında büyük bir itibara sahip oldukları bilinmektedir²¹⁴.

²⁰⁸ KK 182, s. 237 (6 S 1125/4 III 1713); MAD 9506, s. 13 (10 S 1127/15 II 1715) ve s. 158 (10 Ra 1134/29 XII 1721).

²⁰⁹ MAD 9900, s. 152 (21 R 1125/17 V 1713).

²¹⁰ MAD 9939, ss. 81-82 (22 N 1149/24 I 1737).

²¹¹ Cevdet Maliye 306 (2 C 1181/26 X 1767).

²¹² Cevdet Maliye 1240 (5 Ş 1181/27 XII 1767).

²¹³ Özkaya, *Ayanlık*, s. 11. İlk ayanlık seçimleri 1680'li yıllarda yapılmıştı. Özcan Mert, "Ayan", *DİA*, C. 4, İstanbul 1991 (bundan sonra: Ayan).

²¹⁴ Özkaya, *Ayanlık*, s. 25.

Ayanlığın doğuşunda malî güç ve kamu yararına çalışmalarından dolayı psikolojik otoriteleri ile sosyal itibar kazanan, devletle halk arasında malî bağ oluşturan kişiler halinde toplumda üstün konuma gelen mültezimlerin önemli bir yeri bulunmaktaydı. Ancak bu etki tek taraflı olmayıp karşılıklı idi²¹⁵.

Ayan adayları mukataa, malikane ve çiftlik sahipleri gibi varlıklı kimse-lerdi²¹⁶. Devlete ait mukataaların, malikane yöntemiyle yerel ayan ve eşraf tarafından deruhte edilmesi bunların zenginleşmesini ve nüfuzlarının artmasını sağlamaktaydı²¹⁷.

XVI. yüzyılın ortalarından itibaren (iltizamın yaygınlaşmasından sonra), çoğunluğunu kapıkullarının oluşturduğu mültezimler, malî güçleri ile şehirlerde varlıklarını hissettirmeye başlamışlardı²¹⁸. XVII yüzyıl başlarında vilayet ayanları mukataaların ve mültezimlerin durumları ile ilgili merkeze bilgi sunmaktaydılar²¹⁹. XVII. yüzyılın ikinci yarısında mültezimlik yapan şahısların zenginliği artmış, malikane yöntemiyle verilen mukataalara talip olacak malî güce sahip olmuşlardı²²⁰.

XVIII. yüzyılda malikane yöntemine bağlı olarak Anadolu'da güçlü aileler oluşmuştu. Dolayısıyla malikane yöntemi, yerli ailelerin ayan olmasında önemli bir etkendi²²¹. Bunlardan bazıları mukataalar, çiftlikler, servet ve hi-mayelerine giren adamlarla daha da güçlenmekteydi²²². Bunların İstanbul'da irtibat halinde oldukları ve yazıştıkları şahıslar bulunmaktaydı²²³.

Ayanların büyük çoğunluğu, malikane yöntemiyle mukataa deruhte ederlerken malikanesi olmayanlar, kazanç sağlamak amacıyla devletin denetimindeki mukataalara müdahale etmekteydiler²²⁴.

²¹⁵ M. Cezar, *Levendler*, s. 325.

²¹⁶ Nagata, *Ayanlık*, s. 8.

²¹⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Ayan", *İA*, C. II, İstanbul 1944, s. 41; M. Cezar, *Levendler*, s. 334.

²¹⁸ Akdağ, "İktisadî Vaziyet", *C. XIV*, S. 55, ss. 343-344.

²¹⁹ MAD 4684, t. 6/1 (13 N 1021/7 XI 1612).

²²⁰ Özkaya, *Ayanlık*, s. 112.

²²¹ a.g.e., s. 113.

²²² Halil İnalçık, "Tanzimat Nedir?" *Tarih Araştırmaları 1940-1941. DTCF Yıllık Çalışmaları Dergisinin 1. Sayısından Ayrı Basım*, İstanbul 1941, s. 248; Özkaya, *Ayanlık*, s. 131.

²²³ Özkaya, *Ayanlık*, s. 143.

²²⁴ a.g.e., s. 192, 209 ve 273.

Halk, yasal yükümlülüklerini yerine getirdikten sonra, ayanların masraf adıyla tahsilât yapmasının önlenmesi için mâlî yükümlülüklerinin mukataa haline getirilip ayan tayin edilmeyip voyvodalık talep etmekteydiler²²⁵.

1559'dan sonra taşrada ikamet etmeye başlayan kapıkulları iltizam işleri ile ayan arasına katılmaktaydılar²²⁶. XVII. yüzyılda kapıkulu ocaklarına mensup kimselerin mukataa ve malikane işleriyle meşgul olup mülk sahibi oldukları görülmekteydi²²⁷.

XVIII. yüzyılda tımar alanları da mirî mukataa veya malikane yöntemiyle ayanların tasarrufuna geçmekteydi²²⁸.

Malikane sahipleri bulundukları bölgede, nüfuzlarını hukukî temele dayandırmak için ve diğer ileri gelen kişiler yararına ayanlık görevini üstlenmekteydiler²²⁹.

E. Esham (1775)

Arapça, sehm kelimesinin çoğulu olan esham: hisseler, paylar anlamına gelmektedir. Bu sisteme göre malikanedeki gibi malikanecinin devlete ödediği muacceleyi mukataanın kârından alma (istîfâ') şartı ile olmayıp kârın kısası sürede esham sahibine ödenmesi şeklindeydi.

1768-74 yılları boyunca süren uzun süreli bir savaşın getirdiği malî yük ve savaş sonunda imzalanan anlaşma (Küçük Kaynarca anlaşması-1775) ile bütçesinin yıllık nakit gelirinin yarısına yakın büyüklüğünde tazminat ödeme zorunluluğu, devletin yeni gelir sağlamaya yönelik kararlar almasını gerekli kılmaktaydı.

Kısa sürede yüksek miktarda gelir sağlamak amacıyla, I. Abdülhamit'in cülûsunda²³⁰ mukataalarda berat yenileme işlemleri nedeniyle²³¹ mukataa bürolarına, mukataaların muhasebe görülmeyen yıllarının ve mültezimlerin zimmetlerinin çıkarılması emredilmişti²³². Fakat buradan gerekli finansman

²²⁵ Özkaya, *Ayanlık*, s. 296.

²²⁶ Ö. Mert, "Ayan".

²²⁷ Nagata, *Ayanlık*, s. 7.

²²⁸ a.g.e., s. 79.

²²⁹ a.g.e., s. 81.

²³⁰ 8 Za 1187/21 I 1774.

²³¹ Özkaya, *Ayanlık*, s. 89.

²³² MAD 10009, s. 9 (26 L 1188/30 XII 1774).

sağlanamayacağı anlaşıncı 1188/1775 yılında²³³ malikane sisteminin bazı unsurları değiştirilip, bu sistemin devamı niteliğinde bir yöntem olarak esham sistemi uygulanmaya başlandı²³⁴.

Esham, bir sistem olarak malikane gibi varolan herhangi bir uygulamadan aktarılma veya esinlenme biçiminde olmayıp şartların doğal sonucu ve malikane sisteminin bir uzantısı olarak ortaya çıkmıştı²³⁵. Çıkarılan sehimlerin satılması, malikane yöntemi olarak isimlendirilmekte²³⁶ ve sehim kaimelelerinin ihracı malikane bürosu tarafından yapılmaktaydı²³⁷.

Başlangıçta sahibine yıllık ödenen miktarın beş katı bir muaccele bedeli ile satışa sunulan esham, 1231/1815 yılında yedi²³⁸ ve 1236/ 1820’de ise dokuz yıllık bedel ile satılmaktaydı²³⁹. Bu miktar sistemin yürürlükte kaldığı sürede on ve on iki yıllığa kadar yükselmişti²⁴⁰. Esham çıkarılan bir mukataa iltizam yöntemiyle deruhte edilebilmekteydi²⁴¹. Esham çıkarılan bir mukataaya bağlı mukataalar ise emanet, iltizam ve malikane yöntemi ile deruhte edilebilmekteydi.²⁴²

Esham sistemi, yıllık gelirine nakdî bir artış yapılmasına imkan bulunmayan bir mukataadan yeni sehim çıkarılmasını sağlamaktaydı²⁴³. Mukata-

²³³ 10 Za 1188/12 I 1775 tarihli arz için bak. Y. Cezar, *Bunalım*, Ek belgeler, Belge: 13.

²³⁴ Genç, “Esham”, s. 377.

²³⁵ Yavuz Cezar, “Osmanlı Mali Tarihinde “Esham” Uygulamasının İlk Dönemlerine İlişkin Bazı Önemli ve Örnek Belgeler”, *Toplum ve Bilim*, S. 12 (Kış 1980, b. 1981), s. 125; Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Paranın Tarihi*, İstanbul 1999 (bundan sonra: *Paranın Tarihi*), s. 207.

²³⁶ MAD 9550, s. 12 (10 S 1191/20 III 1777).

²³⁷ MAD 2449, s. 66 (19 R 1206/16 XII 1791).

²³⁸ MAD 5629, s. 26 (7 C 1231/5 V 1816).

²³⁹ MAD 5629, s. 37 (12 M 1236/20 X 1820).

²⁴⁰ Genç, “Esham”, s. 376.

²⁴¹ MAD 9550, s. 12 (10 S 1191/20 III 1777).

²⁴² İstanbul emtia gümrüğüne bağlı İzmir ve Sakız adası iskelesi mukataası 1199-1210/1784-1795 tarihlerinde iltizam, 1222-23/1807-8 de emanet yöntemiyle deruhte edilmekteydi. MAD 2449, ss. 54-84 ve 115-117. İzmir gümrüğüne bağlı Kantar Resmi mukataası ve Sakız iskelesi gümrüğü mukataası 17 L 1230/22 IX 1815 tarihinden itibaren malikaneye verilmişti. MAD 2449, s. 232 ve 238. Yine İzmir gümrüğüne bağlı İzmir Esnaf Odası başkanlığı (şeyhlik) 1221/1806 yılı başlangıcından başlamak üzere malikaneye verilmişti. MAD 2449, s. 243.

²⁴³ MAD 9550, s. 12 (10 S 1191/20 III 1777).

ayı deruhte eden şahıs da, mukataanın yıllık gelirinde nakdî bir artış yapılmaması karşılığında, sehim çıkarılmasını talep edebilmekteydi²⁴⁴.

Bu sistem üç yönlü fayda sağlamaktaydı:

1. Devlet açısından, muaccele bedeli ile acil nakit ihtiyacı karşılanmış olmaktaydı.

2. Sehim alan kişi, ödediği muaccele bedeli karşılığında yıllık sabit bir gelir elde etmekteydi.

3. Esham çıkarılan mukataayı deruhte eden şahıs ise, mukataanın yıllık gelirinde artış yerine, sehim sahibine düşük miktarda ödeme yapmaktaydı.

Esham sistemi, sehim çıkarılan bir mukataadan tekrar yeni sehim çıkarılmasına imkan verdiğinden malikane sistemine göre devlet açısından daha yararlıydı. Sehimin yıllık gelirinde, mukataanın kârı gibi artış olmaması çoğunlukla kadınlar ve malî yönden güçsüz halk tarafından talep edilmesine neden olmaktaydı²⁴⁵.

XIX. yüzyıl başlarında ise, sahipsiz kalan (mahlûl) esham biriktirilip aylık olarak darphaneden ayrılıp satışı yapılmaktaydı²⁴⁶.

²⁴⁴ MAD 2449, s. 66.

²⁴⁵ Mustafa Nuri, *Netayic*, C. III, s. 115.

²⁴⁶ MAD 5629, s. 57 (1230/1814), 26 (7 C 1231/5 V 1816) ve 37 (M 1236/X 1820).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MUKATAA GELİRLERİNİN YAPISI VE GELİR BÜROLARI

Bir gelir kaynağı, yıllık olarak belirlenmiş bir bedel ile mukataa kaydedildi¹. Bir başka ifade ile devletin hakkı olan gelirin para birimi ile ifade edilmesi (bağlanması) idi². Bu durumda, devlete ödenecek yıllık vergi miktarı da belirtilmiş olmakta ve gelir kaynağı için, müstakil (başka) bir mukataa olarak berat düzenlenmekteydi³.

Genel ve eyalet kanunnamesi ile uyumlu olup, mukataanın bulunduğu sancakta yürürlükte olan defterhanedeki kanunname gereğince vergilerin tahsil edilmesi ve bunların oranları mültezimlere verilen beratlarla belirtilirdi⁴. Burada bir mukataanın konusu, söz konusu gelir kaynağının işletilmesi olmayıp, mukataaya konu olan işin kanun ve nizamlar çerçevesinde yapılmasıydı⁵.

Gelir kaynaklarının mukataa haline getirilmesinin bir yolu sayımlar (tah-rîr) sonucunda ortaya çıkan gelir fazlalıklarının (ifrâz) bir araya toplanarak padişah haslarına katılmasıydı⁶. Bu farklılıklar, iki sayım arasında nüfusun artması, daha fazla arazinin tarıma açılması ve tarımsal üretimin artmasından kaynaklanmaktaydı⁷. Bu ifrazlar, iltizam grubuna dahil bulunan mukataalardan birinin ayrılıp müstakil olarak iltizama verilmesinden farklıydı⁸.

¹ KK 5065, v. 65b (22 L 1147/17 III 1735).

² MAD 3295, s. 71 (Gr-i B 1033/19 IV 1624).

³ MAD 7028, s. 137 (16 N 1100/4 VII 1689).

⁴ MAD 9847, s. 45 (8 Ş 1073/18 III 1663).

⁵ Halil Sahillioğlu, "Fatih'in son yıllarında Bakır Para basılması ve dağıtılması ile ilgili belgeler", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S. 6 (1963) (bundan sonra: "Bakır Para"), s. 72.

⁶ Ömer Lütü Barkan – E. Meriçli, *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri I*, Ankara 1988 (bundan sonra: *Hüdavendigâr Livası*), ss. 5-6; Akdağ, *Celali İsyanları*, ss. 465-467.

⁷ Barkan-Meriçli, a.g.e., s. 18.

⁸ Bu tür örnekler için bak. MAD 3861, s. 30 (12 Z 1105/4 VIII 1694) ve 82 (10 R 1106/28 XI 1694).

A. Mukataalarda Muhasebe Düzeni

Koçi Bey mukataadan önce muhasebeyi:

*"... Ve muhasebe deyü ne mıkdar akça bir yılda hasil olur ve ne mıkdar harç olur? Bir yıl yazılır. Yıl tamam oldukça hesap olunur. Ne kadar kalmış ve ne kadar gitmiştir görüldük de ana muhasebe derler. ..."*⁹

biçiminde tanımlamaktadır. Osmanlı mukataa sisteminde muhasebe önemli bir işleve sahipti. Bir mukataanın yeni dönemde (tahvîl) zapt edilmesi için bir önceki dönemin muhasebe işlemleri kapatılmış (kat'-ı alâka) olması gerekmektedir¹⁰. Muhasebelerin incelenmesi ile sorumlu kişiler (kâtibler), bu görevlerini ihmal etmeleri durumunda ceza alabilmekteydiler¹¹. Eğer bir mültezimin iltizam sözleşmesi fesh edilmiş ise mültezimden muhasebe kayıtları talep edilmekteydi¹².

Mukataalarda muhasebe görülmesi iki biçimde olmaktaydı:

a. Deruhte edilen günlere göre (kıst el-yevm)

İltizam bedelinin bir günlük bölümünün, mukataanın deruhte edildiği gün sayısı ile çarpımının sonucu bulunan rakam ile muhasebe görülmesidir. Bu tür hesap düzeninde mukataanın gelir-gider cetvelinin gelir kısmını genellikle, kıstalyevm üzere hesaplanmış bir meblağ oluştururdu.

Mukataalarda kıstalyevm üzere muhasebe görülmesinin bir nedeni, gelirlerin tahvil süresine yayılmış bir biçimde değil, belirli (harman mevsimi vb.) zamanlarda tahsil edilmesi idi¹³.

b. Ayrıntılı (müfredât) defter gereğince

Tahsilat belgelerine (makbûz) göre hesap görülmesidir. Bu yöntem genellikle emanet usulüyle işletilen mukataaların hesaplarının görülmesinde uygulanmaktaydı. Emin olan şahıs yıl içinde tahsil ettiği gelirleri ayrıntılı biçimde kaydetmekte, yerel kadılar tarafından mühürlenен defteri kendisi de imzalamaktaydı¹⁴.

⁹ Koçi Bey Risalesi, s. 112.

¹⁰ MAD 5954, s. 11 (24 C 1001/28 III 1593) ve 9847, s. 40 (12 Za 1076/16 V 1666).

¹¹ "... mukataat katibleri muhasebe zamanında müfredat defterlerin getürmezlerse ulufeleri virilmeyüb miri için zabt olunub ve yirleri gayrilere tevcih olunub ..." MAD 115, v. 29b (2 Z 971/12 VII 1564).

¹² MAD 5698, s. 35 (4 Ca 1001/6 II 1593).

¹³ MAD 7028, s. 125 (15 B 1100/5 V 1689).

¹⁴ MAD 9876, s. 49 (28 S 1104/8 VIII 1692).

Ayrıca, iki yönetime göre de muhasebe düzenlenebilmektedir¹⁵.

Her iki yöntemde de, gider kısmı ayrıntılı olarak kaydedilmektedir. Gelir-gider tablosu, mukataayı deruhte eden şahıs ile devlet arasındaki hesapları içerdiğinden gelir; mukataadan elde edilen tüm gelirleri kapsamadığı gibi (mültezim kârı vb.) gider kısmına da; bütün harcamalar dahil değildi (maliyet harcamaları vb.). Bir başka deyişle gelir, mukataadan devletin alacağını gösteren kısımdır; giderler ise bu gelirden, devlet tarafından öngörülen harcamaya (mahsuplar, emîn, katip ve nazır ücretleri¹⁶) ve hazineye yapılan teslimatların kayıtlarıdır¹⁷.

Mukataaların gelirinden yapılan ödemeler karşılığında alınan belgeler (zahriyye) ile muhasebe görüldü¹⁸. Bu ödemeler, mahallin kadısı veya mukataa müfettişi aracılığıyla yapılır ve merkezden gönderilen emrin arkasına hüccet yazılıp emine verilir, o da muhasebe görürken bunları ibraz eder ve devlete olan borcuna mahsup ettirirdi¹⁹.

Mukataa deruhte edenler hazineye ödemeleri gereken miktarı (irsâliyye) ödedikten sonra temessükleriyle gelip muhasebelerini, muhasebe harcı ödememek için, görmemekte ve bu nedenle hazine hesapları kapanamamaktaydı. Bu şahısların merkeze getirilmeleri için hükümler yazılırdı²⁰.

Ayrıntılı belgeler kullanılarak bir hesap özeti (icmâl-i muhâsebe) hazırlanırdı. Mukataacının mühürleyip mukataa bürosunun bağlı bulunduğu defterdar tarafından imzalanan bu özet, ilgili büronun arşivinde (mukataa defterlerinde) korunur²¹; muhasebe gördüren emîn ve mültezimlere onaylı muhasebe sureti verildikten²² sonra bu şahıslar ilişik kesip (kat'ı alâka) temessük alırlardı²³.

¹⁵ MAD 2695, s. 2 (14 Ca 1014/27 IX 1605).

¹⁶ Ali Emiri, I Süleyman (Kanuni) 77 (15 M 955/25 II 1548).

¹⁷ Mukataalarda gelir-gider tablosu düzenlenmesi için bak. Baki Çakır, "1690-1748 Yılları Arasında Osmanlı Devleti'nin Merkezî Hazine Mukataa Gelirleri", MÜSBE (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1991, Tablo 1.

¹⁸ MAD 3208, s. 19 (18 S 1088/22 IV 1677).

¹⁹ MAD 3295, s. 77 (1033/1623).

²⁰ MAD 8488, s. 111. 914/1508'da muhasebe harcının, iltizam bedeline oranı % 0,2 idi. KK 4988, s. 313.

²¹ MAD 3102, s. 111 (El-i L 1011/14-23 III 1603).

²² MAD 9876, ss. 29-30 (15 S 1104/26 X 1692) ve s. 49 (28 S 1104/8 VIII 1692).

²³ MAD 3922, s. 78 (1036/1626).

Her mukataanın hesapları, bağlı bulunduğu büro tarafından incelenmekteydi (muhâsebe görölme)²⁴.

Mukataalardan ödenmek üzere tahvil başlangıcında belirtilen harcamalar (mesârif-i mukarrere) toplanıp başka ödeme yapılması telhis ve ferman ile olmaktadır. Bürolardaki katiplerden hesapları incelerken bu konuya özen göstermeleri emredilir²⁵.

Hesapların incelenmesi üç mahalde yapıldı:

1. Merkezdeki bürolar tarafından: Mukataanın bağlı bulunduğu büroda yapıldı. Mukataa deruhte edenler muhasebelerinin İstanbul'da kontrol edilmesini ve müfettiş, muhassıl, nazır ve havalelerin mukataaya müdahale ettirilmemesini taleplerinde belirtebilirler²⁶.

2. Mukataaların bulunduğu mahalde: Burada ise mukataa müfettişi tarafından incelenmekteydi. Müfettiş merkezî hazineye kendisi tek başına mühürlü ve imzalı muhasebe sureti gönderebileceği gibi, muhassıl ile birlikte de gönderebilirler²⁷.

3. Eyalet defterdarlıklarında: Bunlara bağlı mukataaların hesapları söz konusu defterdarlıkça incelenirdi²⁸.

Muhasebe görüldükten sonra eğer mukataa deruhte eden şahısların hazineye borçları kalırsa bunlar zimmet defterlerine geçirilir ve devlet alacağı olarak takip edilirdi. Bu, artık Baki Kulluğunun göreviydi.

Mültezim, şahsı ve mal varlığıyla sorumluydu. Borcunu ödeyemediğinde malları satılıp, alacakları hazine nam ve hesabına tahsil edilirdi. Bunlar yeterli olmadığı taktirde, mala kefil olan kişilerden ödemeye kefil oldukları miktar alınır, bu da borcu karşılamadığı zaman mültezim tutuklanırdı. Mültezim, herhangi bir biçimde borcunu ödeyemez ise cezaevinde vefat eder veya muhtemel bir aftan faydalanıp *müflis* olarak serbest bırakılırdı²⁹. Zimme-

²⁴ MAD 7288, s. 22 (M 1007/VIII 1598).

²⁵ MAD 9505, s. 115 (22 R 1131/14 III 1719).

²⁶ MAD 4684, t. 2 (R 1021/VI 1612); MAD 3281, s. 146 (3 Za 1030/19 IX 1621).

²⁷ MAD 3201, s. 22 (5 L 1010/29 III 1602).

²⁸ MAD 9847, s. 74 (Ca 1075/XI 1664).

²⁹ Sahillioğlu, "Darphane Mukataaları", s. 147. Beyazıt II'nin affından (21 Ca 911/20 X 1505) sonra 1551'de bir af daha çıkarılmıştı. Bağdat'a gönderilen hüküm suretinde, yedi yıldan fazla tutuklu bulunanlardan iki-üç kez durumları araştırılan fakat borçlarını ödeyemeyecek durumda olup müflis oldukları kesinleşenlerin tahliye edilmeleri emredilmekteydi. MAD 15367, s. 11 (Er-ı Ca 958/26 V 1551).

tinde kalan meblağı ödeyemeyip cezaevinde vefat ettiğinde borcuna mahsup edilecek maddi değeri olan eşya için elbiseleri araştırılırdı³⁰.

Zimmeti olup vefat eden mültezim ve kefillerinin malvarlığı bulunmadığı durumda ise söz konusu borç, tahsili mümkün olmayan (mümteni'u't-tah-sîl) devlet alacağı olarak kayıtlara geçirilirdi³¹.

Muhasebe gördürmeyip hesabını kapatmadan vefat eden bir mültezimin muhallefati varislerine dağıtılmış ise muhasebesi görülüp zimmetinde olan devlet malı varislerinden talep ve tahsil edilirdi³².

Devlete mukataa gelirlerinden borcu bulunan üst düzey yöneticilerin mal varlığı, vefatlarından sonra müsadere edilip devlet alacaklarına mahsup edilirdi³³. Bununla birlikte XVIII. yüzyılda devlet vefat eden askerî veya sivil şahısların devlete borçlu olup olmadığına bakmaksızın emlakını, devlet işlelerinden -çoğunlukla iltizam sektöründen- oluşturdukları gerekçesiyle müsadere edebilmekteydi³⁴.

B. Mukataaların Gelir ve Gider Yapısı

Osmanlı devlet bütçelerinde gelirler genellikle üç grupta sınıflandırılırdı: Mukataa, Cizye ve Avarız³⁵. Bazı bütçelerde celepkeşan koyun resimleri dördüncü gelir türü olarak belirtilmekle birlikte, çoğu kere mukataa gelirleri içinde gösterilirdi³⁶.

³⁰ MAD 149, v. 25b (Gr-i L 898/16 VII 1493).

³¹ D.BRM 24240, s. 2 (Gr-i B 982/17 X 1574).

³² D.BŞM 156, s. 15 (10 Ca 1039/26 XII 1629); MAD 4351, s. 17 (R 1098/II 1687).

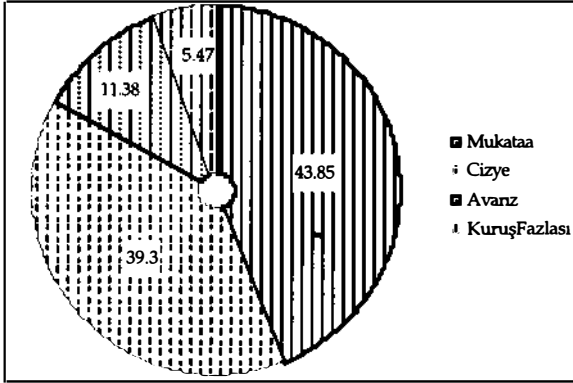
³³ İzzî, *Tarih*, v. 240 b.

³⁴ "... vefat iden sabıka Rumili çavuşlar kethüdası Ahmedin tasarrufunda otuz kırk kiselik emlak ve akar ve çiftlikleri ve iki yüz kise mikdarı nükudı ve dört beş yüz kiselik mal-ı mektümi ve der anbar olunmuş otuz kırk bin keyl zahiresi olduğu sahihan haber virilmeğe fil-asl müteveffa-yı merhum ekser iltizamât-ı mukataât-ı mirîyye ve cizye ve mübayaat hıdmatıyile imrar-ı evkat eyleyüb emval-i mevcudası umur-ı mirîyyeden hasıl olmuş olduğına binaen mutasarrıf olduğu emlak ve akar ve çiftliklerinin ve nükud-i mevcuda ve emval-i mektüme ve zehayirinin marifet-i şer ve mübaşir-i mumailayh marifetiyle canib-i miriden zabtı lazım gelüb ..." Cevdet Maliye 1208 (Et-ı Z 1183/7 IV 1770).

³⁵ "cümle bir senede emval-i hassa ki mukataat ve cizye ve avarız ve ziyade-i cizyedir yukarıda her bir kalemden aslı ile tahrir olunmuştur ..." MAD 22249, s. 171 (1063/1652). Buradaki ziyade-i cizye bir gelir bürosu olup sultan, vezir vs. vakıflarından tahsil edilen cizye, adet-i ağnam, avarız vb. gelirlerin kayıtlarını tutmaktaydı. Tabakoğlu, *Osmanlı Maliyesi*, s. 92.

³⁶ MAD 22249, ss. 137-149 (1103/1691); KK 5045 (1110/1698); KK 2324 (1113/1701); MAD 3186

XVII-XVIII. yüzyıl bütçeleri içinde mukataa gelirlerinin payı düşüş göstermesine karşılık en büyük gelir türü olma özelliğini korumuştur. Bütçe gelirleri içinde en düşük paya sahip olduğu 1112/1700 yılında, ikinci büyük gelir türü olan cizye gelirlerinin bütçedeki oranından 4,55 puan daha yüksekti (Bak. Şekil 1).

Şekil 1. 1112/1700 Yılı Bütçesi Gelir Dağılımı

(Kaynak: MAD 22249, ss. 92-105)

1. Mukataa Gelirlerinin Yapısı

Mukataa gelirleri, yalnızca mukataa haline getirilen gelir kaynaklarından tahsil edilen gelirlerden oluşmamaktaydı. Bundan başka, mukataaların gelir miktarına bağlı (kalemiye, tefavüt-i hasene ve kuruş tefavütü) veya bağımsız (berat, vezne ve büro harcı) bazı resim ve harçlar da dahil edilmekteydi.

a. Mukataa Gelirlerinin Tanımı

Mukataa gelirleri bütçe ve mukataa defterlerinde farklı değerlendirmeye tâbi tutulmaktaydı.

Bütçelerde büroların gelirleri kaydedilip sonra türlere ayrılırdı. Bu ayırmada; cizye gelirlerine dahil edilen Maden kaleminin denetlediği Eflak-Boğdan ve Kıptiyan cizyeleri mukataa defterlerinde, mukataa gelirleri içinde yer

alırdı. Kıptiyan cizyelerinin mukataa gelirlerine dahil edilmesi, tahsilinin iltizam yöntemi ile yapılmasından idi. 1106/1694 yılında, hazineye daha fazla gelir getireceği düşüncesiyle bunların da, kefere cizyesi gibi evrak ile tahsil edilmesine karar verilmiş ve yine diğer devlet mukataaları gibi kalemler halinde taliplerine satılması yönünde ferman çıkarılmıştı³⁷.

Haslar kaleminin denetiminde bulunan sadrazam, vüzera vs. hasları (hassas) bütçelerde mukataa gelirleri içinde yer alırken mukataa defterlerinde ise mukataa geliri olarak değerlendirilmemektedir. Hatta XVII. yüzyıl sonlarına kadar has gelirleri, bütçe gelirlerine de dahil edilmemektedir³⁸.

Mukataa kavramı, gelirlerin türünü belirtirken geniş bir gelir grubunu ifade etmektedir.

Bir bölgede barış sağlanması nedeniyle, orada bulunan mukataaların gelirlerinde artış olmakta ve bu artışın mukataaların yıllık gelirlerine iltizam yöntemiyle yansıtılması için merkezden bölgenin yöneticilerine yetki verilmektedir³⁹.

Mukataa gelirleri, XVII. yüzyıl ortalarında bütçenin 2/3'ünü oluştururken bu oran yüzyıl sonlarına doğru azalma eğilimine girmiş ve % 50'nin altına düşmüştü. Malikane sisteminin uygulanmaya başlanması ile mukataaların deruhtesinde yıllık bedellerin artırılması değil, mukataanın belirli bir yıllık kârına bağlı olan muaccelenin esas alınması mukataa gelirlerinin bütçe içindeki payında artış olmaması sonucunu doğurmuştu. Bu nedenle, XVIII. yüzyıl sonlarına kadar bütçe içindeki mukataa gelirlerinin % 50'nin üstüne çıkmadığı görülmektedir. (Bak. Tablo 15)

Bütçe gelirlerinin artışı karşısında mukataa gelirlerinin bütçe içindeki payının azalması, bütçe gelirlerinin artışının yavaşlaması durumunda, mukataa gelirlerinin konumunu koruması, bütçe gelirlerinin azalışında ise mukataa gelirlerinin artışı;

1. Mukataa gelirlerinin, bütçe gelirleri ile aynı oranda artış-azalış göstermediğini (Bak. Şekil 2),

2. Mukataa gelirlerinin istikrarlı bir gelir türü olduğunu göstermektedir.

Gerek bütçelerde, gerekse mukataa defterlerindeki mukataa gelirlerine maktu olan gelirler de dahildi. Mültezimler mukataalarla birlikte bölgelerin-

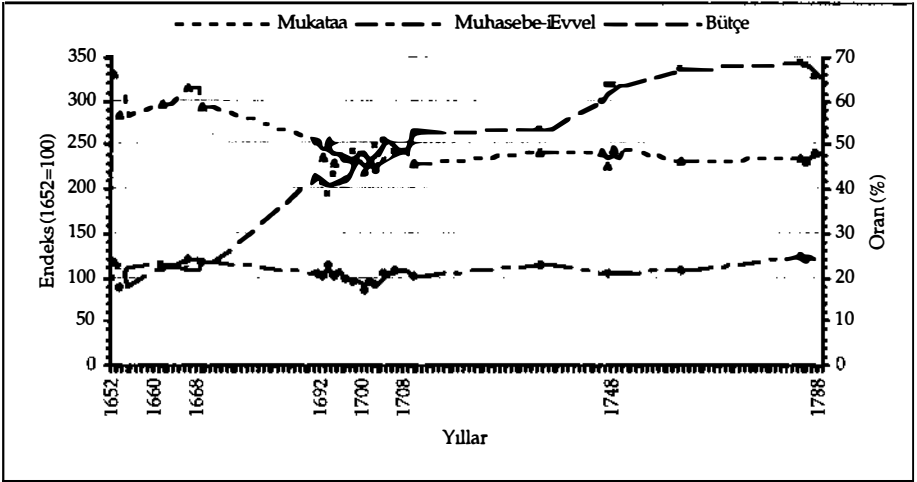
³⁷ Raşid, *Tarih*, C. I, v. 213a.

³⁸ Hezarfen, *Tellis*, s. 85.

³⁹ Raşid, *Tarih*, C. V, ss. 126-127.

deki avarız ve cizye gelirlerinin tahsilini de iltizama alabilmekteydiler. Bu gelirlerin kayıtları ilgili bürolardan çıkarılarak mukataa mültezimlerine verilmekteydi⁴⁰.

Öte yandan tımar ve zeamet sahiplerinden tahsil edilen bedeller *mâl-ı be-diyye* olarak mukataa gelirlerine dahil edilmekteydi⁴¹.

Şekil 2. XVII-XVIII. Yüzyılda Bütçe Gelir Endeksi ile Toplam Mukataa ve Muhasebe-i Evvel Bürosunun Denetimindeki Mukataa Gelirlerinin Bütçe Gelirleri İçindeki Payları

b. Tahsil Edilen Resim ve Harçlar

Bir gelir kaynağı mukataa haline getirildiğinde, bu gelir kaynağı üzerine genellikle yıllık belirlenen miktara ilave olarak ve deruhte yöntemine bakılmaksızın, çeşitli aşamalarda düzenli bazı resim ve harçlar tarh ve tahsil edilmekteydi.

(1) Berat Resmi

Mukataa zapt etmek için berat yazılmakta ve bunun için resim tahsil edilmekteydi. Bu resmin oranı, 884/1479 yılında % 1,2⁴² iken XVII. yüzyıl başlarında % 0,05⁴³ idi. Padişah değişikliklerinde berat yenilenmesi (tecdîd-i

⁴⁰ MAD 9876, s. 155 (25 Ca 1104/1 II 1693) ve 449-50 (6 L 1104/10 VI 1693).

⁴¹ KK 5045, s. 20 (1110/1698).

⁴² MAD 176, v. 6b ve 10b.

⁴³ MAD 7084, s. 19 (23 Ca 1010/19 XI 1601) ve öte.

berât) yapılmakta⁴⁴, bu yenilemeler aynı zamanda genel bir denetim yerine geçmekteydi⁴⁵.

(2) Kalemiye Resmi

Bazı araştırmacılar tarafından malikanelerden yani kayd-ı hayat şartıyla verilen mukataalardan % 10 oranında tahsil edilen bir resim olarak tanımlanan⁴⁶ kalemiye resmi; gerçekte mukataa, cizye ve avarız gelirlerine bağlı olarak alınmaktaydı⁴⁷. Ayrıca malikane sisteminden önce de tahsil edilmekte olup, XVII. yüzyılın ikinci yarısında merkezdeki kayıtlarda yaygın olarak görülmekte ve 1676 yılından itibaren bu amaçla tutulan müstakil defterler bulunmaktaydı⁴⁸. Genel olarak yıllık gelirin % 10'u oranında tahakkuk ettirilir, istisnâî durumlarda bu oran uygulanmayıp sabitleştirilir (mühürlenmek) veya muafiyet tânınırdı⁴⁹.

Kayıtlarda muhasebeleştirilmesi; yıllık gelirden ayrı olarak veya yıllık gelire ilave edilerek (aslına zam olunmuştur)⁵⁰ brüt rakam yazılmaktaydı. Mültezimin kârından ödemesi gereken bu resmin bir istisnası Tokat voyvodalığında görülmekte olup burada voyvodalığın yıllık gelirine dahil edilmekteydi⁵¹.

Cizye ve avarız gelirlerinde ise, bu gelirler maktu hale getirildiklerinde miktarın % 10'u oranında, değil ise kişi veya hane başına tahsil edilmekteydi⁵². Tahsil edilen kalemiye resimlerinin 2/3'si sadrazam, 1/3'i defterdarın payı olmak üzere hesaplanmaktaydı⁵³.

⁴⁴ MAD 3445, s. 7 (14 M 1033/7 XI 1623) ve 8488, v. 103a (15 B 1106/ 1 III 1695).

⁴⁵ MAD 7044, s. 13 (1190/1776).

⁴⁶ Pakalın, *Tarih Deyimleri*, C. 2, s. 146; Dündar Günday, *Arşiv Belgelerinde Siyakat Yazısı Özel-likleri ve Divan Rakamları*, 2. b. Ankara 1989 (bundan sonra: Siyakat Yazısı), s. 211; Midhat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lûgati*, İstanbul 1986 (bundan sonra: Lûgat), s. 168.

⁴⁷ KK 2309 (1099/1687); MAD 1365, s. 3 (13 Ca 1125/7 VI 1713)'te devlet mukataalarından, avarız, nüzul bedeli ve celebkeşan ağnamından alındığı belirtilmektedir.

⁴⁸ KK 2680 ve 2686.

⁴⁹ MAD 10277, s. 42 (13 S 1103/5 XI 1691) ve 156 (10 Ş 1102/9 V 1691); MAD 4187, s. 16 (4 B 1104/11 III 1693).

⁵⁰ KK 2309, s. 19 (7 L 1099/5 VIII 1688); M. Çağatay Uluçay, *18 ve 19. Yüzyıllarda Saruhan'da Eş-kiyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul 1955, s. 125.

⁵¹ MAD 9524, s. 64 (1148/1735).

⁵² KK 2686 (1089/1678) ve 2309 (1099/1687).

⁵³ KK 2686, s. 6 (20 L 1089/5 XII 1678); MAD 728, ss. 4-5 (1111/1699) ve 15852 (1114/1702). An-cak KK 2309, s. 21 (1099/1687)'de % 72'i sadrazam, % 28'i defterdar payı olarak hesap edil-diği görülmektedir.

Bu resme ait kayıtların tutulması için XVIII. yüzyıl başlarında Mevkufat kalemine bağlı bir büro kurulmuş olup⁵⁴, bu büroya gelir kalemlerinden kalemiye ile ilgili ilmühaber kaimeleri gelmekteydi⁵⁵. Ayrıca bu resmin ödenmesi için çıkarılan fermanların Mevkufat kaleminde korunduğu görülmekteydi⁵⁶. Kasrıyed işlemlerinde, mukataa malikane verilmeden önce, alacak olan şahsın şöhreti belirtilip kalemiye bürosuna bilgi verilmekteydi. XVIII. yüzyılın ikinci yarısında bu büroda bir halife görevli idi⁵⁷.

Mukataalar satıldığında kalemiye resminin ödenmesi için ferman çıkarılmaktaydı. Yani resmin peşin ödenmesi istenmekte⁵⁸, devlete ait gelir ise taksitle tahsil edilmekteydi. Ancak taksitlerin merkez tarafından takibine dikkat edilmeyebiliyordu. Bu durumun önlenmesi için kalemiyenin peşin değil, yıllık gelirlerin tahsili zamanında ve ödenen miktar oranında alınması istenmişti⁵⁹. Böylece sadrazam ve defterdarın, paylarına düşen kalemiye gelirlerini alabilmek için mukataaların yıllık gelirlerinin tahsilatına özen göstermeleri sağlanmış olacaktı.

Kalemiye resmi -kaynaklara ait tarihlerde-, Rum (Tokat)⁶⁰ Halep⁶¹ Diyarbakır⁶² Erzurum⁶³ hazinelerinde defterdar tarafından tahsil edilmekteydi. Diyarbakır'da ise nazır-ı emvale ait olduğu görülmekteydi⁶⁴.

Has olarak verilen mukataalarda ise, kalemiye resmi has sahibine ödenmekteydi⁶⁵. Bunlar malikane verildiğinde, yıllık gelirinin % 16'sı kadar kalemiye resmi tahsil edilmesi malikane beratlarında belirtilmişken, önceden has sahibinin kethüda ve kapı halkı payları (avâ'id) için, % 20 oranında uygulanması nedeniyle yükseltilmişti⁶⁶. Bu resimler dört taksit ile has sahibine ödenmekteydi⁶⁷.

⁵⁴ Günday, *Siyakat Yazısı*, s. 211; Sertoğlu, *Lûgat*, s. 168.

⁵⁵ MAD 2724, s. 27 (19 Ca 1129/1 V 1717).

⁵⁶ MAD 7028, s. 32 (3 Ca 1097/28 III 1686).

⁵⁷ MAD 19380, s. 24 (19 Ş 1186/15 XI 1772).

⁵⁸ MAD 7028, s. 32 (3 Ca 1097/28 III 1686).

⁵⁹ MAD 1365, s. 3 (13 Ca 1125/7 VI 1713).

⁶⁰ MAD 2737, s. 56 (28 Ra 1062/9 III 1652); MAD 9841, s. 137 (Ş 1065/VIII 1655).

⁶¹ MAD 9839, s. 29 (5 C 1066/31 III 1656).

⁶² MAD 2737, ss. 136-7 (6 Ş 1062/13 VII 1652).

⁶³ MAD 3861 (1106/1694).

⁶⁴ MAD 3922, s. 139 (1035/1625)

⁶⁵ Y. Cezar, *Bunalım*, s. 43, dipnot: 30.

⁶⁶ KK 3080, s. 3 (18 C 1108/12 I 1697); Bu belgenin transkripsiyonu için bak. Y. Cezar, *Bunalım*, Ek Belgeler, Belge: 1.

⁶⁷ MAD 3669, s. 81.

Sorumluluğu beylerbeylerine ait olup ocaklık verilen mukataaların kalemiye resimlerini ise beylerbeyleri, kendi hesaplarına tahsil etmekteydi⁶⁸.

(3) Tefavüt

Kelime anlamı “iki şey arasındaki fark” olan tefavüt malî bir kavram olarak, güneş yılı ile ay yılı arasındaki farktan doğan bir sorunu ifade ettiği yaygın bir kanaat ise de, uygulamada iki tür tefavüt hesaplanmaktaydı⁶⁹.

(a) Tefavüt-i Hasene

Bu tefavüt, güneş yılı ve ay yılına göre muhasebe görülen mukataalarda farklı gerekçelerle ve formüllerle hesaplanmaktaydı. İki yıldan birine göre mukataa deruhte eden mültezimler ile diğerine göre deruhte edenlerin ödemelerinde ortaya çıkan eşitsizliğin giderilmesi *tefavüt* adı altında tahsil edilen miktarlarla olmaktadır.

(i) Tefavüt-i Hasene-i Şemsiye⁷⁰

Kısaca, tefavüt-i hasene de denilen⁷¹ bu tefavüt, güneş yılı (365 gün) ile ay yılı (354 gün) arasında oluşan yaklaşık 11 günlük (10 gün 21 saat 1 dakika)⁷² farktan dolayı uygulanmaktaydı⁷³.

Bir tarım ekonomisinin hakim olduğu Osmanlı’da kamu gelirlerinin tahsili, ürünlerin hasadı mevsimlere bağlı bulunduğundan güneş yılı ile ilişkiliydi⁷⁴.

⁶⁸ MAD 9876, s. 272 (4 B 1104/11 III 1693). Nitekim, KK 2309 (1099/1687)’da ocaklık olan mukataalar, kalemiye resmi tahsil edilen listeye ve toplama dahil edilmemiştir.

⁶⁹ Halil Sahillioğlu, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Sıvış Yılı Buhranları”, *İÜİFM*, C. 27, No. 1-2 (Ekim 1967-Mart 1968, b. 1969) (bundan sonra: “Sıvış Yılı”), s. 75.

⁷⁰ Bu isimlendirme için bak. MAD 2449, s. 80 (1209/1794).

⁷¹ Sahillioğlu, “Sıvış Yılı”, s. 75.

⁷² “Tefâvüt Nizamı”, KK 2380, s. 15.

⁷³ “İstanbul ve tevabii emtia gümrüğünün zaman-ı zabtı fi’l-asl sene-i kameriyye itibariyle şu-hur-ı arabiyyeden iken bundan mukaddem iki yüz beş senesinden itibaren şemsiyyeye tahvil ve mart ibtidâsında: zabt olunmak üzere tanzım olındığından gümrük-i mezbûrdan muayyen olub vazife katipleri marifetleriyle ber mutad ashabına virilügelen vezaif-i mukayyedenin sene-i kameriyye ile şemsiyye beyninde olan tefâvüt hasebiyle bir senede on bir günlük olmak üzere lazım gelen sekiz bin gurusına kesr tertip eylediği ecilden vazife katipleri tarafından lede’l-istida meblağ-ı mezbûr mal-ı gümrükten virilmeyüb kendü nef’ü fayizinden ita ve ashab-ı vezaife tevzi’ ve eda olunmak üzere sadır olan ferman-ı alışan mucibince r. a. halline kayd ve tanzım olunub ...” MAD 2449, s. 66 (19 R 1206/16 XII 1791). Bu farkın tefavüt-i hasene diye isimlendirilmesi konusunda bak. Sahillioğlu, “Sıvış Yılı”, Belge II; MAD 10343, ss. 92-98 (1153-55/1740-42).

⁷⁴ “Tefâvüt Nizamı”, KK 2380, ss. 15-17.

Büyük öneme sahip olan hayvancılık da güneş yılı ile bağlantılıdır⁷⁵. Ayrıca ticaret, madencilik de mevsimlerden etkilenmekteydi⁷⁶. Nitekim mültezimlerin hazineye yaptıkları ödeme planları Nevruz (Mart) ve Ağustos ayı olarak düzenlenmişti.

Üçüncü olarak, Osmanlı'da kamu harcamalarının çoğunluğu, özellikle mevacic ödemeleri, ay yılına göre yapılmaktaydı. Gelirlerin bir kısmı ise güneş yılı esas alınarak iltizama verilmekteydi. Bu nedenle otuz üç yılda bir kaybolan güneş yılından bu harcamaların etkilenmemesi için iki yıl arasındaki on bir günlük fark, güneş yılı ile deruhte edilen gelirlere tefavüt-i hasene ismiyle ilave yapılmasını gerekli kılmaktaydı⁷⁷.

Ay yılı ile güneş yılı arasındaki 11 gün fark, 33 yılda bir güneş yılının ay yılından 1 yıl eksik olması demektir. Genellikle ifade edilen biçimiyle, güneş yılının başlangıcı kabul edilen Mart ayının başlangıcı 33 yılda bir ay yılında bulunmamaktaydı. Böylece, ay yılına göre yapılan ödemeler 33 yılda bir yıl karşılıksız kalmaktaydı. Bu sorunu aşmak için güneş yılına göre iltizama verilen mukataaların gelirlerine her yıl 11 günlük fark eklenmekteydi. Hesaplanmasında ise; tefavüt hesabına konu olan güneş yılına göre deruhte edilen bir mukataanın yıllık gelirinin, ay yılı esas alınarak deruhte edilmiş olduğu varsayımından hareket edilmekteydi.

Tefavütün Hesaplanması:

$$11x/354=y \quad (1) \quad x = \text{mukataanın yıllık geliri} \quad y = \text{tefavüt miktarı}$$

formülüne göre yapılmaktaydı.

Kaybolan yıl geldiğinde ise bu yılın gelirleri diğer yıllara eklenip tahsil edildiğinden, mukataaların defterlerde kayıtlı tarihleri bir sonraki yılın yazılması (tashîh) suretiyle düzeltilmekteydi⁷⁸. Güneş yılına göre iltizama verilen mukataaların -çoğunluğunun Mart başlangıcında verilmesine karşılık- tümünün güneş yılının belirli bir ayında iltizama verilmemesi, bu düzeltme işleminin farklı yıllarda yapılmasına neden olmaktadır⁷⁹.

⁷⁵ Hayvancılıktan elde edilen gelirler bütçelerde dördüncü gelir kalemi olarak belirtilmekteydi. Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, 4. b., İstanbul 1998, s. 217.

⁷⁶ Sahillioğlu, "Sıvış Yılı", ss. 77-78.

⁷⁷ "Tefavüt Nizâmı", KK 2380, ss. 15-17; Hezarfen, *Telhis*, s. 107; Sahillioğlu, "Sıvış Yılı", s. 79.

⁷⁸ Sahillioğlu, "Sıvış Yılı", Belge I; MAD 10343, s. 3 (3 M 1155/10 III 1742).

⁷⁹ 1140 hicri yılında Ağustos ayı için bak. MAD 9515, s. 192; 1149 hicri yılında Ruz-ı Hızır için bak. MAD 10179, s. 397 (5 R 1149/13 VIII 1736).

Bu tefavütün uygulaması ise şu biçimde olmaktaydı: XVII. yüzyılın ortalarında (1050/1640) güneş yılına göre deruhte edilen mukataaların yıllık gelirlerine; para birimi kuruş ise (1 kuruş= 70 akçe) 1 kuruşta 2 akçe (% 2,86), akçe ise % 1,4 oranında tefavüt adı altında ilave yapılmaktaydı.

Geliri kuruş olan mukataaların yıllık gelirlerine yapılan ilavelerin on bir günlük açığı kapattığı, fakat akçe olanlara eklenen miktarın yeterli olmadığı kabul edilmekteydi⁸⁰. Gerçekte tefavüt formülüne göre, yıllık geliri kuruş olan mukataalar beher kuruşta 2,18 akçe, akçe olanlarına ise % 3,11 oranında ilave yapılması gerekmekteydi. Görüldüğü üzere, kuruşta % 8,04, akçede % 54,98 oranında düşük tefavüt tahsil edilmekteydi.

Öte taraftan 1103/1691 yılında; kur 1 kuruş=120 akçe olmasına rağmen 25 Cemaziyelahir 1209/17 Ocak 1795 tarihine kadar bu oranlar uygulanmıştı⁸¹. Bu durumda, geliri kuruş olan mukataalara tahakkuk ettirilen tefavüt miktarı, kuruş başına 3,73 akçe olması gerekirken yüz yılı aşkın bir süre % 46,38 oranında düşük kalmıştı.

25 Cemaziyelahir 1209/17 Ocak 1795 tarihli nizamnamede bu oranlar tekrar düzenlenip yıllık gelirleri hem kuruş hem de akçe olanlara % 3,125 oranında tefavüt-i hasene adı altında bir artış yapılmıştı⁸². Böylece hem geliri kuruş ve akçe olan mukataalar arasındaki eşitsizlik giderilmiş hem de gerçek tefavüt oranı uygulanmış olmaktaydı.

(ii) Tefavüt-i Hasene-i Kameriye

Yalnız güneş yılına göre hesap kesilen mukataalarda değil, aynı zamanda ay yılına göre deruhte edilen mukataalarda da tefavüt hesaplandığı görül-

⁸⁰ Geliri akçe olan mukataalardan tahsil edilen tefavüt miktarı, geliri kuruş olanlardan tahsil edilen miktardan % 51 oranında düşüktür.

⁸¹ Sahillioğlu, "Sıvı Yılı", Belge II. Bu konuda mukataa defterlerinde oldukça çok örnek bulunmaktadır. Mesela bak. MAD 10343 (1152-1158/1739-1745). Örneklendirilecek olursa, 1205/1790 yılında güneş yılına göre iltizama verilmeye başlanan İzmir gümrüğü mukataasına 1206/1791'de (14 389 534 X 1,4 / 100 =) 201 453 akçe tefavüt-i hasene ilavesi yapılmış, 1207/1792 ve 1208/1793 yıllarında da aynı miktar ilave edilmiştir.

⁸² "Tefavüt Nizâmı", KK 2380, ss. 15-17. Yukarıdaki örnekteki İzmir gümrüğü mukataasına, 1209/1794'de tefavüt nizamına uygun olarak tefavüt-i hasene zammı hesaplanmıştı. Şöyle ki: tefavüt ile birlikte gümrük geliri (14 389 534 + 201 453 =) 14 590 987 akçe olup nizamnameden sonra (14 389 534 X 1,725 / 100 =) 248 220 akçe tefavüt-i hasene-i şemsiye tamamlama zammı yapılmıştı. MAD 2449, s. 69, 71, 76 ve 80.

Aynı mukataanın yıllık gelirine 1211/1796 yılında 15 222 akçe vazife zam yapılmış olup ar-

mekteydi. Bunun nedeni, divan mensuplarının, bir yılı on iki ay ve bir ayı otuz gün olarak kabul etmeleridir ki buna göre bir yıl 360 gündür.

Diğer yönden kamu harcamalarının bir kısmı da -müşahere üzere ödenen mevacic ve diğer masraflar- bu hesap yılına göre ödenmekteydi⁸³. Buna göre, ay yılı esas alınarak iltizama verilen mukataaların gelirleri ile harcamalar arasında bir fark ortaya çıkmaktaydı.

(b) Kuruş Tefavütü (Tefâvüt-i Guruş)⁸⁴

Hazineye girişte, altın para ile kuruşa resmî kurdan düşük bir kur uygulanmaktaydı⁸⁵. Mesela, 1058/1648 yılında hazine tarafından; 1 Kamil kuruş 78, 1 Esedî kuruş 68 ve 1 Leh kuruşu 39 akçeye alınmaktaydı⁸⁶. Gerçekte, resmî kur ise sırasıyla, 80, 70 ve 40 akçe idi.

Ayrıca, kuruş ile akçe arasındaki kur zamanla değişmekte, bir başka deyişle akçe, kuruş karşısında değer kaybetmekteydi. Öte yandan mukataaların bir kısmının yıllık gelirleri kuruş, bazılarının ise akçe olarak hazineye ödenmekteydi. Bir devalüasyondan sonra, hazineye akçe olarak ödeme yapanların kârlarının artmış veya mukataaların yıllık gelirleri kuruş olanlara göre düşük oranda hazineye ödeme yapılmış olacaktı. Bu eşitsizliğin önlenmesi için, yıllık gelirleri akçe olan mukataaların bedellerine, kuruşun eski raici ile yenisi arasındaki fark kadar ilave yapılmaktaydı. Buna da *tefâvüt-i guruş* denilmekteydi.

Örneğin, Kamil kuruş 80 akçe iken 100 akçeye cari olmak ferman olunmuşken⁸⁷ 1044/1634 yılında yıllık gelirleri akçe olan mukataaların bedellerine kuruş başına 22 akçe kuruş tefavütü ilave edilmişti⁸⁸. Bu tefavütün de ruhte edilen kişilere zimmet edilmesi için Tokat⁸⁹ ve Halep⁹⁰ hazinelerine

tışın tefavüt miktarı, artık yeni orana göre hesaplanıp $(15\ 222 \times 3,25 / 100 = 475 \text{ akçe})$ ilave edilmişti. MAD 2449, s. 87.

⁸³ Hezarfen, *Telhis*, s. 107.

⁸⁴ Bu kavram için bak. MAD 3922, s. 139; MAD 229 (25 B 1044/14 I 1635).

⁸⁵ Sahillioğlu, "Sıvış Yılı", s. 75.

⁸⁶ MAD 9830, s. 65 (29 C 1058/21 VII 1648).

⁸⁷ Kurlar hakkında bak. Pamuk, *Paranın Tarihi*, Tablo 8.3.

⁸⁸ Bunun hesaplanması şöyle yapılmaktaydı: mesela, Kırşehir hasları mukataasının yıllık geliri olan 40 000 akçe önce kuruşa çevrildiğinde $(40\ 000 / 78 =) 512,5$ kuruş 25 akçe olup, bu tekrar yeni kurdan akçeye dönüştürülüp $(512,5 \times 100 =) 51\ 250$ akçe bulunmuş, ilk bedel ile ikinci arasındaki fark $(51\ 250 - 40\ 000 = 11\ 250)$ ile ilk işlemde artan 25 akçenin toplamı olan 11 275 akçe kuruş tefavütü olarak kaydedilmişti. MAD 229, s. 6.

⁸⁹ MAD 229 (25 B 1044/14 I 1635).

⁹⁰ MAD 6375, s. 80 (Gr-i Ca 1044/23 X 1634).

hükümler gönderilmişti. Diyarbakır hazinesinde de bu tefavüt işlemi yapılmıştı⁹¹.

Bu iki tefavüt genellikle, *Tefâvüt-i hasene ve guruş* olarak kayıtlara geçirilmekteydi.

4) Vezne Harcı

Mukataaların yıllık bedellerine vezne harcı adıyla bir ödeme ilave yapılmaktaydı. Örneğin, Karlılı tütün ekim (dönüm) resmi mukataası için 2 kuruş ödenmişti⁹².

5) Kalem Harcı

Mültezimlerden, mukataanın yıllık gelirlerinden ayrı olarak mukataanın kayıtlarının tutulduğu büro için kalem harcı (harc-ı aklâm) tahsil edilmekteydi. Mesela, 1720'li yıllarda, Erzurum gümrük nezareti adına % 2 oranında kalem harcı ödenmekteydi⁹³.

2. Mukataa Muhasebelerinin Gider Kısmı

Bütçe yapılmadan önce bürolar tarafından mukataa gelir-gider hesapları düzenlenmekteydi. Bunları iki bölüm olarak tasnif etmek gerekmektedir. Birinci bölüm, mukataanın iltizama verilmiş bedeli veya bir önceki hesap dönemine ait gelir miktarı esas alınıp hesap dönemi içinde yapılan tenzilat, merfuat, muaf, mümteniat, zam, ziyade, tefavüt, ödeme fazlalıkları, ilhakat⁹⁴, ifrazat, istilâ vb. nedenler ile mukataa gelirlerindeki artış ve azalışların hesaplanmasından oluşmaktaydı. Görüldüğü üzere bu hesaplar bir çeşit düzeltme, mükerrer yazımların önlenmesi veya kullanılabilir gelir miktarını ortaya çıkarmak için yapılan işlemlerdi.

Bundan sonraki aşama *minhâ* başlığı ile ayrılan bölümdür ki burada, mukataa gelirlerinden yapılan ocaklık tahsisleri, ihracat, mahsubat, cizye tahsilatlarına yapılan maaş ödemeleri, istirdat-ı evkaf gibi negatif (-) özellikli hesaplardır. Sonuçta ise irsaliyeye (merkeze gönderilen meblağ/bakiye) ulaşılmaktadır.

⁹¹ MAD 6375, s. 162 (23 Za 1044/10 V 1635).

⁹² D.MMK 22853, v. 4a (1187/1773).

⁹³ Neşe Erim, "Onsekizinci Yüzyılda Erzurum Gümrüğü", İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi (Yayınlanmamış Doktora Tezi) İstanbul 1984 (bundan sonra: "Erzurum Gümrüğü"), s. 43 ve 45; Bak. Tablo 10.

⁹⁴ Bir gelir kaynağının, bir gelir kaleminin denetiminden çıkarılıp diğer bir büroya bağlanmasıdır. KK 2321 (1110/1698).

Bütçelerde, birinci ve ikinci bölümdeki hesapların negatif karakterli olanlarından olup *minha* ayrımıyla *mahsûb* olarak isimlendirilen hesaplar bir bölüm halinde düzenlenip irsaliye miktarı bulunmaktadır.

Ancak bütçelerde bundan sonra kuruş fazlası, tefavüt, berat resmi hesapları ilave edilip net gelir miktarı hesaplanmaktadır.

Bütçelerdeki irsaliye öncesi bu mahsubatın tahsili mümkün olanlarına (ocaklık, ihracat vb.) kuruş fazlası tahakkuk ettirilmiş ise bu, mahsup dışındadır bırakılmaktadır. Bir başka ifade ile merkeze gönderilen miktara dahil edilmiş olmaktadır.

İrsaliye sonrası yapılan mevacic ve masarif ödemelerinden tahakkuk eden kuruş fazlası ise bütçeye irsaliye sonrası gelir olarak kaydedilmekteydi.

Ayrıntılı kaydedilen bütçeler gözönüne alındığında mahsubat 1652 yılında bütçe mukataa gelirleri toplamının % 38'ini oluşturmaktaydı. 1653'te bu oran bir miktar düşüş göstermektedir. Her iki yıla ait mahsuplar bir madde olarak kaydedilmiş olup ocaklık, ihracat vb. ayırım yapılmamıştı.

XVII. yüzyıl sonlarında mahsuplar, bütçelerdeki mukataa gelirleri toplamının % 14-17'sini oluşturmakta, bunlardan mümteniat; 1653'te % 1,48 (1072/1661 ve 1079/1669 yılı bütçelerine göre 1079/1669 yılında da yaklaşık bu oranda) iken % 7, tenzilat % 3 ile en yüksek orana sahiptiler. Malikane sisteminin ilk yıllarında mukataa gelirlerinin % 12'si, mümteniat, tenzilat, merfuat ve istilâ nedeniyle hazinenin gelir kaybını oluşturmaktaydı. XVIII. yüzyıl başından itibaren ani bir düşüş ile % 3 düzeyine gerilemişti. Bu düşüşün en önemli nedeni mümteniat, tenzilat, merfuat, istilâ miktarlarının tekrar gelir haline dönüşmesinin imkansızlığından dolayı hesaplardan çıkarılmasıydı⁹⁵. Yüzyılın ilk on yılında düşüşün sürdüğü görülmekteydi (Bak. Şekil 3).

1785-86'da ise bütçe gelirleri toplamından yapılan mahsubat % 0,4 oranındadır⁹⁶. Bu, XVIII. yüzyıl sonlarında mukataa gelirlerinden yapılan mahsubatın önemsizleştiğini göstermekteydi. Mahsubat oranının gittikçe azalması, zamanla bütçe gelirlerinin nakit olarak merkeze gönderilmesinin (irsaliye) artışı demektir. Yani merkezin nakit ihtiyacı, mahsubat oranlarının azaltılmasına neden olmuştu.

⁹⁵ Bu, ferman ile 1122/1710 yılı bütçesinde de uygulanmış olup genel bir uygulamaydı. MAD 16691.

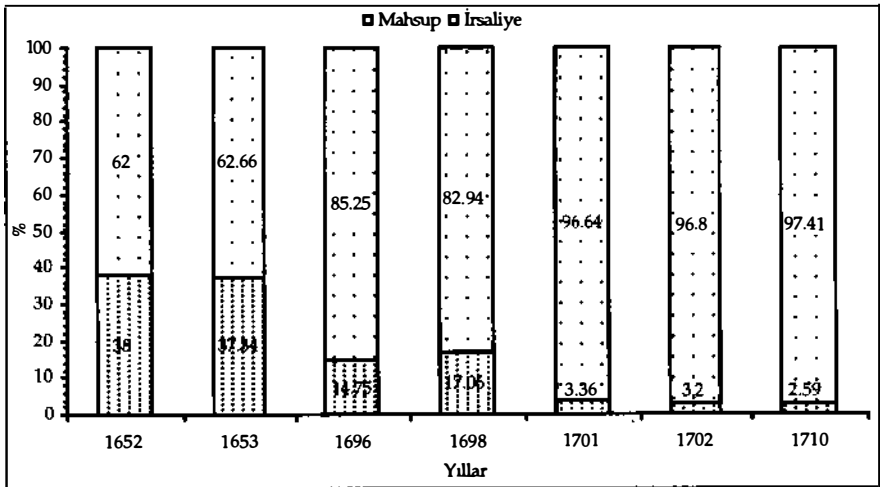
⁹⁶ KK 2310.

Mahsup kalemlerinin önemli ve süreklilerinin ocaklık, ihracat ve mahsubat olduğu görülmektedir (Bak. Tablo 16). Buradaki ocaklıklara, Muhasebe-i Evvel kaleminde bir bölüm halinde bulunan ocaklıklar dahil edilmemekteydi. Mesela; 1110/1698 yılında, mukataa gelirleri toplamından % 1,36 oranında ocaklık mahsup edilmişken, Muhasebe-i Evvel'de ayrı tasnif edilmiş ocaklıkların ise 33 806 987 akçe -mukataa gelirleri toplamının % 5,83'ü olduğu görülmektedir (Karşılaştırınız: Tablo 5 ve 16).

Ayrıca Haslar bürosunun denetiminde olan havas gelirleri de, bütçe gelirlerine dahil edildikten sonra dahi mahsup kısmına kaydedilmeyip merkeze irsal edilip bütçede gider gösterilmekteydi⁹⁷.

Mukataaların gelirlerinden yapılan harcamalar iki bölümde değerlendirilmekteydi: Kararlaştırılmış harcamalar ve geçici ödemeler.

Bunlar zamanla denetlenmekte, gerekli olmayan tenzilatların, tekrar ilave edilmek üzere yapılan indirimlerin, tenzilat talep edilenlerinin ise ferman ile belirtilmesi ve kabul edilen tenzilatların arz edilmesi emredilmekteydi⁹⁸.

Şekil 3. Mukataa Gelirlerinden Yapılan Mahsup ve İrsaliyelerin Mukataa Gelirleri Toplamına Oranları

⁹⁷ Bütçe gider kısmındaki havas kayıtları için bak. MAD 22249, s. 147 (1103/1691), 156 (1104/1692), 163 (1105/1693), 42 (1106/1694).

⁹⁸ MAD 1365, s. 3 (8 B 1125/31 VII 1713).

1113/1701 yılında artık hesap değeri kalmayan mahsupların çıkarılmasıyla bütçelerde irsaliye oranı artmış, mahsupların payı ise önemsiz duruma gelmişti (Bak. Şekil 3).

C. Mukataa Gelir Büroları

Merkezi hazineye bağlı gelir bürolarının, mukataa gelirlerini denetleme bakımından, birincisi Muhasebe-i Evvel'di. Bu büronun en düşük düzeydeki denetleme oranı (% 31,66) ile diğer büroların en yükseği -ki bu Maden kalemidir (% 22,69)- arasında 8 puan fark bulunmaktadır (Bak. Tablo 18 ve 24).

Bu nedenle Muhasebe-i Evvel kalemini, öteki gelir türlerinin denetimini yapan Cizye ve Mevkufat büroları⁹⁹, bütçe genel toplamı (Bak. Tablo 4 ve Şekil 2) ve mukataa gelirleri toplamı (Bak. Tablo 18 ve Şekil 4) ile karşılaştırmak daha anlamlı olmaktadır.

Tablo 4

Muhasebe-i Evvel Bürosu Denetimindeki Mukataa Gelirlerinin Bütçe Gelirlerine Oranı

Yıllar	%	Yıllar	%
1063/1652-1653	23,50	1112/1700-1701	17,50
1064/1653-1654	17,92	1113/1701-1702	18,87
1072/1661-1662	22,01	1114/1702-1703	18,57
1077/1666-1667	24,25	1116/1704-1705	21,06
1079-80/1669-70	23,30	1118/1706-1707	21,54
1103/1691-1692	21,11	1122/1710-1711	20,19
1104/1692-1693	20,39	1147/1734-1735	22,88
1105/1693-1694	22,81	1160/1747-1748	21,20
1106/1694-1695	20,07	1175/1761-1762	21,86
1108/1696-1697	19,99	1199/1784-1785	25,12
1110/1698-1699	19,20	1200/1785-1786	23,96
Ortalama:		% 21,24	

Kaynak: Tablo 15 ve 18'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

⁹⁹ Bak. Tabakoğlu, *Osmanlı Maliyesi*, Tablo 17.

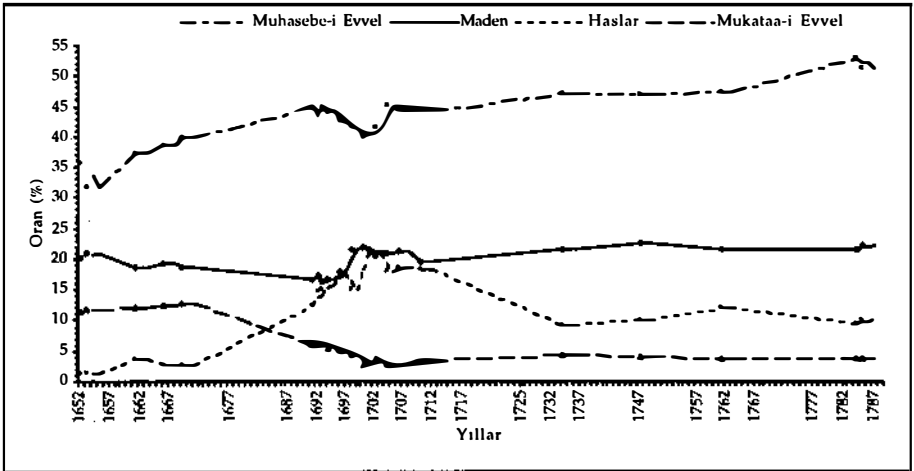
Muhasebe-i Evvel kalemi haricindeki büroları ise, toplam mukataa gelirlerine oranla, denetledikleri mukataa gelirlerine göre üç grupta tasnif etmek mümkündür:

1. Denetimindeki mukataa gelirlerinin toplam mukataa gelirlerine oranı % 7,5-25 olanlar

XVII. yüzyıl ortalarından XVIII. yüzyıl sonlarına kadar bu aralıkta yalnızca Maden kaleminin bulunduğu görülmektedir.

Haslar kalemi, XVII. yüzyıl ortalarında bu oranların altında olmasına karşılık yüzyıl sonlarında, özellikle havas gelirlerinin bütçe gelirlerine dahil edilmesiyle, kaydını tuttuğu gelirlerin mukataa gelirleri içindeki payı artıp bu grupta değerlendirilmesine neden olmuştur.

Mukataa-i Evvel kalemi ise, Haslar kaleminin aksine bir seyir izlemiş, XVII. yüzyıl ortalarında bu grup içinde iken denetlediği mukataa gelirlerindeki düşüş nedeniyle ikinci gruba dahil olmuştur (Bak. Şekil 4).

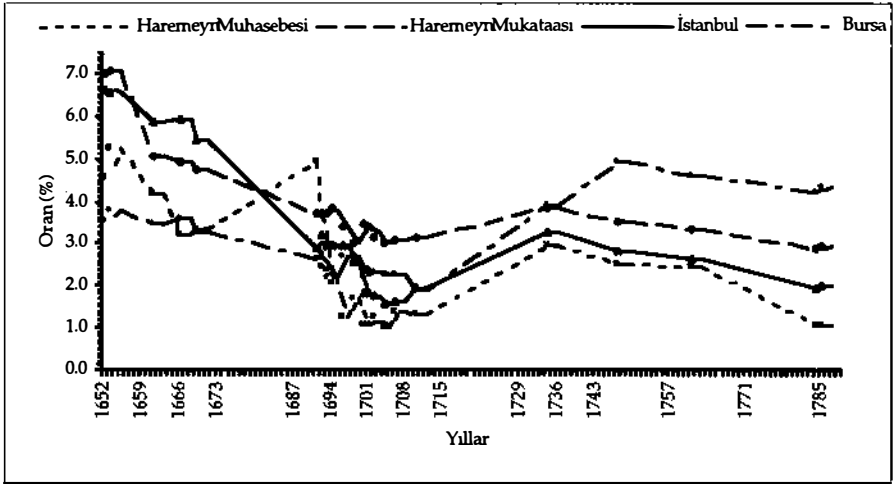

Şekil 4. XVII-XVIII. Yüzyılda Gelir Bürolarının Denetimindeki Mukataa Gelirlerinin Bütçe Mukataa Gelirleri İçindeki Payları (A)

2. % 1-7,5 arasındakiler

Bu gruptaki bürolar ikiye ayrılabilir:

a. Denetimindeki gelirler % 1-7,5 oranındakiler: Haremeyn muhasebesi, Haremeyn mukataası, Bursa ve İstanbul mukataa büroları bu kısma ait bürolardır (Bak. Şekil 5).

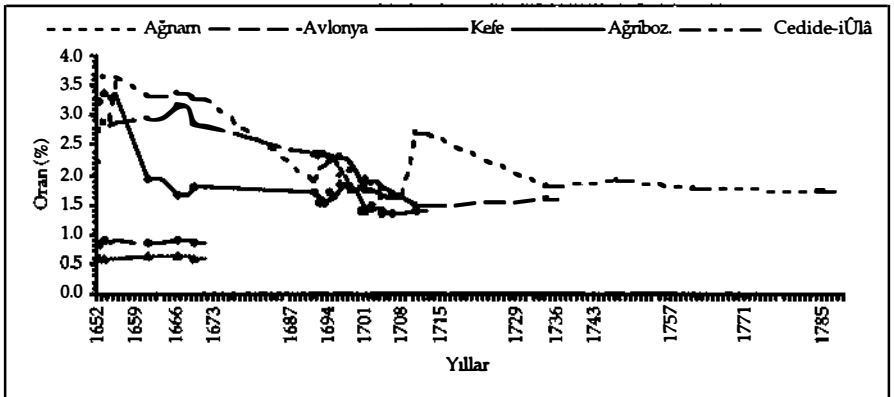

Şekil 5. XVII-XVIII. Yüzyılda Gelir Bürolarının Denetimindeki Mukataa-Gelirlerinin Bütçe Mukataa Gelirleri İçindeki Payları (B/1)

b. Denetlediği gelirler % 1-4 oranında bulunanlar: Bunlar Avlonya, Kefe ve Ağnam mukataa bürolarıdır (Bak. Şekil 6).

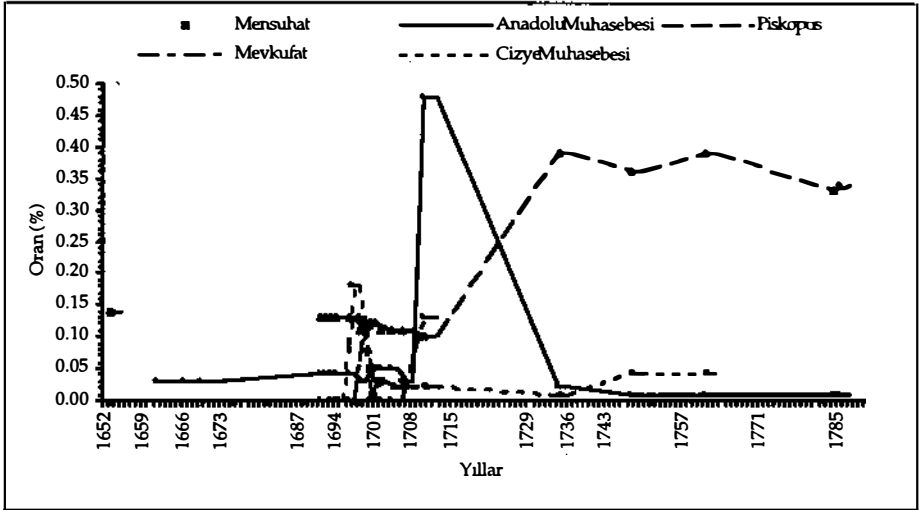
3. Herbirine, % 1'den daha düşük oranda mukataa gelirlerinin bağlı bulunduğu bürolar

a. % 0,5-1 aralığında bir paya sahip olanlar: Ağrıboz mukataası ve Cede-i Ula bürosu (Bak. Şekil 6).

Şekil 6. XVII-XVIII. Yüzyılda Gelir Bürolarının Denetimindeki Mukataa Gelirlerinin Bütçe Mukataa Gelirleri İçindeki Payları (B/2)

b. Mukataa gelirlerinin % 0,5'ine kadar kısmını denetleyen bürolar ise: Cizye muhasebesi, Mevkufat, Mensuhat, Anadolu muhasebesi ve Piskopos mukataası idi (Bak. Şekil 7).

Şekil 7. XVII-XVIII. Yüzyılda Gelir Bürolarının Denetimindeki Mukataa Gelirlerinin Bütçe Mukataa Gelirleri İçindeki Payları (C)

Bu bürolardan Cizye muhasebesi, bir istisna olarak, 1110/1698 yılında koyun miktarına (adet-i ağnâm) göre tahsil edilen resimlerin bu büroya bağlanması ile % 1,66'lık bir denetim payına ulaşmıştı (Bak. Tablo 18).

1. Muhasebe-i Evvel (Baş Muhasebe)

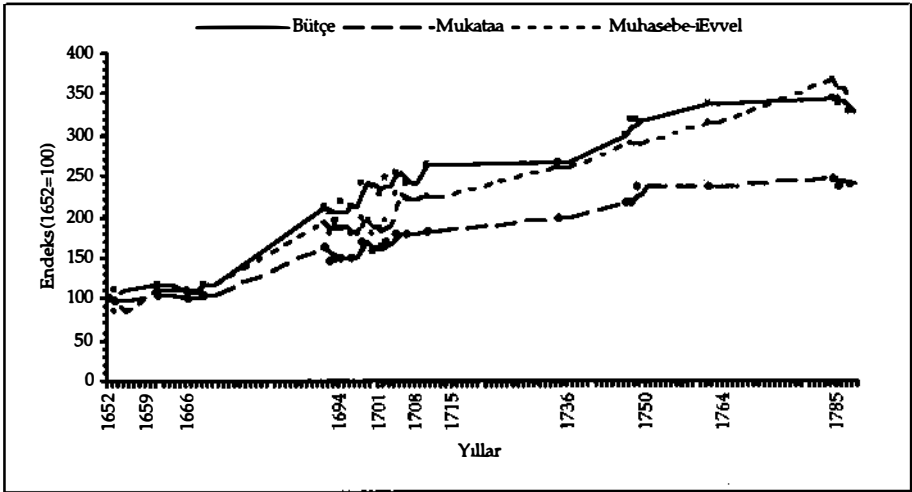
Maliye gelir-gider kalemlerinin yöneticisi konumunda olan bu büro, muhtemelen XVII. yüzyılın başlarında kurulmuştu. Rumeli muhasebecisi yerine *Başmuhasebeci* tabiri kullanılması ile başlayan kuruluş süreci, bu muhasebecinin Muhasebe-i Evvel kaleminin ilk reisi olması ile tamamlanmıştı¹⁰⁰. *Başmuhasebeci* ifadesi 1590'lı yılların başında kullanılmakta olup öteki bürolara bağlı mukataa muhasebelerini kontrol etmek bu şahsın görevleri arasındaydı¹⁰¹. Eyalet maliye defterdarlıklarının denetimi de bu büro tarafından yapılmaktaydı.

¹⁰⁰ Feridun Emecen, "Başmuhasebe Kalemi", *DİA*, C. 5, İstanbul 1992, ss. 133-34.

¹⁰¹ MAD 624, s. 5 (1004/1595). Bu kaynak, 1000/1591 yılından başlayan muhasebe özetlerini içermektedir.

Muhasebe-i Evvel kalemi, 1653 yılında en düşük (% 31,66), 1784'de ise en yüksek (% 53,16) oranda mukataa geliri denetlemekte idi. Bir başka ifadeyle, XVII. yüzyıl ortalarında mukataa gelirlerinin 1/3'ünün, XVIII. yüzyıl sonlarında ise yarısının kayıtlarını tutmaktaydı (Bak. Tablo 18). Öteki mukataa gelir bürolarının denetimindeki mukataa gelirlerinin oranında bir artış olmazken Muhasebe-i Evvel'deki bu yükseliş, mukataa sistemine dahil edilen gelir kaynaklarının bu büronun denetimine verilmesi, bürokratik işlemlerde merkezileşme vb. nedenlerden kaynaklanmaktaydı.

XVIII. yüzyıl sonlarında bu büronun denetiminde bulunan mukataa gelirlerinde, nominal olarak, bütçelerdeki mukataa gelirleri toplamı ve bütçe genel toplamından yüksek bir artış görülmekteydi (Bak. Şekil 8). Bu artış, Muhasebe-i Evvel bürosunun 1652-1785 döneminde mukataa gelirleri içindeki payını yükseltirken bütçe gelirlerine oranını korumasını sağlamıştı (Bak. Şekil 2).

Şekil 8. Bütçe, Mukataa ve Muhasebe-i Evvel Bürosu Gelir Endeksleri

Her üç gelir grubuna ait endekslerin maksimum noktası olan 1199/1784 yılında, bütçe gelirleri % 244, mukataa gelirleri % 146 ve Muhasebe-i Evvel kalemi denetimindeki mukataa gelirleri ise % 267 artış göstermişti (Bak. Tablo 17).

XVII. yüzyıl ortalarında, Muhasebe-i Evvel kaleminin denetimindeki mukataa gelirlerinin 1/3'i mahsup edilip 2/3'si irsaliye adı altında merkezi

hazineye gönderilmektedir. 1696'da, % 16'sı mahsup ve % 84'ü irsaliye idi. Bu yılda, en yüksek % 13,24 değer ile mümteniat birinci, % 1,72 ile tenzilat ikinci ve % 0,64 ile ihracat üçüncü mahsup kalemini oluşturmaktaydı. 1698'de ise mümteniat % 13,24, tenzilat % 2,43 ve ihracat % 2,58'lik pay ile yine ilk üç sıradaydılar. Bu tarihte büronun gelir kaybı; mümteniat, tenzilat, merfuat ve istilâ nedeniyle % 16,78 idi.

Mahsup edilen bu hesapların kayıtlardan çıkarılması ile büro gelirlerinin % 97-98'i merkezi hazineye gönderilmektedir (Bak. Tablo 19).

XVIII. yüzyıl başlarında, ocaklık, ihracat ve mahsubat süreklilik gösteren mahsup kalemleri olup ihracat ve mahsubat düşüş eğilimindeydi. Ocaklık ise % 0,6-7 oranındaydı (Bak. Tablo 19).

Bu ocaklık tahsislerinin dışında, bu büronun kayıtları arasında ayrı bir bölüm halinde tasnif edilmekte olan ocaklıklar da bulunmaktaydı. Bunların en belirgin özelliği bir gelir kaynağından tahsil edilen gelirlerin tümünün ocaklık olarak tahsis edilmesi idi.

a. Ocaklıklar

Ocaklık; Tersane, saray mutfakları ile buna bağlı saray kileri ve İstabl-ı Amire'nin mühimmat vb. harcamalarına ve bunların güherçile, demir, odun, tavuk, koyun¹⁰², et¹⁰³, buz gibi çeşitli ihtiyaçlarına, sınır boylarındaki kalelerin muhafazasında bulunan askerler ile yerli ve gönüllü neferlerin mevaciplerine, mütekaid ve duagû vazifeleri için mukataa, cizye ve avarız gelirlerinden yapılan tahsisata denilmektedir.

Muhasebe-i Evvel kaleminin denetlediği ve ocaklık başlığı altında tasnif edilmiş gelir kaynakları: Belgrat ve çevre kale ve palanka neferlerine, Tamişvar kalesi yerli neferlerine, Şam yerli neferlerine, Halep gönüllü neferlerine, Amed gılmanlarına, Erzurum ve Kars kalesi gönüllülerine, Van kalesine, Bosna eyaletinde bulunan kale neferlerine ve hac masraflarına tahsis edilmiştir¹⁰⁴. Bunların büro gelirleri içindeki payı XVII. yüzyıl sonlarında % 14 iken XVIII. yüzyıl başlarında -8 yıl gibi kısa bir süre içinde- % 25'e yükselmisti (Bak. Tablo 5).

¹⁰² Silistre iskelesi gümrüğü ve İstanbul koyun bacı mukataaları gelirlerinden, saray mutfakları, Eski saray, İbrahim Paşa sarayı, Galata sarayı ve Dergah-ı alî yeniçerilerinin koyun mühimmatı için ocaklık tayin edilmişti. MAD 9824, s. 60 (1023/1614).

¹⁰³ MAD 7028, s. 190 (10 R 1103/31 XII 1691).

¹⁰⁴ MAD 2049, ss. 32-36 (1128/1715).

Tablo 5
Muhasebe-i Evvel'deki Ocaklıklar (akçe) ve
Kalem Toplamına Oranları

Yıllar	Ocaklıklar	%
1110/1698-9 ¹	33 806 987	14,06
1112/1700-1 ²	36 288 947	16,82
1113/1701-2 ³	42 974 776	19,44
1114/1702-3 ⁴	44 067 156	18,74
1118/1706-7 ⁵	69 685 674	25,88
1128/1715-6 ⁶	42 199 420	

Kaynaklar: ¹ KK 2321; D.BŞM 931. ² MAD 3186. ³ MAD 3186. ⁴ KK 2326, ss. 1-11. ⁵ MAD 4087. Hac masrafları, Şam yerli yeniçerilerinin masrafları ve Has tahsis edilen mukataalar dahildir. ⁶ MAD 2049.

Diğer kalemlerin denetiminde olup ocaklık tahsis edilen mukataalar, kayıtlarda ayrı bir tasnife tâbi tutulmamaktaydı. Mesela, Haslar kaleminin denetlediği mukataalardan bazıları tersane mühimmatına¹⁰⁵, Galata sarayı gılmanlarına, un bedeline, saray mutfağı ile buna bağlı saray kilerine, has bostancılarına, sakahaneye ve kale neferlerine ocaklık olarak tahsis edilebilmekteydi¹⁰⁶. Mukataa-i Evvel kaleminin denetiminde bulunan Vidin nezareti mukataaları, Budin, Eğri, Tamişvar ve Özü kalelerinde bulunan askerlere ve tersane mühimmatına ocaklık tayin edilmişti¹⁰⁷. Bu mukataalar, tahsis edildikleri kurumun yöneticisine deruhte edilebilmekteydi¹⁰⁸.

Sınır boylarındaki kalelerde görevlendirilen askerlere fetihten sonra kale çevresindeki gelir kaynakları ocaklık olarak verilebilmekteydi. Bunlar, mi-rasçılara intikal eden ocaklık ve yurtluk-ocaklıklardan farklı olup şahıslara değil, göreve tahsis edilmekteydi. Tayin edilen kişiler sözkonusu görevde kaldıkları sürece gelir kaynağını birlikte tasarruf etmekteydiler. Sınır boyla-

¹⁰⁵ KK 3070, ss. 77-78 (1094/1683).

¹⁰⁶ D.HSK 25613/42, ss. 8-9 (1049/1640).

¹⁰⁷ D.BMK 22457, ss. 157-159 (1034/1624).

¹⁰⁸ KK 3070, s. 83 (18 C 1094/14 VI 1683).

rında bulunmayan (iç il) kalelerdeki neferlere ocaklık tahsis edilmesi gerekmediği halde bunlara da tahsisat yapılmaktaydı¹⁰⁹.

Sınır bölgelerindeki gelir kaynaklarının çevre kalelerdeki askerlere ocaklık tahsis edilmesi yerine, bunların padişah hassı olarak ayrılıp emin ve mültezimler aracılığıyla yönetilmesi devlet için gereği kadar verimli ve elverişli olmadığı, askerlerin ise bu gelir kaynaklarıyla yakından ilgilenme imkanları bulunduğundan gelirlerin verimliliğinin artacağı ve ayrıca devletin merkezden nakit göndermesi gerekmeyeceği düşünülmektedir¹¹⁰. Ayrıca mevacipleri salyane olan kale neferleri, ocaklık tahsis edilmediğinden, mevaciplerini tahsil etmek için merkeze her yıl görevli gönderip mevacipleri havale edilen gelir kaynağından tahsil edilinceye kadar yaptıkları yüksek miktarda harcamaya karşılığı ocaklık tahsis edilen mukataa gelirlerinde artış yapılmasını kabul etmeleri hazineye yarar sağlamakta ve mevaciپ sahiplerini külfetten kurtarmaktaydı¹¹¹.

Öte yandan merkez maliyesi kapıkullarının mevaciplerini düzenli ödeyememekte idi ki ocaklık tayini nakit sıkıntısını artırıcı bir etki yapmayacak, tam tersine sınırlardaki askerlerin mevaciplerini ödeme sorununu çözümlenmiş olacaktı¹¹².

Kale neferlerine ocaklık olarak tahsis edilen mukataaları ağaları deruhte ettiklerinde neferlerin mevaciplerini ödemekte ihmalkar davranmakta, merkeze şikâyetle konu olmaktadır¹¹³. Bu tür olaylar, sancak beylerinin salyanesinin ödenmesinde de görülebilmekteydi¹¹⁴.

Kale neferlerinin mevacipleri bağlı bulundukları büro tarafından hesap edilip ruznamçeye gelir ve gider kaydı yapıldıktan sonra sebeb-i tahrir hükmü gereğince mukataa eminden tahsil edilirdi¹¹⁵. Kale neferlerinin mukataa gelirlerini kendileri doğrudan tahsil etmek amacıyla mukataalara müdahale etmeleri bazen sorun olabilmekteydi¹¹⁶.

¹⁰⁹ MAD 9847, s. 87 (13 Za 1075/28 V 1665).

¹¹⁰ Barkan – Meriçli, *Hüdavendigar Livası*, s. 38.

¹¹¹ Raşid, *Tarih*, C. 5, s. 126.

¹¹² Tabakoğlu, *Osmanlı Maliyesi*, s. 179.

¹¹³ MAD 8488, v. 8b (17 Ca 1101/26 II 1690).

¹¹⁴ MAD 8488, v. 10a (Gr-i C 1101/12 III 1690).

¹¹⁵ MAD 9847, s. 43 (6 Ş 1073/16 III 1663).

¹¹⁶ MAD 7266, s. 2 (2 B 1029/3 VI 1620).

Ocaklık olan mukataalar, tahsis edildikleri mahallin yöneticileri tarafından deruhte edilebilirlerdi¹¹⁷. Bunlara, söz konusu mukataalar ruus ile verilmekteydi¹¹⁸. Yöneticiler, mukataaları kendileri deruhte ettikleri gibi bir başkasına deruhte edebilirler ve merkeze arz edip o şahsa berat ettirebilirlerdi¹¹⁹. Eğer ocaklık olan mukataa bir nezarete dahil ise nazır marifetiyle zapt edilmekte¹²⁰, mevacipleri ise nazır tarafından ödenip kale neferleri, ağaları veya kethüdaları ocaklıkları olduğu gerekçesiyle mukataaya müdahale etmemeleri' gerekmekteydi¹²¹. Ocaklık olarak tahsis edilen mukataa, daha önceden mültezime deruhte edilmişse iltizam feshedilip önceki iltizam bedeli üzerinden ocaklık tahsisatı yapılabilmekteydi¹²². Ocaklık tahsis olunan mukataa bir iltizama dahil (mülhak) ise ayrılıp (ifrâz), buna ait kalemiye, havailelik, katiplik, nazırlık ve diğer hizmetlere ait giderler hesaplanıp mukataanın yıllık gelirine dahil edilmekte ve iltizamdan ayrılmış (mevrûzu'l-kalem) olduğundan ordu, İstanbul, beylerbeyi, defterdar ve diğer şahıslar tarafından bu tür gerekçelerle mukataaya müdahale ettirilmemesi talep edilmekteydi¹²³.

Kale neferlerine ocaklık olan mukataalar, defterleri verilip neferlerin ağaları (voyvoda, kethüda ve öte.) veya tayin ettikleri eminler tarafından zapt edilebilirdi. Ulufeleri, tahakkuk ettikçe bunlar tarafından ödenmekteydi¹²⁴.

Mukataa gelirinin tamamı değil yalnız bir miktarı ocaklık tahsis edilmişse bu durumda deruhte edilen şahıs (emin, mültezim ve öte.) tarafından ocaklık sahiplerine ödeme yapılmaktaydı. Mukataalara, neferler veya ağa ve kethüdaları tarafından ocaklıkları olduğu gerekçesiyle müdahale edilmemesi emredilmekteydi¹²⁵. Ancak bunlar ocaklık tahsis edilen meblağı, nakit ödemeleri gerektiği halde eşya ile ödemeyi teklif edebilmekteydiler¹²⁶.

Kale neferleri tarafından zapt edilen mukataaların gelirlerinde ocaklık olarak tahsis edilen miktardan fazla gelir mevcut ise merkeze gönderilirdi¹²⁷.

117 MAD 9847, s. 13 ve 14 (25 B 1072/16 III 1662); MAD 7028, s. 190 (10 R 1103/31 XII 1691).

118 KK 3067, v. 5a (8 Ra 1047/31 VII 1637).

119 MAD 4684, t. 3/1 (29 S 1021/1 V 1612) ve 9847, s. 115 (18 L 1077/23 IV 1667).

120 D.KFM 26385, s. 2.

121 MAD 9847, s. 10 (15 B 1072/6 III 1662).

122 KK 3067, v. 5a (8 Ra 1047/31 VII 1637); MAD 9847, s. 40 (Za 1076/V 1666).

123 MAD 3458, s. 98 (3 Za 1045/9 IV 1636) ve 9847, s. 87 (13 Za 1075/28 V 1665).

124 D.HMH 21384, s. 4 (1 C 1101/12 III 1690); MAD 9847, s. 87 (Za 1075/V 1665).

125 MAD 9847, s. 10 (15 B 1072/6 III 1662).

126 MAD 9841, s. 148 (3 N 1065/7 VII 1655).

127 MAD 9876, s. 464 (15 L 1104/19 VI 1693).

Bu mukataaları deruhte edenlerin her yıl ilgili kalemden emir aldıktan sonra mukataayı zapt etmeleri ve yıl sonunda İstanbul veya ilgili yerde muhasebe görüp ilişkilerini kesmeden bir sonraki yıl için mukataaya müdahale ettirilmemeleri talep edilmekteydi¹²⁸.

Osmanlı'da harcamalarla ilgili iki yöntemden bahsetmek mümkündür:

1. Kur Farkı: Kuruş Fazlası (Fazla-i Guruş)

Mukataalardan, mevacic, vazife alanlara yapılan ödemelerde farklı kur uygulanmaktaydı. Ödemeler, kuruş karşılığı akçe olarak, alış (cârî) değil, satış (piyasa) kurundan yapılmaktaydı. Bir mukataanın gelirinin tamamı ocaklık olsa bile bu fark hazineye gönderilmekteydi¹²⁹. Bu farka kuruş fazlası (fazla-i guruş) denilmekteydi. Bir mukataa iltizama verilirken bu kuruş fazlası dikkate alınmaktaydı¹³⁰. Mukataaların satışında zorluklar olduğunda bu fazla kaldırılabilmekteydi¹³¹.

1059/1649 yılında ödemelerde kur: 1 kuruş= 120 akçe olarak uygulanmaktaydı. Kuruşun hazineye alış kuru ise 80 akçe idi¹³².

XVII. yüzyıl sonlarında ise, kur: 1 kuruş=160 akçe kabul edilmekteydi¹³³. Alış kuru; 1 kuruş=120 akçe olduğundan aradaki 40 akçelik fark kuruş fazlası idi. Özel izinle mevaciplerin alış kurundan ödenmesi sağlanabilmekteydi¹³⁴.

2. Salyane Yöntemi

XVII. yüzyıl başlarında mukataa gelirlerinden tahsis edilen kale mevacipleri salyane olunabilmekteydi¹³⁵. Mültezimler, mukataa gelirlerinden tahsis edilen kale mevaciplerinin salyane olunmasını talep etmekteydiler. Salyane olunduğunda ise mültezimler, kale mevaciplerine tahsis edilmiş olan

¹²⁸ MAD 9847, s. 87 (13 Za 1075/28 V 1665) ve 104 (12 Za 1076/16 V 1666); MAD 2737, s. 136 (6 Ş 1062/13 VII 1652).

¹²⁹ MAD 8488, v. 98a (15 C 1106/31 I 1695). Bu farkın merkezdeki kayıtlarda muhasebeleştirilmesi için bak. MAD 18775, s. 1 (Gr-i L 1125/21 X 1713).

¹³⁰ MAD 9876, s. 137 (17 Ca 1104/24 I 1693).

¹³¹ MAD 9857, s. 38 (10 Ş 1095/23 VII 1684).

¹³² MAD 9841, s. 164 (4 L 1065/7 VIII 1655). Bu tashihin tarihi; Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, Tablo: 6'da 1058/1648'dir.

¹³³ MAD 8488, v. 36b (12 B 1107/16 II 1696); 1691'de de bu kur uygulaması geçerliydi. Tabakoğlu, *Osmanlı Maliyesi*, s. 284.

¹³⁴ MAD 8488, v. 36b (12 B 1107/16 II 1696).

¹³⁵ Salyane, hak sahiplerine maaşlarının hazineden yıllık nakit olarak ödenmesidir.

miktarın % 50'sini hazineye ödemekte¹³⁶ veya borçlarına mahsup edilmesini talep etmekteydi¹³⁷. Buna irsaliye hesabı da denilmekteydi¹³⁸. Bu durumda, muhasebelerinde kale mevacibi adıyla mahsup yapılamamaktaydı¹³⁹.

Bir diğer ödeme biçimi, yetmiş (seb'în) hesabına göre nakden hazineye ödenmesi idi¹⁴⁰. Bu durumda,

Kuruş Fazlasının Hesaplanması:

$$y = x - (10x/7 - x) \quad (2) \quad y = \text{ödenecek miktar} \quad x = \text{gelir miktarı}$$

formülüne göre yapılmaktaydı¹⁴¹.

2. Cizye Muhasebesi

Cizye gelirlerinin denetimini yapan bu büronun kayıtları arasında, Akçe-koyunlu Yörüklerinin koyun ve 1113/1701 yılında bu kaleme bağlanan Hersek livası filoricıyan¹⁴² resimleri görülmektedir. 1128/1716'daki düzenlemede bu gelirler Haslar kalemine verilip¹⁴³ daha sonra tekrar bu büroya iade edilmiştir.

Bundan başka, bu kaleme bağlı cizye gelirleri, mukataalarla birlikte iltizama verilebilmekteydi¹⁴⁴.

Bu büronun denetimine verilen mukataa gelirleri önemsiz bir oranda (%0,1-0,18) idi. Bunun bir istisnası 1110/1698 yılında adet-i ağnam resimlerinin bu büroya bağlanması ile % 1,66 oranında bir mukataa geliri payına yük-

¹³⁶ MAD 3281, s. 68 ve 78 (Gr-i B 1014/12 XI 1605).

¹³⁷ MAD 3281, s. 78 (Gr-i B 1014/12 XI 1605).

¹³⁸ MAD 615, s. 87 (Er-i Ra 1023/30 V-8 VI 1614).

¹³⁹ MAD 3281, s. 70 (17 Ş 1014/28 XII 1605).

¹⁴⁰ MAD 3281, s. 66 (20 B 1013/12 XII 1604).

¹⁴¹ "seb'în hesabı ne idüğün bilmek dimek faraza yirmi üç merre yüz bin [ve] altmış bin iki yüz akçenin yüz bin akçesi yetmiş bin akçe olduğu takdirce tefâvüt ne olur dinilse yirmi üç merre yüz bin [ve] altmış bin iki yüz akçeyi yediye taksim idüb bade bir sıfır-ı zayid zamm olunduktan sonra hasıl-ı taksimden asl-ı mal tefrik olunub ne kalursa tefâvüt ol olmuş olur" MAD 9821, s. 3 (24 M 1014/11 VI 1605).

¹⁴² Hersek sancağındaki boş kalan arazilere yerleşip, hane başına ödedikleri vergileri, filori esas alınarak tahsil edilen Eflâklere denilirdi. "Hersek Sancağı Kanunnamesi", Akgündüz, *Kanunnâmeler*, C. 8/I, *Kitap*, s. 261 (263).

¹⁴³ Cevdet Maliye 2610 (11 M 1129/26 XII 1716).

¹⁴⁴ MAD 1850, s. 44 (C 1023/VII 1614); MAD 9847, s. 10 (15 B 1072/6 III 1662).

selmesiydi (Bak. Tablo 18). Bu resimlerin kayıtları 1064/1653 yılında da bu büro tarafından tutulmaktaydı¹⁴⁵.

3. Ziyade-i Cizye

1072/1661 yılına ait bütçe açıklamalarında bu kaleme bağlı gelirler hakkında bilgi bulunmakta¹⁴⁶ ancak bu yıl bütçesinde, bu adla bir kalemle karşılaşılmamaktadır¹⁴⁷. 1077/1666 yılı bütçesinde ise bu büro, 17 402 063 akçelik bir gelir ile görülmektedir¹⁴⁸. Koyun sayısı esas alınarak tahakkuk ettirilen vergilerin (adet-i ağnâm) kayıtları bu büro tarafından tutulmaktaydı¹⁴⁹. 1691'deki cizye reformu ile bu büronun kapatılmasından¹⁵⁰ sonra bu gelirlerin Cizye muhasebesine aktarılıp daha sonra Haslar mukataası bünyesine dahil edilmesi¹⁵¹ dolayısıyla, söz konusu resimler mukataa gelirleri arasına katılmıştı¹⁵².

4. Haremeyn Muhasebesi

Evail-i Ramazan 1004/29 Nisan-8 Mayıs 1596'da Darüssaade Ağası Osman Ağa çeşitli kalemlerden, sultan ve vezir vakıflarının defterlerini ayırarak bir muhasebecilik kurmuştu¹⁵³. Bu büro, *Haremeyn-i Şerifeyn Muhâsebesi* olarak isimlendirilmekteydi¹⁵⁴.

1620'li yıllarda Birecik, Kilis, Azaz, Halep Türkmenleri, Zile, Yeni İl, Nusaybin, Mardin ve Menemen hasları bu kalemin denetimindeydi¹⁵⁵. 1748'de bunlardan yalnız, Mardin ve Nusaybin, Kilis, Azaz, Zile ve Menemen mukataaları kalmıştı¹⁵⁶.

¹⁴⁵ MAD 22249, s. 180.

¹⁴⁶ "... ve ziyâde-i cizye-i evkâf-ı selâtin-i izâm ve vüzerâ-yi zevi'l-ihirâm vesâire ma'a adâd-ı ağnâm ..." Hezarfen, *Telhis*, s. 86.

¹⁴⁷ MAD 22249, ss. 212-233; Hezarfen, *Telhis*, ss. 87-88.

¹⁴⁸ MAD 22249, ss. 249-257.

¹⁴⁹ MAD 7375, ss. 30-31 (1102/1690).

¹⁵⁰ Tabakoğlu, *Osmanlı Maliyesi*, s. 92.

¹⁵¹ MAD 4087, ss. 40-43 (1118/1706).

¹⁵² Çakır, a.g.t., Tablo 3 ve 11.

¹⁵³ Selaniki, *Tarih*, C. II, s. 594.

¹⁵⁴ Bak. KK 3306. Sonraları bu, "Muhâsebe-i Haremeynü'ş-şerifeyn" biçiminde kullanılmıştır. 1008/1599 yılında Osman Ağa aynı görevi yürütmektedir. KK 3306; Selaniki, *Tarih*, C. II, s. 850.

¹⁵⁵ KK 3276.

¹⁵⁶ MAD 1582.

Bu büronun, mukataa gelirleri ile birlikte gider hesaplarının denetimi de görevleri arasındaydı¹⁵⁷. 1110/1698 yılı kayıtlarında görülen İskenderun has-ları Halep muhassıllığına, Birecik hasları ise Rakka mukataaları iltizamına dahil edildiğinden¹⁵⁸ Muhasebe-i Evvel kalemine bağlanmışlardı¹⁵⁹. Bunlar, büro gelirlerinin % 32,64'ünü oluşturmaktaydı. Bu işleminden sonra büro gelir-leri, miktar olarak en düşük seviyeye inmiş bulunmaktaydı (Bak. Tablo 18).

Ayrıca bu kalem gelirlerinden, XVII. yüzyıl sonları ve XVIII. yüzyıl baş-larında % 2,14-3,66 ocaklık, 1698'de % 0,8 tenzilat ve 1701-1702 yıllarında %0,4 ihracat mahsubu yapılmaktaydı (Bak. Tablo 20). Turgutlu hasları ile Ki-lis mukataası ise has verildiğinden Haslar Mukataası kaleminin denetimine verilmişti¹⁶⁰. Böylece bu kalem, gelirlerindeki azalma nedeniyle mukataa ge-lirleri içindeki payı da düşmüştü.

Daha sonra has verilen mukataaların tekrar bu büroya bağlanması ile mukataa gelirleri artmış, ancak XVII. yüzyıl ortalarındaki miktardan daha yüksek seviyeye ulaşmış olmasına rağmen mukataa gelirlerine oranı önceki değerine ulaşamamıştı. XVIII. yüzyıl sonlarında denetimindeki mukataa ge-lirlerinde düşüş görülmektedir (Bak. Tablo 18).

1713 yılına kadar Darüssaade ağalarının yönetiminde olan bu kalem, Sadrazam Ali Paşa döneminde (1713-1716) kaldırılmıştı¹⁶¹. Gelir kalemleri-nin ise, çeşitli bürolar arasında dağılmış olduğu görülmektedir¹⁶². Daha son-ra, tekrar önceki gibi görevini sürdürmüştü.

1171/1757 yılından sonra bu kaleme ait gelirler darphane tarafından ida-re edilmeye başlanmıştı. Bu kalemin gelirleri arasında mukataa gelirlerinden (mâl-ı mukâtaât-ı Haremeyn) başka vakıflara ait gelirler (mâl-ı evkâf-ı Hare-meyn) de mevcuttu¹⁶³.

5. Haremeyn Mukataası

Bu büro, 974/1567'de mevcut olup Anadolu defterdarına bağlıydı¹⁶⁴. Bu kalem Haremeyne (Mekke ve Medine) gönderilen surrelerin ve Haremeyne

¹⁵⁷ Tabakoğlu, *Osmanlı Maliyesi*, s. 90.

¹⁵⁸ KK 5045, s. 25.

¹⁵⁹ KK 5045, s. 4 ve 10.

¹⁶⁰ KK 5045, ss. 73-74.

¹⁶¹ Mustafa Nuri, *Netayic*, C. III, s. 26.

¹⁶² MAD 2049 (1128/1715).

¹⁶³ D.HMH 21637 (1171/1757).

¹⁶⁴ Barkan, "954/1547 Bütçesi", s. 326.

tahsis edilen mukataaların¹⁶⁵ kayıtlarını tutmaktaydı. Bu mukataaların gelirlerinden Haremeyn vakıflarına yapılan tevziata ait defterler bu büro tarafından korunmaktaydı¹⁶⁶. Ayrıca bazı mütekaid ve duacı vazifeleri ile has tahsisleri bu büro tarafından yapılmaktaydı¹⁶⁷.

XVII. yüzyıl ortalarında % 7 civarında mukataa geliri Haremeyn mukataası tarafından denetlenmekte iken, 1690'lı yıllarda % 3 seviyesine düşmüştü. 1730'lu yıllarda İzmir ve Sakız gümrük mukataasının gelirlerindeki artış nedeniyle miktar olarak yükseliş göstermesine karşılık mukataa gelirleri içindeki payı aynı oranda artmamıştı. XVIII. yüzyıl sonlarında ise, % 3 civarında mukataa geliri bu büroya bağlıydı (Bak. Tablo 21).

Bu düşüşe, yüksek miktartlı mukataa gelirlerinin bu büronun denetiminden çıkarılması da neden olmuştu. Örneğin, 1102/1690'da en yüksek gelirli (1 680 000 akçe)¹⁶⁸ İfraz-ı Zülkadiriye hasları, has tahsis edilmesi nedeniyle 1110/1698'de Haslar mukataası kaleminde görülmekteydi¹⁶⁹. Bu gelir kaynağı, daha sonra havastan çıkarılmasıyla Muhasebe-i Evvel kaleminin denetimine verilmişti¹⁷⁰.

Bu büro gelirlerinden sürekli yapılan mahsuplar; ocaklık % 0,88-1,33 ve ihracat % 0,20-0,26 olup mahsuplar toplamı XVII. yüzyıl ortalarında % 50 civarında iken XVIII. yüzyıl başlarında % 1,5 düzeyine düşüş göstermişti. 1698 yılında gelir kaybı (tenzilât ve merfuât) % 1,95 olup mahsuplar arasında mümteniat bulunmamaktaydı (Bak. Tablo 22). Bu, büro gelirlerinin tümünün tahsil edilebildiğini göstermekteydi.

6. Mevkufat

Avarız hanesi hesabı üzerinden tahsil edilen avarız ve nüzül gelirlerinin hesaplarının tutulduğu bu büroya bağlı, 782 880 akçelik Samsun ve Ünye iskelesi kendircileri mukataası geliri görülmektedir¹⁷¹. Bu gelir kalemi ile % 0,13 oranında bir mukataa geliri bu büroya bağlı idi (Bak. Tablo 21). Bu büro

¹⁶⁵ Sertoğlu, *Lûgat*, s. 138.

¹⁶⁶ MAD 115, v. 104b (977/1569).

¹⁶⁷ Tabakoğlu, *Osmanlı Maliyesi*, s. 90.

¹⁶⁸ MAD 7375, s. 41.

¹⁶⁹ KK 5045, s. 73.

¹⁷⁰ MAD 4087, s. 9 (1118/1706).

¹⁷¹ KK 2321, ss. 7-9 (1110/1698).

tarafından denetimi yapılan mukataa geliri miktarının gelir türlerine göre tasnif edilen bütçelerde tespit edilmesi mümkündür.

Ayrıca, avarız ve nüzül gelirlerinin tahsili, mukataaların iltizamı ile birlikte sorumluluklarına aldıklarından, mültezimler tarafından yapılabilmekteydi. Bu durumda bu büro avarız ve nüzül kayıtlarını mültezime verir¹⁷², mukataa gelirleri ile avarız ve nüzül gelirleri mültezimin muhasebesinde birlikte hesaplanırdı.

Mukataa gelirlerine ilhak edilen avarız ve nüzül gelirleri, bütçelerde mükerres hesaplanmasının önlenmesi için, Mevkufat kalemi kayıtlarında ilhak edildiği belirtilmekteydi. Bu ilhaklar, bu kalemin denetlediği gelirlerin yaklaşık % 2-3'ünü oluşturmaktaydı (Bak. Tablo 6).

Tablo 6

Mukataa Gelirleri İçindeki Avarız ve Nüzül Gelirleri (akçe)

Yıllar	Avarız	Nüzül	Toplam
1108/1696-1697 ¹			2 724 300
1110/1698-1699 ²	2 670 880	839 340	3 510 220
1112/1700-1701 ³			4 539 540
1113/1701-1702 ⁴	3 584 250	967 260	4 551 510
1121/1709-1710 ⁵	3 404 325	1 194 560	4 598 885

Kaynaklar: ¹ MAD 22249, ss. 44-54. ² KK 2321. 20 L 1110/21 IV 1699 tarihli bütçede merfuat ve ilhakat toplamı 2 842 995 akçedir. MAD 22249, ss. 67-69. Aynı kaynak ss. 54-66'daki aynı yıla ait bütçenin gider bölümünde, mevkufat kalemine ait merfuat miktarı bulunmaması nedeniyle bu miktar, ilhakat toplamı olarak kabul edilebilir. ³ MAD 22249, ss. 80-91. ⁴ MAD 2927, s. 76. ⁵ MAD 2927, s. 209.

7. Mukataa-i Evvel (Baş Mukataa)

İlk mukataa bürolarından olan bu kalem, başdefterdara doğrudan bağlıydı¹⁷³. Rumeli'deki Filibe, Vidin, Ahyolu, Samako, Akkerman, Kili, Tulcu,

¹⁷² MAD 9876, s. 155 (25 Ca 1104/1 II 1693), 405 (3 N 1104/8 V 1693) ve 449-450 (6 L 1104/10 VI 1693).

¹⁷³ Barkan, "974/1567 Bütçesi", s. 318.

Varna, Balçık, Niğbolu, Çorlu ve İstanbul'da bulunan mukataaların ve İbrail ve Silistre iskelelerinin denetimi bu büro tarafından yapılmaktaydı¹⁷⁴. Daha sonra kurulan Tuna defterdarlığına bağlı mukataalar bu büronun bölgesinde bulunduğu için bunların kayıtlarını da tutmaktaydı. Bu defterdara konu ile ilgili gönderilen hükümler, bu kaleme ait ahkâm defterlerine kaydedilmekteydi.

XVII. yüzyılın 3. çeyreğinde mukataa gelirlerinin % 11,62-12,75'inin denetimini yapan bu büro, yüzyıl sonlarında % 4,37-6,1 oranında mukataa geliri payına sahipti. XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde % 2,64-3,51 düzeyinde bir mukataa grubu bu büroya bağlıydı. Yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren gelirlerindeki artış ile, XVII. yüzyılın 3. çeyreğindeki düzeye yükselmesine karşılık, mukataa gelirleri içindeki payında paralel bir artış görülmeyp % 3,54-4,29 düzeyinde kalmıştı (Bak. Tablo 21).

Bu büro gelirlerinden yapılan mahsuplar, XVII. yüzyıl ortalarında %58,33-65,63 iken, yüzyıl sonlarında % 44,19-49,92 ve XVIII. yüzyıl başlarında % 15,43-20,11 oranlarına düşmüştü. Bu mahsuplardan sürekli olan -artış eğilimli olarak- ocaklık % 4,38-8,19 ve ihracat % 7,25-12,87 oranındadır. Mümteniât ise, XVII. yüzyıl ortalarında % 3 iken yüzyıl sonlarında % 37,93 gibi bir orana yükselmiştir. 1698 yılı hesaplarında yüksek orandaki bu mümteniât, muhtemelen tenzilata (% 25,25) dönüştürülmüştü. İki hesabın kayıtlardan çıkarılması ile mahsuplar toplamı oranında % 54 (Bak. Tablo 23) ve kalem gelirlerinde ise % 41 oranında düşüş olmuştu (Bak. Tablo 21).

8. Maden Mukataası

Bu büro; 1567 yılında başdefterdara bağlı olup yöneticisi için, *ikinci mukataacı* sıfatı da kullanılmaktaydı¹⁷⁵. Bazı maden gelirleri ile birlikte Eflak-Boğdan ve Kıptiyan cizyeleri, tütün ekim (dönüm) ve gümrük resimlerinin denetimi bu büro tarafından yapılmaktaydı. Sadrazam Ali Paşa zamanındaki düzenlemede Kıptiyan cizyesi kayıtları Cizye muhasebesi bürosuna verilmiş¹⁷⁶, ancak daha sonra tekrar bu kalemin denetimine dahil edilmiştir.

¹⁷⁴ "İbrail ve İsakçı ve Tolca ve Maçın ve memleha-i Ahyolu ve bilcümle Tuna kenarında vâkî olan iskeleler ve memlehalı mezbûrun kaleminde dir." a.g.y.

¹⁷⁵ Barkan, "974/1567 Bütçesi", s. 318 ve 324.

¹⁷⁶ "... ve Kıpti ve zımmı cizyelerinin müteferrik ... kayd olunmak ..." Cevdet Maliye 2610 (11 M 1129/26 XII 1716).

XVII. yüzyıl ortalarında mukataa gelirlerinin % 20'sini denetlemekte iken yüzyılın ikinci yarısında bu oran % 16,46'ya kadar düştükten sonra (1710 yılı hariç) tekrar yükselme eğilimi göstererek % 20'nin üstünde seyredip XVIII. yüzyıl sonlarına kadar en yüksek (% 22,69) mukataa geliri denetleme oranına ulaşmıştır (Bak. Tablo 24).

Maden kalemi -tablodaki tarihlerde- ortalama; % 59,02 mukataa, % 24,75 Eflak-Boğdan Cizyesi ve % 16,33 oranında Kıptiyan cizyesi gelirlerini denetlemekteydi. 1107/1695 yılında, Kıptiyan cizyesi gelirleri 260 000 kuruş (31 200 000 akçe) tahsil edilmesi kararlaştırılmış iken¹⁷⁷ bunun gerçekleşmediği görülmektedir (Bak. Tablo 7).

Bu büro gelirlerinden yapılan mahsuplar toplamı, XVII. yüzyıl ortalarından XVIII. yüzyıl başlarına kadar azalma eğiliminde olup % 17,98'den % 2,88 oranına düşüş göstermiştir. Süreklilik gösteren mahsuplardan, ocaklık % 2,27-3,18 ve ihracat % 0,52-1,84 oranındadır (Bak. Tablo 25). XVII. yüzyıl sonlarında mümteniat, tenzilât ve merfuât nedeniyle gelir kaybı, % 5-7 oranında olup bürünün mukataa gelirleri içindeki payını olumsuz yönde etkilememiştir.

Tablo 7

Maden Mukataa Bürosu Gelir Türleri (akçe) ve Oranları

Yıllar	Mukataa	%	Eflak-Boğdan Cizyesi	%	Eflak Cizyesi	%	Boğdan Cizyesi	%	Kıptiyan Cizyesi	%
1108/1696-97 ¹	51092080	55,20	26181850	28,28	17018220	18,38	9163630	9,90	15291424	16,52
1110/1698-99 ²	79649278	63,36	26181840	20,83	17018220	13,54	9163620	7,29	20002450	15,91
1113/1701-2 ³	72844663	61,42	26181840	22,08					19572260	16,50
1114/1702-3 ⁴	72916663	61,35	26181840	22,03	17018220	14,32	9163620	7,71	19748190	16,62
1118/1706-7 ⁵	71403128	55,21	37615620	29,08	28452000	22,00	9163620	7,08	20321580	15,71
1122/1710-11 ⁶	65142895	53,21	36943763	30,18					21080987	17,22
1147/1734-35 ⁷	91602334	63,39	30054540	20,80	22200000	15,36	7854540	5,44	22853550	15,81

Kaynaklar: ¹ KK 2321, s. 12. ² KK 2321 ve 5045. ³ KK 2314; MAD 3186. ⁴ KK 2326, ss. 1-11. ⁵ MAD 4087. ⁶ KK 2326, ss. 13-18. ⁷ KK 5065, vv. 51a-54b.

¹⁷⁷ Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde*, s. 548; Raşid, *Tarih*, C: I, v. 213a.

9. Haslar Mukataası

1567 yılında Anadolu defterdarlarına bağlı olan bir büro olup¹⁷⁸ denetiminde; merkeze ait (Havâss-ı Hümâyûn), havas ve paşmaklık mukataalar bulunmaktaydı. Havas; başta sadrazam olmak üzere vüzera, mirmiran, ümera, defterdar ve divan üyelerine görevleri karşılığında, paşmaklık ise; padişahların annelerine, hemşirelerine, kızlarına, zevcelerine ve hasekilerine¹⁷⁹ tahsis edilmekteydi¹⁸⁰.

Bunlardan başka havas gelirlerinin içinde; arpalık, emeklilik, medar-ı maişet olarak tahsis edilmiş gelirler de bulunmaktaydı¹⁸¹. Bir mukataa havas olduğunda bu büronun denetimine verilirdi. Bunlar, XVII. yüzyıl sonlarında bütçe gelirlerine dahil edilmişti¹⁸². 1699'da Cizye muhasebesinin denetimindeki koyun sayısına göre tahsil edilen verginin kayıtları da bu kaleme verilmişti¹⁸³. 1700 yılında, bütçe gelirleri içindeki oranının, 1698'e göre % 6,6 artış göstermesinde bu resimlerin payı da bulunmaktaydı. XVII. yüzyıl ortalarında önemsiz oranda (% 1) mukataa bu büroya bağlı iken yüzyıl sonlarında bütçe dışında olan havas mukataalarının bütçe hesaplarına dahil edilmesiyle, % 12,5 oranında mukataa geliri denetlemeye başlamıştı. Bu oran, XVIII. yüzyıl başlarında yükselerek % 21,64'e ulaşmıştı. Ancak daha sonra tekrar düşüş eğilimi ile yüzyıl ortalarına doğru % 10 civarında bir düzeyde mukataa geliri denetimine sahip olmuştu (Bak. Tablo 24).

Bu büro gelirlerinde yapılan mahsuplar XVII. yüzyıl ortalarında gelirlerinin yarısından yüksek iken, yüzyıl sonlarında % 2,94-4,77 düzeyine inmiş, XVIII. yüzyıl başlarında ise % 0,5 gibi önemsiz bir hale gelmişti.

XVII. yüzyıl ortalarında % 8,64 olan mümteniât yüzyıl sonlarında önemsizleşmişti. Yüzyıl sonlarında en yüksek mahsup kalemi, % 1,85-1,92 oran ile savaşlar (istilâ) sonucu tahsil edilemeyen gelirlerdir. Mümteniât, tenzilât, merfuât ve istilâ nedeniyle toplam gelir kaybı % 2,6-3,49 idi (Bak. Tablo 26).

¹⁷⁸ Barkan, "974/1567 Bütçesi", s. 327.

¹⁷⁹ Sertoğlu, *Lûgat*, s. 278.

¹⁸⁰ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Kanun-ı Osmanî Mefhûm-ı Defter-i Hâkânî", *TTK Belleten*, C. XV, S. 59 (Temmuz 1951), s. 386.

¹⁸¹ Hezarfen, *Telhis*, ss. 102-104; Y. Cezar, *Bunalım*, ss. 48-49.

¹⁸² 1103/1691-1692 tarihli bütçede, bu kaleme ait gelirlere ilave edilerek büronun toplam gelirlerinin artışına neden olmuştur. Bak. Tablo 24.

¹⁸³ KK 5045; MAD 4087 (1118/1706).

a. Havas

Yıllık geliri yüz bin akçeden fazla olan dirliklere hâss (çoğulu: *havâss*) denir. Has tahsis edilen gelir kaynaklarının kayıtları Haslar mukataası kaleminde korunmaktaydı¹⁸⁴.

Havas olarak belirtilen haslar karşılığında hazineden ödeme yapılmakta, bir başka ifade ile has tahsis edilmeyip maaş verilebilmekteydi¹⁸⁵. Mart 1094/1683'ten itibaren, has olarak verilen Bergama ve Lankaza mukataaları tersane masraflarına tahsis edildiğinden has sahibine, has geliri hazineden ödenmek üzere emir verilmişti¹⁸⁶.

Has olarak verilen mukataaların verimi düşük (bî-hasıl) ise, has sahibi bu mukataayı hazineye feragat etmekteydi¹⁸⁷.

Bu haslar, has sahiplerine defter değeri (yazu) ile tahsis edilip, onlar voyvodaları aracılığıyla¹⁸⁸ haslarının gelirlerini tahsil eder veya iltizama verirlerdi¹⁸⁹. Has sahipleri iltizama verdiklerinde iltizam bedeli veya voyvodasına zapt ettirdiklerinde tahsil edilen miktar ile mukataanın defter değeri arasındaki farktan başka, bir kurumun yöneticisi ise buradan da gelir elde etmekte idi¹⁹⁰. Kanunî döneminde sadrazam, haslarının defter değerinden % 50 fazla tahsilat yapmaktaydı¹⁹¹. 1630'lu yıllarda haslardan, defter değerinin %200-300'ü kadar yüksek miktarda tahsilat yapılabilmekteydi¹⁹².

Haslar mukataası kalemi gelirleri içindeki havas gelirleri, XVII. yüzyılın ikinci yarısında en düşük % 76 iken en yüksek % 82 oranına çıkmıştır. XVIII. yüzyıl başlarında % 60'lar düzeyine gerilemiş olup bir ara % 49 oranına düşmüştü (Bak. Tablo 8).

¹⁸⁴ KK 3065, s. 23 (12 Z 1027/30 XI 1618).

¹⁸⁵ Y. Cezar, *Bunalım*, ss. 66-70.

¹⁸⁶ KK 3070, ss. 77-78.

¹⁸⁷ MAD 4684, t. 10/6 (El-i N 1015/31 XII 1606).

¹⁸⁸ MAD 7028, s. 4 (9 Ş 1086/29 X 1675).

¹⁸⁹ Hezarfen, *Telhis*, s. 85.

¹⁹⁰ Mustafa Nuri, *Netâ'ic*, C. III, s. 76.

¹⁹¹ Kütükoğlu, "Asafname", s. 71.

¹⁹² *Kanûn-nâme-i Sultânî li 'Aziz Efendi*, Haz. Rhoads Murphey, Yay. Şinasi Tekin - Gönül Alpay Tekin, 1985 (bundan sonra: *Aziz Efendi*), s. 28 ve 41.

Tablo 8
Haslar Mukataa Bürosunun Gelir Yapısı (akçe)

Yıllar	Mukataa	%	Havas	%
1072/1661-1662 ¹	13 071 750	21,04	49 053 350	78,96
1103/1691-1692 ²	17 676 965	27,24	47 218 320	72,76
1105/1693-1694 ³	13 522 654	17,79	62 476 972	82,21
1106/1694-1695 ⁴	15 568 861	18,30	69 493 077	81,70
1108/1696-1697 ⁵	21 643 318	23,93	68 787 249	76,07
1110/1698-1699 ⁶	16 236 194	18,61	70 998 904	81,39
1112/1700-1701 ⁷	40 306 552	34,45	76 679 924	65,55
1113/1701-1702 ⁸	38 383 722	33,23	72 905 024	63,11
1114/1702-1703 ⁹	41 876 566	35,40	76 422 424	64,60
1116/1704-1705 ¹⁰	55 662 753	50,08	55 477 224	49,92
1118/1706-1707 ¹¹	57 442 547	50,80	55 634 577	49,20
1122/1710-1711 ¹²	39 962 700	35,37	73 012 290	64,63
1147/1734-1735 ¹³	61 483 140			

Kaynaklar: ¹ MAD 22249, ss. 212-232; Havas rakamı, *Hazerfan, Telhis*, s. 104'ten alınmıştır. Bu gelirlerin ayrıntıları için bak. a.g.e., ss. 102-104. Bu tarihte has olarak verilen mukataalar (havas) bütçeye dahil edilmemiştir. ² MAD 22 249, ss. 137-149. ³ MAD 22249, ss. 158-164. ⁴ MAD 22 249, ss. 38-43. ⁵ MAD 22249, ss. 44-53; KK 2321. ⁶ KK 2321. ⁷ MAD 22249, ss. 92-105. ⁸ Bu yıla ait havas miktarından başka, vazifelere tahsis edilmiş 4 236 310 akçelik has bulunmaktadır. KK 2324; Havas gelirlerinin ayrıntıları için bak. Y. Cezar, *Bunalım ve Değişim Dönemi*, Tablo A-2. ⁹ MAD 22249, ss. 1-17. ¹⁰ MAD 22249, ss. 17-27. ¹¹ MAD 4087. ¹² MAD 22249, s. 28-37; MAD 16691; KK 2326, ss. 13-18. ¹³ KK 5065, vv. 51a-54b ve 55a-55b.

1072/1661 yılında havas gelirleri bütçe gelirlerine dahil edilmemektedir. Çünkü bunlar tasarruf eden şahıslar tarafından emanet veya iltizama verilmektedir¹⁹³. Ayrıca mukataalardan tahsil edilen kalemiye resmi, havasta da geçerli olup bu resim hazineye değil, has sahibine ödenmekteydi¹⁹⁴. Öteki devlet mukataaları gibi bu haslar da serbest olup serbestiye resimleri tasarruf eden şahıs tarafından tahsil edilmekteydi¹⁹⁵.

¹⁹³ Hezarfen, *Telhis*, s. 104.

¹⁹⁴ Y. Cezar, *Bunalım*, s. 43, dipnot: 30.

¹⁹⁵ MAD 7028, s. 4 (9 Ş 1086/29 X 1675); MAD 9857, ss. 16-17 (M 1095/XII 1683).

Fatih Kanunnamesinde hasların verimli olanları her kimde bulunursa padişah hassı olarak alınıp karşılığında padişah haslarının verimsiz olanlarının verilmesi emredilmektedir¹⁹⁶.

XVII. yüzyılda ise, haslar iltizam ile verilip verimsiz olduğunda¹⁹⁷, has sahibi tarafından o hassı feragat edilip, yeni haslar tahsis ettirme yoluna gidilmekte, hatta kanuna aykırı olarak maden, çeltik, göl gibi mukataaları sadrazam olanlar kendilerine has tahsis ettirmektedirler¹⁹⁸. XVII. yüzyıl sonlarında verimsiz olan mukataaların haslıktan çıkarılması olağan hale gelmiştir¹⁹⁹. Bu tür mukataalar devlet tarafından satışa çıkarıldığında talip bulunmamaktaydı²⁰⁰. Has sahipleri yalnız verimsiz olan mukataaları hazineye bırakıp başkalarını almamakta, gelirlerinin tahsilinde güçlük bulunan hassın gelirin de zararı olduğu gerekçesiyle bir başkası ile değiştirme yoluna gitmekteydiler²⁰¹.

Başka büroya bağlı bir mukataanın kaydı, has tahsis edildiğinde Haslar kalemi tarafından tutulmaktaydı. Çünkü bunlar, diğer mukataalardan tahsil edilen resimlerden muaf olabilmektedir²⁰².

Ayrıca, haslar kalemi kayıtları içinde havas olarak ayrılan gelir kaynakları bütün hasları kapsamamaktaydı²⁰³.

10. Hasha-i Cedide

Hasha-i Cedide ve Hasha-i Cedide-i Sani bürolarından birincisi, Şikk-ı Evvel'e bağlı olup padişah haslarına (Havâss-ı Hümâyûn) yeni katılan mukataaları denetlemekteydi. Genellikle ölüm, başka bir göreve atanma, değiştirme gibi çeşitli nedenlerden dolayı boşta kalan bu mukataaların kayıtları XVII. yüzyılın ortalarında haslar kaleminde görülmekteydi.

¹⁹⁶ A: Özcan, "Fatih Kanunnamesi", s. 47.

¹⁹⁷ MAD 3281, s. 78 (Gr-i B 1014/12 XI 1605).

¹⁹⁸ Aziz Efendi, s. 28; KK 3080, s. 6 (4 M 1105/5 IX 1693).

¹⁹⁹ MAD 9857, ss. 16-17 (M 1095/XII 1683); KK 3075 (2 Za 1099/29 VIII 1688).

²⁰⁰ MAD 4284, s. 61 (1102/1690).

²⁰¹ MAD 4187, s. 47 (5 Ş 1104/11 IV 1693) ve 9876, s. 344 (5 Ş 1104/11 IV 1693).

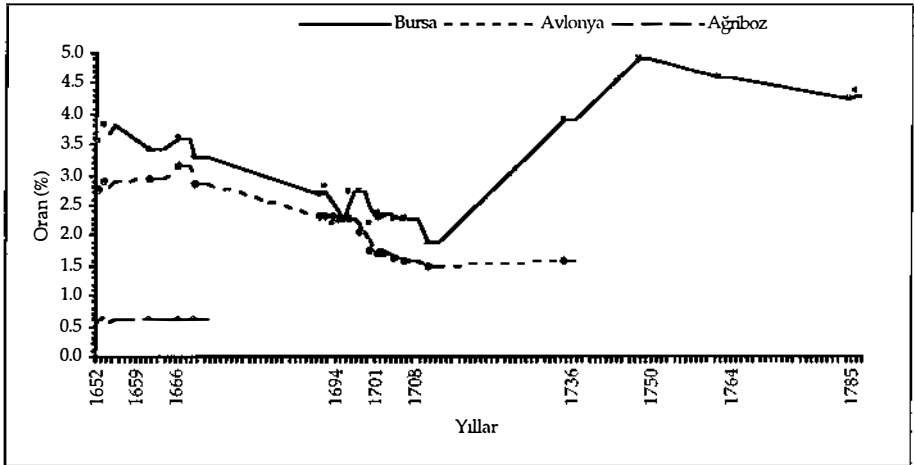
²⁰² MAD 9857, s. 22 (14 Ca 1095/29 IV 1684).

²⁰³ Mimarbaşı, arpa emini, saray mutfak emini, hekimbaşı, mehterbaşı vb. şahısların hasları havasa dahil değildi. KK 5040, s. 31.

11. Bursa Mukataası

Anadolu defterdarına bağlı olup XVI. yüzyılda yöneticisi *mukataaî-i evvel* (birinci mukataacı) veya *mukataaî-i Bursa* (Bursa mukataacısı) olarakta isimlendirilen²⁰⁴ bu büro, Bursa (Hüdavendigâr), Biga, Balıkesir (Karesi), Kastamonu, Çankırı (Kengiri), Sinop, Kocaeli (İstanbul boğazının Anadolu kısmı dahil) ve Ege denizindeki Limni ve Bozcaada'daki mukataaların kayıtlarını tutmaktaydı. Bu büro XVII. yüzyıl sonlarına doğru Cedide-i Ula klemi ile birleştirilmiş, böylece alanı Ankara, Kütahya, Afyon, Isparta (Hamid), Uşak illeri yani Anadolu eyaletine genişlemişti.

1125/1713 yılında ise, Avlonya klemi ile birleştirildiği görülmektedir. 1128/1716'da ikisi de Mukataa-i Evvel'e dahil edilmişti. Sonra bağımsız hale getirildiği ve 1160/1747 yılında tekrar Avlonya mukataası ile birleştirilmiş olduğu görülmektedir (Bak. Tablo 24). Bu birleşme denetimindeki mukataa gelirlerinin, toplam mukataa gelirleri içindeki payının düşmesini önleyememişti (Bak. Şekil 9).

Şekil 9. XVII-XVIII Yüzyıl Bursa, Avlonya ve Ağrıboz Mukataa Bürosu Gelirleri

²⁰⁴ Barkan "974/1567 Bütçesi". s. 320.

Bursa mukataası kalemi, XVII. yüzyıl ortalarında % 3,54-3.80 oranında bir mukataa geliri denetlemektedir. XVIII. yüzyıl ilk çeyreği sonlarına kadar mukataa gelirleri içindeki payı, düşüş gösterip 1710 yılında en düşük düzeyi olan % 1.88'e inmiştir. Gelirlerinde tekrar artış görülüp 1734'te % 3,89'a yükselmesinde en yüksek pay, 1124/1712'de 2,5 milyon akçe²⁰⁵ olan gelirinin 9 milyona yükselen Sinop gümrüğüne aitti. Avlonya mukataa bürosu ile birleşmesinden sonra ise, mukataa gelirleri içindeki payı 1160/1747'de % 4.90'a ulaşmış iken bu seviyesini koruyamayıp tekrar düşüş eğilimine girmişti (Bak. Tablo 24).

XVII. yüzyıl ortalarında, bu büro gelirlerinin ortalama % 43'ü mahsup edilirken yüzyıl sonlarında bu oran % 16-17 olarak gerçekleşmişti. XVII. yüzyıl sonlarında mahsupların % 11-12'si gelir kaybı olup bunların kayıtlardan çıkarılması ve ihracat oranındaki düşüş sonucu, XVIII. yüzyıl başında büro gelirleri içindeki mahsupların oranı % 5'e ve ocaklıklardaki azalma sonucu %3,96'ya düşmüştü (Bak. Tablo 27).

12. Mensuhat

Yaya ve Müsellem teşkilatı mensupları ile mülkî ve askerî memuriyetlerin kaldırılması üzerine devlete geçen tımar ve zeametlerin kayıtları bu büro tarafından tutulmakta idi²⁰⁶. Koçi Bey bu dönüşümü, "...Yörükân ve müselleman tائفesi mukataaya bağlanıp ve Anadolu vilayetlerinde olan piyadegan tımar olup, namın mensuh kodular. ..." ²⁰⁷ biçiminde ifade etmekteydi.

Bu büro, bağımsız olarak varlığını sürdürdüğü dönemlerde önemli bir gelire sahip olmayıp 1653'te % 0,14 oranında mukataa geliri denetlemekte idi (Bak. Tablo 28).

Yaya ve müselleman sınıfına ait, gurre-i Ramazan 987/22 Ekim 1579 tarihinden itibaren mensuhât zimmet kayıtları görülmektedir²⁰⁸. 1582'de tümüyle tasviye edilen²⁰⁹ bu sınıfın kayıtları, Muhasebe-i Evvel'de görülen²¹⁰,

²⁰⁵ MAD 3479, s. 68.

²⁰⁶ Pakalın, *Tarih Deyimleri*, C. II, s. 476; Uzunçarşılı, *Tarih*, C. III, 2. Kısım, s. 546.

²⁰⁷ *Koçi Bey Risalesi*, s. 40.

²⁰⁸ MAD 399, s. 29. Bu, Mensuhât kalemine ait zimmet defteridir.

²⁰⁹ İnalçık, *Ekonomik ve Sosyal Tarih*, s. 135.

²¹⁰ MAD 9486, ss. 200-12 (1106/1694); MAD 4087, ss. 13-14 (1118/1706); MAD 15627, ss. 19-20 (1125/1713).

Tersanedeki Derya kalemine verilmişti²¹¹. 1064/1653 yılı bütçesinde bu bürünün gelirleri, hane itibariyle tahsil edilen *ziyade* ve piyadegan hanelerine ait nüzül ve avarız bedeli ile koyun vergilerinden oluşmaktaydı²¹².

13. İstanbul Mukataası

959/1551 yılında mevcut olan²¹³ bu büro; İstanbul, Selanik, Mora, Edirne, Muğla'daki (Menteşe) bir takım mukataaların kayıtlarını tutmaktaydı. Mora'nın elden çıkmasıyla denetimindeki gelirler azalmıştı. 17 Rebiyülevvel 1128 tarihindeki Mart başlangıcından (11 Mart 1716) itibaren Kefe mukataası ile birlikte Haslar kalemine dahil edilmiş²¹⁴, daha sonra bağımsız görev yapmış, 1733'te ise Kefe mukataası ile birleştirilmişti²¹⁵. Böylece denetimindeki toplam mukataa gelirleri artmıştı.

XVII. yüzyıl ortalarında mukataa gelirlerinin % 6,5'ini denetlemekte iken gelirlerinde azalma sonucu bu oran, düşüş gösterip XVIII. yüzyıl başlarında % 1,63 düzeyine kadar inmişti. XVII. yüzyıl sonlarında büro gelirlerine oranı % 30 olan azalmanın en büyük nedeni bağlı mukataaların savaşlarda kaybedilmesi idi.

1710 yılı bütçesinde, gelirlerinde artış olduğu görülen bu büro Kefe mukataası ile birleştirilmesiyle miktar olarak XVII. yüzyıl ortalarındaki düzeyine ulaşmıştı (Bak. Tablo 28). Buna rağmen denetimindeki mukataa gelirlerinin, hem miktarında hem de toplam mukataa gelirleri içindeki payında (% 3.28-2.03) düşüş sürmüştü (Bak. Şekil 10).

XVII. yüzyıl ortalarında gelirlerinin % 50'si mahsup edilen İstanbul mukataasının, yüzyıl sonlarındaki mahsuplarının yapısı değişim göstermekte olup % 30 gibi büyük bir oranının savaşlarda kaybedildiği görülmekteydi. Bu tarihlerde büro gelirlerinde ortaya çıkan kayıplar (tenzilât, merfuât ve istilâ) ise % 34 ve mahsuplar % 42 idi.

Tahsil edilmesi mümkün olmayan gelirlerin kayıtlardan çıkarılması ile mahsupların oranı % 17'ye ihracattaki yüksek miktardaki (% 66) düşüşün büyük neden olduğu 1710 yılında % 5 düzeyine gerilemişti (Bak. Tablo 29).

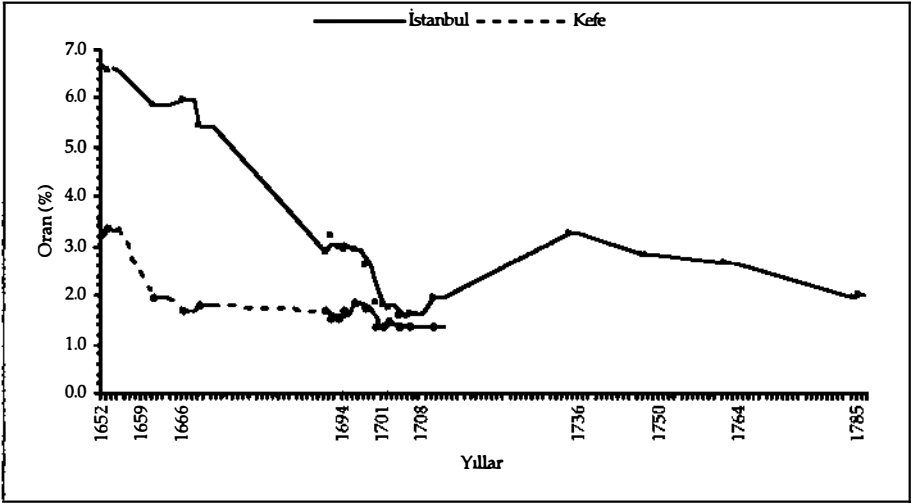
²¹¹ Pakalın, *Tarih Deyimleri*, C. II, s. 476.

²¹² MAD 22249, ss. 180-211.

²¹³ MAD 9820, s. 1 (9 B 1005/26 II 1597).

²¹⁴ KK 5055, s. 85.

²¹⁵ Tabakoğlu, *Osmanlı Maliyesi*, s. 95.

Şekil 10. XVII-XVIII Yüzyıl İstanbul ve Kefe Mukataa Bürosu Gelirleri

14. Avlonya Mukataası

Bu büro, XVII. yüzyıl başından itibaren görev yapmaktaydı. Yüzyıl ortalarında % 2,8 civarında mukataa geliri denetlemekte olup 1079/ 1668'de, 1077/1666 yılına oranla denetimindeki gelirlerde düşme eğilimi olan bu büro Ağrıboz mukataası ile birleştirilmişti. Fakat kayıtlarını tuttuğu gelirlerde miktar olarak artış görülmesine karşılık toplam mukataa gelirleri içindeki payında düşüş devam etmişti (Bak. Tablo 28).

XVII. yüzyıl sonundaki % 20,86 oranındaki düşüşün, % 12'si denetimindeki gelir kaynaklarının savaşlarda kaybedilmesi sonucu % 3'ü tenzilat ve %6'sı mümteniattan kaynaklanmaktaydı (Karşılaştırınız: Tablo 28 ve 30). Yüzyıl ortalarında gelirlerinin % 83'ü mahsup edilen Avlonya mukataasının, bu tarihlerde toplam gelir kaybı % 25,51-22,41 oranında idi. Yüzyılın sonlarına doğru Ağrıboz mukataası, 1125/1713 yılında ise Bursa mukataası ile birleştirilmişti. 1128/1716'da üçü birlikte Mukataa-i Evvel'e dahil edilmişlerdi. Sonra bağımsız olarak (Ağrıboz ile birleşik olarak) görev yapmaya devam ettiği, 1160/1747 yılında da tekrar Bursa mukataasına dahil edildiği görülmektedir (Bak. Tablo 28).

XVIII. yüzyıl başında tahsili mümkün olmayan gelirlerin hesaplardan düşülmesi ve ocaklık mahsubu yapılmaması nedeniyle mahsup kalemi ola-

rak yalnız yaklaşık % 5 oranında ihracat görülüp büro gelirlerinin % 95'i merkezî hazineye gönderilmekteydi (Bak. Tablo 30).

15. Ağriboz Mukataası

XVII. yüzyılda % 0,57-0,62 oranında önemsiz bir mukataa geliri denetleyen bu büroya; Rumeli'nin güney (Ege denizinin kuzey sahilleri) bölgesindeki Ağriboz ve Kavala iskelesi gümrükleri, Enez ve Kavak tuzlaları gibi bir kısım mukataalar bağlıydı. 1099/1687'de Avlonya mukataası ile birleştirilmiş olduğu görülen bu büro, XVIII. yüzyılın sonuna kadar Avlonya mukataası ile birlikte değişikliklere uğramıştı.

16. Cedide-i Ula

1556 yılına ait, Cedide-i Evvel (Ülâ) hasları mukataalarının kayıtları mevcut olup²¹⁶ 1580 yılında bir büro olarak teşekkül etmişti. Bu kalem, Anadolu eyaletindeki Uşak pazar bacı, Ankara ihtisabı ve çüp pazarı, Ankara amme ve hassa beytülmalı ve kahve resimleri, Çorak, Yenişehir ve İnegöl ve İznik ve Kete hasları, Eğridir Yörükleri, Hamit damgası, Bolvadin, Tavşanlı pazar bacı, Ankara cendere, damga, simsariye ve kasap zararı, Araban-Gurbetan, Isparta kahve tahmisi vb. mukataaları denetlemekteydi. XVII. yüzyıl sonlarına doğru bu büro, Bursa mukataasına dahil edilmişti²¹⁷. XVII. yüzyılda bağımsız bir büro olarak varlığını sürdürdüğü dönemde % 0,83-0,92 oranında önemsiz bir mukataa geliri denetlemekteydi (Bak. Tablo 31).

17. Cedide-i Sani

988/1580 yılında bu kaleme bağlı mukataalar görülmekte olup²¹⁸ bunlar; Aydın, Manisa, Muğla, Kütahya, Balıkesir ve çevrelerinde bulunan ye, 2. ve 3. tertip havass-ı hümayuna dahil edilen mukataalardı²¹⁹. 1625-1627 yıllarına ait maaş bordrolarında bu büronun görevlisine yapılan ödemelerin kayıtlı olması²²⁰ müstakil bir kalem olarak teşekkül ettiğinin göstergesiydi.

²¹⁶ MAD 246, s. 50 (23 Ca 963/4 IV 1556).

²¹⁷ KK 180, s. 14 (1082/1671); KK 2686, s. 5 (1089/1678).

²¹⁸ MAD 5945, s. 53 (26 B 988/6 XI 1580), 118 (9 N 988/18 X 1580) ve 105 (21 N 988/30 X 1580).

²¹⁹ "... mukataat-ı cedide-i saniye ve salise der liva-i Aydın ve Saruhan ve Menteşe mea mukataat-ı Karesi ve tevabihuha ..." MAD 3181 (983-1012/1575-1603); MAD 5945 (985-990/1577-1582); MAD 290 (1027/1617).

²²⁰ MAD 5510, s. 49 (1035); KK 3399, v. 24a (1036); MAD 364, s. 49 (1037).

18. Kefe Mukataası

974/1567 yılında Anadolu defterdarına bağlı olarak görev yapan üçüncü mukataacı (Mukataacı-i Sâlis) muhtemelen Kefe mukataacısı idi. Çünkü bu mukataacının denetimindeki mukataaların coğrafi alanı: Kefe mukataası kalemine bağlı; Kırım (Kefe), Manisa ve çevresi (Saruhan), Aydın, Uşak ve Rodos, İstanköy ve çevrelerindeki adalardaki mukataaları kapsamakta olup bunlara ilaveten Erzurum, Sivas, Trabzon, Bolu, Karaman ve Karesi bölgelerine genişlemekteydi²²¹.

XVII. yüzyıl ortalarında % 3 oranında mukataa geliri denetlemekte olan bu büronun gelirlerinin; yüzyılın ikinci yarısında önemli bir azalma, yüzyıl sonlarında ise artış trendine girdiği ve 1699'taki hesap düzeltmesinden sonra istikrarlı bir seyir izlediği görülmekteydi (Bak. Tablo 31). XVII. yüzyıl ortalarında gelirlerinin % 40'ı mahsup edilmekte iken 1696'da bir tek mahsup kalemi olan ihracat % 2,63, 1698'de ise % 12 oranında mahsubat yapılmakta idi. XVIII. yüzyıl başlarında ise gelirlerinin % 2'si (yalnız ihracat) mahsup edilip ve % 98'i merkezî hazineye gönderilmekte idi (Bak. Tablo 32).

1716 yılındaki düzenlemede İstanbul mukataası ile birlikte Haslar kalemine dahil edilmiş²²², sonra tekrar bağımsız bir büro haline getirilmiş, 1733'te ise İstanbul mukataası ile birleştirilmişti²²³.

19. Ağnam-ı Celepkeşan (Ganem Mukataası)

Rumeli'nin celepkeşan koyun sayısına göre alınan resimlerin kayıtlarını tutardı. Bu resimler 1156/1743'de; Edirne, Sofya, Sağ Kol (Silistre, Niğbolu ve Vidin), Sol Kol (Selanik, Çirmen, Gelibolu, Tırhala, Ağrıboz, İnebahtı ve Yanya), Köstendil ve Üsküb livalarına bağlı kaza ve köylerden tahsil edilmekteydi²²⁴. XVII. yüzyıl ortalarında ortalama % 3 oranında mukataa gelirleri denetlemekte iken yüzyıl sonlarında bu oran % 2 düzeyine gerilemişti. 1698'den itibaren XVIII. yüzyıl sonlarına kadar -tablodaki yıllarda, 1710 yılı hariç- gelir miktarındaki artışa rağmen, bu seviyenin altında seyretmişti (Bak. Tablo 33).

²²¹ Barkan, "974/1567 Bütçesi", s. 320.

²²² KK 5055, s. 85.

²²³ Tabakoğlu, *Osmanlı Maliyesi*, s. 100.

²²⁴ MAD 1839.

20. Anadolu Muhasebesi

Barkan'ın yayımladığı 933-934/1527-1528 mali yılı bütçesine yaptığı V. ila-venin XVI. bölümdeki Hızane-i Amire katipleri cemaatleri arasında (madde: 8) Muhasebe-i Anadolu mevcuttur²²⁵. Şaban 942/25 Ocak 1536 tarihinde de hazine katipleri arasında Anadolu vilayeti muhasebecisi bulunmaktaydı²²⁶.

Bu büro, XVI. yüzyılda Küre bakır madeninin muhasebesini denetlemek-teydi²²⁷. XVII-XVIII. yüzyıllarda da bu görevi sürdürmekteydi²²⁸. Bu büro-nun 1072/1661 yılı bütçesinde gelir denetlediği görülmekteydi. Bu tarihlerde mukataa gelirlerinin % 0,03'ü gibi önemsiz bir kısmını denetlemekte iken 1690'lı yıllarda % 0,01 oranında bir artış göstermişti. XVIII. yüzyıl başlarında ise % 0,05'lik bir paya sahipti. 1710 yılında % 0,5 ile en yüksek düzeyine ula-şıp yüzyıl sonunda doğru % 0,01'e gerilemişti (Bak. Tablo 33). Balıkesir'deki Zağonos Paşa ve İstanbul'daki bir cami evkafının gelir fazlalığı bu kalemd e kayıtlıydı.

21. Piskopos (Şıkk-ı Sani/Maliye) Mukataası

Bu büro, başta İstanbul, İpek ve Ohri olmak üzere Aynaroz, Kudüs, To-kat ve Antalya'daki Ermeni patriklikleri ve diğer metropolitliklerinden alı-nan pişkeş kayıtlarını tutmaktaydı. XVII. yüzyılın başından itibaren mevcut olmasına karşılık yüzyılın sonlarında mukataa gelirlerini denetlemeye başla-dığı görülmekteydi. XVII. yüzyıl sonlarında mukataa gelirlerinin % 0,13'ü denetiminde iken XVIII. yüzyıl sonlarında bu oran % 0,3'e yükselmişti (Bak. Tablo 33). 1128/1716'da ki düzenlemede Maden kalemi ile birleştirilmişti²²⁹. Daha sonra tekrar bağımsız hale gelen bu büro, XVIII. yüzyıl sonuna kadar varlığını sürdürmüştü.

²²⁵ Ömer Lütfi Barkan, "H. 933 - 934 (M. 1527- 1528) Mali Yılına ait Bütçe Örneği ve Ekleri", *İÜİFM*, C. 15, No. 1-4 (Ekim 1953- Temmuz 1954, b. 1955), s. 324.

²²⁶ MAD 559, s. 9. Bu büronun görevleri için bak. Barkan, "974/1567 Bütçesi", ss. 316-317.

²²⁷ Barkan, "974/1567 Bütçesi", s. 317.

²²⁸ MAD 15884, s. 34 (1050/1640); MAD 4087, s. 51 (1118/1706).

²²⁹ "... Piskopos mukataası defterleri dahi İstanbul batrıklığı ve sair metropolitliğ e dair defter olmağ la ol dahi Maden mukataası kalemine kayd ve teslim olunub ..." Cevdet Maliye 2610 (11 M 1129/26 XII 1716).

Osmanlı'da mukataalar, iltizam, emanet ve malikane olmak üzere üç yöntemle deruhte edilmekteydi.

A. İltizam

Abdurrahman Vefik iltizamı, devlet gelirlerinin kısımlarından birinin bedelini deruhte etmek biçiminde tanımlamaktadır. Ona göre iltizam başlangıçta birkaç kalem gelire mahsus olarak başlamış daha sonra aşar, ağnam vb. her çeşit gelirlerin tamamen iltizam yöntemiyle ihale edilmesi kural haline gelmişti¹.

Kamu gelirlerinin tahsilinde, iltizam yönteminin tercih edilmesinin bir nedeni, gelirlerin emanet veya başka bir yöntem ile tahsil edilmesinde aksaklık olmasıdır². Emanet yöntemiyle tahsilat yapılması -diğer şartların sabit olduğu varsayıldığında-, ayrıca hazine gelirlerinin azalmasına neden olabilmekteydi³. Tanzimat ile birlikte iltizam yöntemi kaldırılıp, emanet ile devlet gelirlerinin tahsili yoluna gidilmiş ancak, tahsil edilen aynı vergilerin depolanması, zamanında satışı vb. hususlar devlet memurlarının yapabilecekleri iş olmadığı ve bu tür nedenlerle devletin büyük zararlara uğradığı görüldüğünden tekrar iltizam yönteminin uygulanmasına başlanmıştır⁴.

Ayrıca bir mukataanın, iltizam yöntemi ile deruhtesinde, emanet yönteminden daha yüksek miktarda gelir tahsil edilmekteydi. Çünkü mültezim

¹ Abdurrahman Vefik, *Tekâlif*, ss. 62-63. İltizam tanımlarında belirtilen sarraf gösterme şartı, XVIII. yüzyıl sonlarında uygulanmaktaydı. Cevdet Maliye 15397 (13 N 1215/28 I 1801).

² Şerafettin Turan, *Kanunî'nin oğlu Şehzâde Bayezid Vak'ası*, Ankara 1961, s. 163.

³ MAD 615, s. 87 (Er-i R 1023/30 V-8 VI 1614); Mehmet Genç, "İltizam", *DİA*, C. 22, İstanbul 2000, s. 158.

⁴ Mustafa Nuri, *Netayic*, C. IV, s 102; Abdüllatif Şener, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, İstanbul 1990, s. 123 ve öte.; Genç, a.g.y.

cari olan gelirden yüksek miktarda ödeme yapmayı taahhüt etmekteydi⁵. Talip çıkmayıp emaneten deruhte edilen bir mukataa, talip bulunduğunda gelirinde artış yapılmamış da olsa emanet öncesi geliri üzerinden iltizam ile verilebilmekteydi⁶. Koçi Bey'e göre ise, emin olabilme özelliklerine sahip olan kişilerin yeterli sayıda olmaması nedeniyle iltizam yöntemi tercih edilmekteydi⁷.

Mukataaların iltizama alındığı tarihten itibaren⁸ tahvilin son gününe kadar⁹ bir başka mültezim tarafından artırma ile iltizama alınması mümkündü. Bu el değiştirmelerde mukataanın hesap dönemi veya tahvili yeni mültezimin devraldığı tarihten başlanmayıp bir önceki tahvilin veya hesap döneminin bitiş tarihinden itibaren sürmekteydi. Bir başka ifade ile tahvil veya hesap dönemi bozulmayıp ilk başladığı tarihten (ibtidâ-i tarîh) geçerliydi¹⁰. Yani mukataaların tahvil veya hesap dönemleri mültezim değişmelerinden, hatta iltizam yönteminden, bağımsızdı.

Bununla birlikte, iltizama dahil mukataaların sayısındaki değişme, yeni bir mukataanın iltizam birimine dahil edilmesi vb. durumlarda mültezim tahvilin yeniden başlatılmasını talep edebilmekteydi. Artırma her zaman mukataanın gelirinde bir artış olmasından kaynaklanmıyordu¹¹. İltizam bedelinin artışı, bazen çavuşluk şartı ile yapılabilmekteydi¹². Bir mukataa, bir kişi (müstakil)¹³ veya daha fazla kişi (müşterek) tarafından da iltizama alınabilirdi.

Ayrıca bir iltizam biriminde birden çok mukataa, birinin kârı (fazlası) diğerinin zararına (kesrine) mahsup edilme şartıyla bulunabilirdi. Bu, mültezimler açısından risk dağılımı demekti. Bununla birlikte bir iltizama dahil mukataalardan bazıları başka şahıslar tarafından bedellerinde bir miktar artış yapılarak iltizama alınabilmekte, bu durumda sözkonusu mukataaları toplu olarak iltizama alan şahıs zarar etmekteydi. Ülke genelinde, bu tür ilti-

⁵ MAD 4686, v. 13c.

⁶ MAD 9506, ss. 66-67 (19 Ra 1129/3 III 1717).

⁷ *Koçi Bey Risalesi*, s. 118.

⁸ MAD 4684, t. 13/2 (28 M 1022/ 20 III 1613).

⁹ MAD 4988, s. 75 (8 Ra 910/19 VIII 1504).

¹⁰ MAD 1850, s. 31 (8 N 1023/12 X 1614).

¹¹ "... mukataa-i mezbure ulufe olmak şartıyla ziyade behaya alınmış idi ..." MAD 5945, s. 6.

¹² MAD 4689, t. 1/1a (1009/1600).

¹³ "Kanunnâme-i İskele-i Tarablus", Barkan, *Kanunlar*, s. 214.

zam biriminden ayrılan mukataalara ait iltizam sözleşmelerinin feshedilmesi yönünde emirler verilmekte¹⁴ ancak bu emirler, çıkartan şahsın iltizam bölgesinde de çeşitli nedenlerle tam olarak uygulanamamaktaydı¹⁵.

İltizam süresi genellikle, bir yılın kârı diğerinin zararına mahsup olmak üzere üç yıl bir tahvil olurdu. Mültezimler bir mukataayı, birinin kârı diğerinin zararına mahsup olmak (kâr-zarar hesabı dikkate alınmak) üzere birden fazla (genellikle; iki, üç veya dört) tahvil ile iltizama alabilirlerdi¹⁶.

Mültezim olmak, şahıs için askerî bir ayrıcalık sağlamazdı. Eğer bir ayrıcalık sağlanmasını talep ederse iltizam sözleşmesine kayıt konulması ve bunun devlet tarafından kabul edilmesi gerekirdi¹⁷. Mültezimler, tımar verilmesi koşuluyla da mukataa iltizama alabilmekteydiler¹⁸. Tımar sahipleri ise, tahvilleri sonunda taahhüt ettikleri miktarı ödediğinde tımar bedelinde artış yapılmak üzere mukataa deruhte edebilmekteydi¹⁹.

Mukataa, tahvil bitiminde tekrar iltizama verilememiş ise, mukataanın gelirleri fermansız zapt edenlerden veya reaya zimmetinde kalmış ise reaya-dan gecikmeli olarak iltizama alan şahıs hesabına tahsil ettirilmesi sağlanmaktaydı²⁰. Bir mukataaya talip bulunmadığı zamanlarda iltizama alması için bir şahıs araştırılabilmekteydi²¹.

Mültezimler, iltizama aldıkları mukataanın bir başkasına iltizama verilmesini önlemek için, hesaplarının kıstalyevm üzere değil, yeni mültezimin iltizama aldığı zamana kadar olan tahsilatından (makbuz) görülmesi şartını ileri sürmekteydiler²². Has olarak verilecek mukataalar için de, aynı şartı iltizam sözleşmelerinde belirtebiliyorlardı. Ayrıca mukataa, bedel artışı veya diğer bir biçimde başka bir talibe verilirse, kefalet bedeli, berat harcı ve öteki makul masraflar (ihracat vb.) kendisine ödenmeyince ve berat ihraç edilmeden mukataanın yeni talibe zapt ettirilmemesi, yeni mültezim berat çıkartıp mukataa mahalline geldikten sonra yapılan artışı kabul ederse zilyet ol-

¹⁴ MAD 4187, s. 69 (3 Ra 1104/12 XI 1692).

¹⁵ MAD 9876, s. 335 (Gr-i Ş 1104/7 IV 1693).

¹⁶ MAD 7288, s. 10; KK 3064, s. 12 (M 1012/VI 1603).

¹⁷ MAD 5945, s. 198 (5 Ra 989/9 IV 1581).

¹⁸ D.BMK 1/20 (16 Za 990/12 XII 1582).

¹⁹ MAD 1088, s. 41 (9 Ca 952/19 VII 1545).

²⁰ MAD 7028, s. 20 (25 N 1096/25 VIII 1685).

²¹ MAD 4684, t. 5/2 (6 C 1022/24 VII 1613).

²² MAD 4684, t. 4 (9 C 1021/8 VII 1612).

duğu nedenle mukataanın kendisine zapt ettirilmesi şartını iltizam sözleşmesinde belirtebiliyorlardı²³.

Mültezimler, padişah haslarına bazı şahısların müdahale etmesini önlemek amacıyla bunların tımar olmasının kanuna aykırı olduğunu belirtmekteydiler²⁴. Özellikle borçlu ve iflas etmiş (müflis) olan şahıslar mukataalara yalnız kendileri müdahale etmek kastıyla, bunların yıllık gelirlerinde artış yapmaktaydı²⁵.

Bir mukataanın gelirinde yapılan artış İstanbul'a arz edilmekteydi²⁶.

Mültezimin zarar etmesi veya hazineye ödemelerini yerine getirememesi kendi kusur ve öngörüsünden kaynaklanmıyorsa, merkez tarafından borcunda indirim uygulanmakta veya taksit ile tahsil yoluna gidilebilmekteydi²⁷.

Mukataalar hakkında merkeze bildirilen bir konunun doğruluğu, bilirkişiler (ehl-i vukûf) yoluyla araştırılmaktaydı²⁸.

Bir mukataa grubunu iltizama alan mültezim iltizamına dahil olan bir mukataanın müfettiş ve nazır temessükleriyle zapt ettirilmemesini talep etmekteydi²⁹.

Mültezimler tarafından mukataaların yıllık gelirlerinde yapılan artışlar mukataaların verimsizliğine neden olup satılamadığında artış yapılan miktarın tenzil edilerek iltizama verilebilmekteydi³⁰.

Devlet; mükelleflerden fazla tahsilat yapıp hesaplarında düşük gösterme³¹, kanunda bulunmayan tekâlif ile mükellefleri rahatsız etme³², halka haksızlık etmesi³³ vb. durumlarda tek taraflı olarak iltizam sözleşmesini feshedebilmekteydi.

²³ MAD 3281, s. 61 (12 S 1013/10 VII 1604) ve 135 (Gr-i Ra 1027/26 II 1618); MAD 9876, s. 494 (10 Za 1104/13 VII 1693).

²⁴ "... havass-ı hümayun karyeleri tımar olmak hılaf-ı kanundur .." MAD 3281, s. 112 (7 C 1029/10 V 1620).

²⁵ MAD 4684, t. 6/1 (13 N 1021/7 XI 1612).

²⁶ MAD 3281, s. 112 (7 C 1029/10 V 1620) ve 134 (14 Ra 1027/11 III 1618).

²⁷ MAD 5945, s. 272 (2 N 989/30 IX 1581); MAD 2427, s. 265 (24 L 1099/22 VIII 1688); Hezarfen, *Telhis*, s. 107.

²⁸ MAD 7028, s. 144 (12 Za 1100/28 VIII 1689).

²⁹ MAD 3281, s. 61 (12 S 1013/10 VII 1604).

³⁰ MAD 7028, s. 34 (14 Ca 1097/4 IV 1686).

³¹ MAD 6549, s. 7 (11 M 1128/6 I 1716).

³² MAD 7266, s. 5 (16 N 1029/15 VIII 1620).

³³ KK 5065, v. 63b.

Devletin iltizamı emanete tercih etmesi³⁴ ve uygulama alanının sürekli genişletilmesi iltizam yönteminin olumsuzluklarının bulunmadığı anlamına gelmez. Devlet açısından iltizam yönteminin önemli bir sakıncası kalan (zimet/bakaya) sorunudur. İltizam yöntemi ile deruhte edilen mukataalarda mültezimlerin hesaplarını kapat/a/mamaları nedeniyle devlete borçlu kalmaları, bu devlet alacağının tahsili için bir bürokratik sürecin başlatılması sonucunu doğurmaktaydı. Sonuçta devlet alacağının tamamının tahsil edilmesi mümkün olmayabilmekteydi.

Emanet yönteminde ise, mukataaların tahsili mümkün olan gelirlerinin tümü hazineye girmektedir.

Emanetin, iltizama tercih edilmesi gerektiğini öne süren defterdarlık görevinde bulunmuş olan Mustafa Âli; zeamet, sancakbeyi ve tımar erbabının gelirlerinde bakaya kaydının bulunmaması gibi, emanet yöntemi ile bölük halkına verilmesi durumunda devlet mukataalarında da kalan sorununun ortadan kalkacağını belirtmekteydi³⁵.

İltizam yöntemi ile ilgili olarak ayrıca belirtilmesi gerekir ki, bu yöntem Osmanlı'da yalnız gelirlerin tahsil edilmesinde uygulanmayıp devlet hizmetlerinin görülüş usulü olarak da kullanılmaktaydı. Bergama'daki Dergâh-ı Âli yeniçerilerinin astar emaneti iltizam ile deruhte edilirken yeterli kalitede astar üretilmemesi üzerine emaneten verilmeye başlanmıştı³⁶.

1. Yönetim

a. Emin

İstanbul Hasları Kanununda eminin fonksiyonu şu biçimde belirtilmektedir:

*"... umuru muntazam oldur ki min bad bu emri hatir intizamı mesalihden habîr eminin tasarrufuna düşerse inşallah'ül-e' az edna müddetde ehali-i nas müreffeh'ül-hal olub hasıl ciheti dahi mamur ve merfu'ul-habâl ola ..."*³⁷.

³⁴ Genç, "İltizam", s. 154.

³⁵ Mustafa Âli, *Nushat*, v. 120a.

³⁶ MAD 3295, s. 88 (1032/1622).

³⁷ "İstanbul Hasları Kanunu", Barkan, *Kanunlar*, s. 103. Eminin, Abbasiler dönemindeki ile Osmanlı'daki nitelik, görev ve yetkileri arasında benzerlikler bulunmaktadır: "... Eğer o adamın mültezimliğini kabul etmek, o belde halkına uygun ve faydalı ise, kabul olunur ve mültezimlik mukavelesi yazılır, şahitlere imza ettirilir, ayrıca halife veya onun vekili tarafından o adamla beraber, dindarlığı ve emniyetine güvenilen, mültezimi menetmeye salâhiyethi bir

Emin, devlet tarafından tayin edilen görevlidir. Bununla birlikte mukataada amilin görevlendirdiği şahıslar (adamları) da *amil emini* olarak adlandırılmaktaydı³⁸. Bu durumda bir mukataada iki emin görev yapmakta ve ikisinin ücretleri de mukataanın gelirinden ödenmekteydi. Mültezime deruhte edilen bir mukataaya emin olan şahıs, emanet yöntemi ile görev yapmaktaydı³⁹. Mukataadan ihracat, teslimat vs. ödemeler devletin emini tarafından ve amilin eminleri marifetiyle yapılmakta⁴⁰ ve gelirler yine aynı biçimde tahsil edilmekteydi⁴¹. Belirli olan masraflardan başka harcama yapılmasının önlenmesi eminin görevlerindendi⁴².

Amil mukataanın bir kısmını iltizama vermek istediğinde emin marifeti ile vermekte, gelirler ise amil marifeti ile emin tarafından zapt edilmekteydi⁴³. Mukataanın işletilmesi ve yerel yöneticiler tarafından mukataaya müdahale edilmesinin önlenmesi emin tarafından sağlanmaktaydı⁴⁴. Mukataa reayasından suç işleyenlerin cezaları, kadının huzurunda emin marifetiyle infaz edilip alacaklı şahısların alacaklarını borçlulardan emin aracılığıyla tahsil etmeleri gerekmekteydi⁴⁵. Aynı zamanda eminin, mukataada bulunan reaya, kale neferleri ve kendilerinden mukataa gelirleri tahsil edilen kişilerin (mükellef) memnuniyetini kazanmış olması gerekmekteydi⁴⁶.

Eminlik makamına *emanet*, bu makama tayin edilen şahsa ödenen ücrete *emanet ulufesi* veya *emin mevaci* denilirdi⁴⁷. Emin, mültezim olsa bile emin-

emir gönderilir. O emirin maaşı beytûlmalden verilir. Eğer mültezim, birisine haksızlık etmek veya fazla almak veya mecbur olmadığı yükleri yüklemek gibi zulüm yaparsa onu şiddetle men eder." Kadı Ebu Yusuf, a.g.e., s. 176.

³⁸ "Siroz darphanesi eminine verilen kanunname", *Kânûnnâme-i Sultânî*, ss. 17-20; Akgündüz, *Kanunnameler*, C. I, s. 533 (538); MAD 30, s. 59 ve 383 (23 Ra 921/7 V 1515), 304 (9 C 920/1 VIII 1514) ve 737 (26 R 923/18 V 1517).

³⁹ MAD 5945, s. 198 (5 Ra 989/9 IV 1581).

⁴⁰ MAD 30, s. 323 (9 N 923/25 IX 1517) ve 383 (23 Ra 921/7 V 1515); Akgündüz, *Kanunnameler*, C. I, s. 533.

⁴¹ MAD 30, s. 59 (23 Ra 921/7 V 1515).

⁴² Akgündüz, *Kanunnameler*, C. I, s. 533.

⁴³ "Sis Livası Kanunu", Barkan, *Kanunlar*, s. 101; Akgündüz, *Kanunnameler*, C. II, İstanbul 1990, ss. 315-316 (326).

⁴⁴ MAD 115, v. 31b (28 N 971/10 V 1564); Erim, "Erzurum Gümrüğü", s. 60; Müdahalenin etkisi için bak. MAD 615, s. 87 (Ra 1023/IV 1614).

⁴⁵ "Kanunnâme-i Vilâyet-i Çukur Âbâd", Barkan, *Kanunlar*, s. 104.

⁴⁶ MAD 6375, s. 7 (3 M 1044/29 VI 1634).

⁴⁷ MAD 5945, s. 180 (El-i Za 988/8-17 XII 1580); D.KFM 26369, s. 7 (29 M 960/15 I 1553).

lik ücreti alabilmekteydi⁴⁸. Emin ile amil arasındaki anlaşmazlığın şehir kadısı tarafından giderilmesi, eğer mümkün olmazsa merkeze bildirilmesi istenmekteydi⁴⁹.

Mukataa, emin olan kişiye belirli bir bedel ile deruhte edilirse bu şahıs, iltizam yoluyla emin (emîn ber vech-i iltizam) tayin edilmiş olmaktadır⁵⁰. Mukataa reayasına, eminin şer' ve kanuna uygun bulunan taleplerini yerine getirmeleri ve muhalefet etmemeleri emredilmektedir⁵¹.

Eminin yanına, onun yardımcısı olan⁵² bir katip verilmekte, mukataada yapılan işlemler devletin ve amilin eminleri marifetiyle bu katip tarafından kaydedilmektedir⁵³. Ayrıca emin ve katipten başka yeteri kadar hizmetli tayin edilmektedir⁵⁴. Emin, amil ve katibin birbirinden bağımsız değil birlikte mukataaya mübaşeret etmeleri gerekmektedir⁵⁵. Bazen emin ve katip kadı marifetiyle mukataa gelirlerini tahsil etmekteydiler⁵⁶. Mukataada işlem yapanlara da işlemlerini amil ve emin marifeti ile **yapmaları** emredilmektedir⁵⁷.

Mukataalara tayin edilen *emin* isimli görevli, **genel** olarak iki biçimde anlaşılmalıdır:

Birincisi, bir mukataayı emanet yöntemiyle (**ber vech-i emânet**) sorumluluğuna alan (deruhte eden) kişidir. Nitekim **Koçi Bey bu şekilde** tayin edilen şahsın görevini: "... Emanet derler ki: "bu mansıbı **bana verin**, ne kadar akça

⁴⁸ İbnülemin Maliye 27 (952/1545).

⁴⁹ Akgündüz, *Kanunnameler*, C. I, s. 533.

⁵⁰ MAD 3458, s. 48 (Recep 1045/Aralık 1635). "... eğer iltizamla ve eğer emaneten emin ... olanlar ... Bilfiil mültezim olan eminlerin ..." "Kanun-ı Re'âyay-ı Cezire-i İmroz", Barkan, *Kanunlar*, s. 140.

⁵¹ MAD 6375, s. 171 (Za 1044/IV 1635); MAD 7028, s. 20 (N 1096/VIII 1685).

⁵² "Hersek Eflâkləri Kanunnâmesi", Akgündüz, *Kanunnameler*, C. II, s. 407 (410).

⁵³ MAD 30, s. 331 (922/1516) ve 401 (26 Ra 923/18 IV 1517).

⁵⁴ "Kanunname-i Bozulus", Barkan, *Kanunlar*, s. 140.

⁵⁵ "İstanbul Hasları Kanunu", Barkan, *Kanunlar*, s. 102; Akgündüz, *Kanunnameler*, C. II, s. 317 (328).

⁵⁶ "Kanunnâme-i Vilâyet-i Çukur Âbâd", Barkan, *Kanunlar*, s. 205 ve 228; Akgündüz, *Kanunnameler*, C. II, s. 162.

⁵⁷ "3. Ve bazar emini (ehli?) kendü kavillerinden amil ve emin marifeti olmadın pulı artırırılar imiş, bundan dahi hayli zarar olur imiş buna dahi yasak ve tekid edesiz ki, emin ve amil marifeti olmadın kendü kavillerinden ehl-i bazar pulı arturmayalar" Akgündüz, *Kanunnameler*, C. II, s. 238 (239).

alursam getirüp teslimi hazine edeyim." der. Her ne hasıl olursa getirüp Hazineye teslim eder. Ana emin derler ..."58 diye tanımlamaktadır.

İkincisi, yönetici konumunda59 olup bir mültezim ile birlikte görev yapan, onu kontrol eden kişidir60. Burada kontrolden anlaşılması gereken, eminin iltizam yöntemi ile ilgisi bulunduğu (mültezimle müşterek veya bağımsız) hem yönetim ve hem de denetim fonksiyonunu yerine getirmekte, bir taahhüt altına girmeyip yalnızca emin ise sadece denetçi görevini ifa etmekteydi. Koçi Bey, bu tür eminliği ise şöyle açıklamaktadır:

"... Gümrük emini, İstanbul'a ne kadar gemi ve bazırğân gelirse metaa göre on akçada bir akça alır. On yük akça alursa bir yük akça olur. Yüz yük alursa on yük akçe olur. Yılda Hünkarımın Hazinesine sekiz yük akçe verir. Zira eli altında çok mültezim vardır. ..."61

Bir mukataa grubunu iltizama alan emin, mukataaları amillere iltizama vermekte, fakat bu iltizam işlemi merkezden habersiz olmayıp mültezimlerin kefilleri alınmakta ve merkez tarafından berat verilmekteydi. Bu mukataaların hazineye ödemeleri *emin-mültezim* marifetiyle yapılmaktaydı62.

Mukataayı eminin kendisi de iltizama almış (emin ber vech-i iltizam yani emin-mültezim) olabilirdi. Bu durumda; eğer alt seviyede mültezim var ise çift iltizam uygulaması görülmektedir. Bu emin şahsen mukataayı zapt edememekteydi. Yönetici konumunda bulunduğu için mukataanın bir başka şahsa deruhte edilmesi ve sözkonusu eminin yönetim ve denetim işlerini yerini getirmesi gerekmemekteydi. Çünkü emin hazineye defter değeri (yazu) ve ya en son iltizam bedeli üzerinden ödeme yaptığından mukataa bedelinde bir

58 Koçi Bey Risalesi, s. 117-8.

59 "Siroz darphanesi eminine verilen kanunname", *Kânûnnâme-i Sultânî*, ss. 17-20 ve Akgündüz, *Kanunnameler*, C. I, s. 533 (538).

60 Kavram, her iki anlamıyla Selçuklularda da görülmektedir. Atan, *Gümrük Tarihi*, s. 117.

61 Koçi Bey Risalesi, s. 117. Koçi Bey burada, eminin hazineye gümrük gelirin % 80'ini vermesini yönetiminde bulunan mültezimlerin varlığına bağlamaktadır.

62 L. Fekete - Gy. Kaldy-Nagy, *Rechnungsbücher Türkischer Finanzstellen in Buda (Ofen) 1550-1580 Türkischer Text*, Budapest 1962, s. 390. Emin-mültezim kavramı; metinlerde genellikle *emin mültezim* biçiminde yazılmakta olduğundan mültezimin emini (emin-i mültezim) an'asında değil, bir şahsın iltizam yöntemiyle (ber vech-i iltizâm) emin olmasını ifade etmektedir. Gerçekte bunun yazımı; *emin mültezim* biçimindedir. Nitekim bazı metinlerde bu şekilde kayıtlıdır. MAD 3201, s. 156 (1001/1592); MAD 15, s. 10 (1033/1623); MAD 4684, t. 13/4 (6 Z 1021/28 I 1613). Bazen de "mültezim emin" olarak belirtilmekteydi. "Kanunnâme-i Ortakçıyanı Hassa-i Hümayun", Barkan, *Kanunlar*, s. 108.

artış mümkün olmamaktaydı. İltizam sisteminde ise artış yapılması gerek-mekteydi⁶³. Ancak mukataaya talip bulunmadığı veya mukataanın veriminin azaldığı durumlarda, mukataa gelirinin mükelleflerde kalmaması için emine tahsilat yapma izni verilebilirdi. Bu durumda, mukataa gelirinin defter değe-ri veya en son iltizam bedeli kadar meblağ hazineye girmiş olmaktaydı.

Ayrıca, mukataayı deruhte eden mültezim aynı zamanda eminliği de ala-bilmekteydi. Bir başka şahıs mültezim değil ise emin hem eminlik görevini yerine getirmekte, hem de mukataayı işleten kişi olmaktaydı. Merkezden ve-rilen beratlarda bu şahıslar *emin ve mültezim* olarak atanmaktaydılar⁶⁴. Bura-daki farklılık, kendisinden alt veya üst düzeyde başka bir mültezimin bulun-mamasıdır ki bu, XVII. yüzyılın başlarında yaygın olan bir durumdur. Bu durumdaki mültezim, emanet ulufesinin her yıl borcuna mahsup edilmesini iltizam şartları arasında belirtebilmekteydi⁶⁵.

Mültezim ve emin, mukataa ile ilgili işlerde (gelirlerin tahsili, ödemele-rin yapılması, işletme sorunları⁶⁶ vs.) birlikte hareket etmeleri gerekirdi. Mu-kataaya konu olan iş yapılırken emin ve amil veya adamları hazır bulunma-ları gerek-mekteydi⁶⁷. Emin ve amil mukataaya konu olan işi birlikte denetle-mekteydiler⁶⁸. Emin ve katip ise görevlerini (çoğunlukla müfettiş olan) kadı-nın bilgisi dahilinde, genellikle beraber yaparlar⁶⁹, emin ile mültezim arasın-daki anlaşmazlıklar kadı huzurunda çözümlenir, merkezle yazışmalar emin ve kadı aracılığıyla olurdu⁷⁰. Mukataanın geliştirilmesi, suçluların cezalandı-rılması eminin görevleri arasındaydı⁷¹. Emin devletin koyduğu kurallarının uygulanmasını sağlayan, devletin yararını gözetken kişiydi⁷².

⁶³ MAD 9876, s. 20 (7 S 1104/18 X 1692).

⁶⁴ MAD 3281, s. 136 (15 M 1028/2 I 1619).

⁶⁵ MAD 4684, t. 13/4 (6 Z 1021/28 I 1613).

⁶⁶ "Kanunname-i Havass-ı İstanbul", Akgündüz, *Kanunnameler*, C. I, s. 470 (473-4).

⁶⁷ "İstanbul Hasları Kanunu", Barkan, *Kanunlar*, s. 91; Akgündüz, *Kanunnameler*, C. II, s. 308 (320).

⁶⁸ Akgündüz, *Kanunnameler*, C. I, s. 470 (474).

⁶⁹ "Kanunname-i Nahiye-i Nusaybin", Akgündüz, *Kanunnameler*, C. V, s. 489 (491); "Kanun-ı Maadin-i Srebrenic ve Sas", a.g.e., ss. 296-7 (306-7).

⁷⁰ "Emin olanlara havale için hüküm sureti", *Kanunnâme-i Sultânî*, s. 37-8; Akgündüz, *Kanun-nameler*, C. I, ss. 626-627 (428-9).

⁷¹ "İstanbul Hasları Kanunu", Barkan, *Kanunlar*, s. 92 ve 99; Akgündüz, *Kanunnameler*, C. I, s. 160.

⁷² "12. Ve beğlik mala müte'allik olan hususlarda her ne vaki olur ise, emîn olan göre gözede. Mal hususi emindir, mal arasına eminden gayri kimesne girmeye." Akgündüz, *Kanunna-meler*, C. II, s. 441 (442).

Amil ve mukataadaki görevliler eminin marifeti olmadan iş yapamazlardı⁷³. Amilin mukataa konusu ile ilgili alacaklarının emin marifetiyle tahsil edilip kaydedilmesi gerekmektedir⁷⁴. Öte yandan emin de amilden bağımsız mukataa işlerine müdahale edemezdi. Emin, amil ve katip birbirlerinin bilgisi dahilinde ve irtibatlı olarak işleri yürütmeleri, gerektiğinde kadıya başvurmaları gerekmektedir⁷⁵. Aynı zamanda emin, mukataa ürününün tahsil ve dağıtımına engel olan yerel yöneticilerin müdahale etmesini önlemekteydi⁷⁶.

Bir mukataadan tahsis edilen ocaklıklar gelir ve gider kaydedilip ödemeler, verilen sebep-i tahrir hükmü gereğince emin tarafından hak sahiplerine yapılmakta ve sebep-i tahrir namıyla para tahsil edilmekteydi⁷⁷. Kale tezkiresinde kaydı olmayan neferlerin mevacipleri ise havaleleri temessüküyle mültezim olan eminin borcuna mahsup edilmekteydi⁷⁸. Bazen de, kale neferlerinin elinde bulunan berat gereğince ödemeler yapılır, karşılığında bunlardan temessük alınır⁷⁹.

b. Nazır

Mültezimin tercih ettiği ve onun çıkarını gözeten kişi olan nazır, bugünkü anlamda bir işletmedeki genel müdür konumundaki şahıstır. Bu şahıs nezaret görevine, mültezimin tercihi ile gelebildiği gibi, kefalet yoluyla⁸⁰ veya iltizam yöntemiyle de nazırlığı elde edebilmekteydi. Kefalet yoluyla bu görevi deruhte ettiğinde aynı zamanda kabzımal da olabilmekteydi⁸¹. Bu şekilde nazır olan şahıs, mültezimin hazineye borcunun ödenmesini taahhüt edebilmekteydi⁸². Ancak bu yasal kefalet biçiminde değildi.

Bir nezaretin oluşturulması bir mukataa grubunun birleştirilmesi şeklindeydi. Nezaret ise, en büyük geliri olan –omurgasını oluşturan- mukataanın (Filibe nezareti, İstanbul gümrük nezareti vb., bir bölgenin tümünün nezaret

⁷³ Akgündüz, *Kanunnameler*, C. I, s. 533 (538).

⁷⁴ Akgündüz, *Kanunnameler*, C. II, s. 238 (239).

⁷⁵ Akgündüz, *Kanunnameler*, C. II, s. 317 (328).

⁷⁶ MAD 115, v. 31b (28 N 971/10 V 1564).

⁷⁷ MAD 9847, s. 82 (1075/1665) ve 97 (23 Ş 1076/28 II 1666).

⁷⁸ MAD 9847, s. 82 (1075/1665).

⁷⁹ MAD 3458, s. 48 (Recep 1045/Aralık 1635).

⁸⁰ MAD 2695, s. 2 (Gy-i Ra 1015/3 IX 1606); MAD 6910, s. 9 (5 B 1001/7 IV 1593); MAD 5698, s. 6.

⁸¹ MAD 2695, s. 2 (Gy-i Ra 1015/3 IX 1606); KK 5269, s. 44 (27 Za 1005/12 VII 1597); MAD 9848, s. 156 (14 S 1078/5 VIII 1667).

⁸² KK 5269, s. 44 (27 Za 1005/12 VII 1597).

haline getirilmesi⁸³ vb.) ismi ile belirtilir, nezarete bağlanmış olan mukataaların işlemleri de nazır marifetiyle gerçekleştirilirdi.

Nezarete bağlı olan mukataaların muhasebeleri nazır tarafından⁸⁴ veya marifetiyle görülmekteydi. Bu mukataaların, nazır arzı olmadan merkez tarafından bir başkasına deruhte edilmemesi iltizam sözleşmesinde kaydedilebilmekteydi⁸⁵. İstanbul'dan berat verilmeden nazır tezkiresi⁸⁶ veya nazırın marifeti olmadan müfettiş ve yerel (toprak) kadıların müraselesi⁸⁷ ile mukataa zapt ettirilmemesi mültezimler tarafından talep edilmekteydi. İltizamla nazır olan şahıs, nezarete bağlı mukataalardan bazılarını kendi adamlarına zapt ettirme şartını ileri sürebilmekteydi⁸⁸. Mukataaları, başkalarına deruhte etmeyip nazırın doğrudan kendisinin zaptetmesine genel olarak izin verilmemekteydi⁸⁹. Bu, mukataaların gelirlerinin belirsizleşmesi ve birbirine karışması (muhtel ü müşevveş olması) nedeniyle idi⁹⁰. Bu konuda müfettişlere, nazıra mukataa deruhte ettirilmeyip talipler bulunarak kefilleri alındıktan sonra iltizama verilmesi konusunda hükümler yazılmakta ve deruhte eden kişi adına berat verilmesi için merkeze arz edilmesi emredilmekteydi⁹¹. Ancak talep edilmeyen mukataalar nazır tarafından zapt edilebilirdi⁹².

Nezarete bağlı mukataalardan tahvili sona erip ilişiği kesilenlerin (kat'ı alâka) İstanbul'daki defterlere kaydedilmesi nezaret iltizam sözleşmesinde belirtilirdi⁹³. Nezarete bağlı mukataaların birinin kârının ötekinin zararına mahsup edilmesi talep edilebilmekteydi⁹⁴.

Mukataalardan elde edilen gelirler nazır marifetiyle tahsil edilir ve işlemler onun onayıyla yapılırdı⁹⁵. Nazır ücretini mukataanın gelirlerinden alır-

⁸³ Kengiri ve Kastamonu livası mukataaları nezareti. KK 5269, s. 92.

⁸⁴ MAD 5024, s. 59 (27 Z 1049/19 IV 1640).

⁸⁵ MAD 5024, s. 59 (27 Z 1049/19 IV 1640).

⁸⁶ MAD 3281, s. 40.

⁸⁷ MAD 3281, s. 109.

⁸⁸ MAD 4684, t. 8/2 (16 C 1021/14 VIII 1612); MAD 1850 (12 C 1023/20 VII 1614); MAD 9847, s. 21 (Z 1072/VII 1662); MAD 3281, s. 38 (27 Z 1010/18 VI 1602).

⁸⁹ MAD 5698, s. 5 (1009/1600).

⁹⁰ MAD 3281, s. 128; D.MMK 1/38 (14 R 1001/18 I 1593).

⁹¹ MAD 6910, s. 14 (Z 1000/IX 1592).

⁹² MAD 4684, t. 13/1.

⁹³ KK 5024, s. 59 (27 Z 1049/19 IV 1640); MAD 9847, s. 21 (Z 1072/VII 1662).

⁹⁴ MAD 4847, s. 89; MAD 9847, s. 21 (Z 1072/ VII 1662).

⁹⁵ Ali Emiri, I. Süleyman (Kanunî) 121 (13 R 953/13 VI 1546).

dı⁹⁶. Nazır, tahsil ettiği nezaret resminden ayrı olarak devlet gelirlerinden aylık ulûfe adı altında ücret alabilmekteydi⁹⁷. Yerel yöneticiler nezaret resmi tahsil etmek amacıyla mukataalara müdahale etmekteydiler⁹⁸.

Nazır zapt eylediği mukataaların iltizamına kendisi cevap verir, kendi arzı ile verilmeyen mukataaların hesabının arz edenlerden sorulmasını talep ederdi. Nazır arzı ile deruhte edilen mukataaların ödemelerinde olan aksaklık ve eksiklik nazırdan sorulması, nezarete ait iken başkası tarafından arz edilen mukataalardaki sorunların arz eden şahıslar aracılığıyla giderilmesi, nazır tarafından talep edilmekteydi⁹⁹.

Mukataaların iltizama verilme arzları, mukataalardaki sorunlar müfettiş ile birlikte nazır tarafından merkeze arz edilirdi¹⁰⁰. Aynı biçimde merkezden mukataalarla ilgili yazışmalar müfettiş ve nazıra hitaben yapıldı¹⁰¹. Mukataa gelirlerinden yapılacak harcamalar veya hizmetler müfettiş marifetiyle nazır tarafından yapıldı¹⁰².

Nezareterde çift kefalet mevcuttu. Birincisi, nezareti iltizama alan şahıs veya şahısların kefil göstermesi. İkincisi, nezarete bağlı mukataaların her birini iltizama alan mültezimlerin kefilleri. Nezarete bağlı herhangi bir mukataanın zarar etmesi veya mültezimin ödemelerini yapmaması durumunda öncelikle o mültezimin ve kefillerinin sorumlu olması söz konusudur. Bu sorumluluk çerçevesinde mültezim ve kefillerinin tutuklanmaya kadar varan süreç sona ermeden nezareti iltizama alan şahıs ve kefillerine başvurulmaması gerekmektedir. Bu durum iltizam sözleşmelerinde de belirtilmekteydi¹⁰³.

Bir nezaret bedeli artırılıp iltizama alındığında, artırılan miktarın nezarete bağlı mukataalara yansıtılması (yerleşdirme) gerekmekteydi¹⁰⁴. Üçüncü bir şahsa herhangi bir nedenle, nezarete bağlı bir gelir kaynağı merkezden

⁹⁶ Amy Singer, *Kadılar. Kullar, Kudüslü Köylüler*, Çev. Sema Bulutsuz, İstanbul 1996 (bundan sonra: *Kadılar*), s. 19; MAD 385, s. 7 (955/1548); D.KFM 26369, s. 7 (29 M 960/15 I 1553).

⁹⁷ MAD 657, s. 189 (R 1085/VII 1674).

⁹⁸ MAD 4187, s. 33 (21 N 1104/26 V 1693); MAD 657, s. 189 (R 1085/VII 1674).

⁹⁹ MAD 3281, s. 38 (27 Z 1010/18 VI 1602).

¹⁰⁰ "Erzurum Vilayeti Kanunu", Barkan, *Kanunlar*, s. 72.

¹⁰¹ D.MMK 1/72 (20 C 1012/25 XI 1603); D.BŞM 2/31 (6 C 993/5 VI 1585).

¹⁰² MAD 4684, t. 13/1.

¹⁰³ MAD 3281, s. 38 (27 Z 1010/18 VI 1602) ve 49; MAD 4684, t. 13/1.

¹⁰⁴ MAD 3281, s. 128; D.BŞM 2/33 (16 C 995/24 V 1587).

deruhte edilirse geliri nazıra ödemesi ve muhasebesini nazıra denetletmesi gerekebilmekteydi¹⁰⁵.

Nazırın mukataa geliri tahsil etme yetkisi bulunmamakla beraber kararlaştırılan gelirlerin tahsil edilmesi için merkezden emin tayin edilmesini talep edebilmekteydi¹⁰⁶.

c. Nazır-ı Nüzzar

Bu şahıslar, genellikle bölgedeki yüksek düzeydeki yöneticilerdi. Bir sancakta sancakbeyi, eyalet veya vilayette beylerbeyi¹⁰⁷ nazır-ı nüzzar (belgelerde kayıtlı biçimi ile *nâzırü'n-nüzẓâr*) olmaktaydı. Bunlar, iltizam yöntemiyle¹⁰⁸, nazırın talebi üzerine kefalet yoluyla¹⁰⁹ bu statüyü kazanmaktaydılar. Ayrıca mültezimler, sancakbeyi düzeyindeki bir kişinin sancakbeyi atanmak üzere nazır-ı nüzzar olmasını talep edebilmekteydiler¹¹⁰.

Nazır gibi nazır-ı nüzzarın da doğrudan mukataa zaptetmesi mümkün değildi. İltizama aldıkları mukataaların başka mültezimlere deruhte edilmesi gerekmekteydi¹¹¹.

Mültezim veya nazırların, nazır-ı nüzzar atanmasını talep etmelerinin bir nedeni; mukataaların bulunduğu sancaktaki üst düzey yöneticiye bir statü verip onun mukataalara olumsuz yönde müdahalesini önlemek ya da daha rahat tahsilat yapma imkanına kavuşmak idi.

Ayrıca sancakta verimliliğin artışı için mültezimler daha kolay düzenleme yapabileceklerdi. Diğer yönden sancak gelirlerini de iltizam ile birleştirebiliyorlardı¹¹².

Bu uygulamadan devlet, iltizam bedeli haricinde sancakbeyine ait olan gelirden yarar sağlamaktaydı¹¹³.

¹⁰⁵ MAD 9847, s. 21 (Z 1072/VII 1662) ve 74 (Ca 1075/XI 1664).

¹⁰⁶ D.KFM 26368, s. 2 (6 L 959/25 IX 1552).

¹⁰⁷ KK 5276, s. 4 (2 Z 1045/8 V 1636).

¹⁰⁸ KK 5276, s. 2 (9 N 1009/20 III 1633) ve 13 (N 1051/XII 1641); MAD 5698, s. 5.

¹⁰⁹ MAD 7288, s. 25 (M 1007/VIII 1598); MAD 5698, s. 2 (11 B 1009/16 I 1601).

¹¹⁰ MAD 5698, s. 2 (11 B 1009/16 I 1601).

¹¹¹ MAD 5698, s. 5.

¹¹² MAD 3281, s. 63 (Za 1013/IV 1605).

¹¹³ Bu yöntemle sancakbeyi olan şahıs, sancak mahsulünden saray mutfağına her yıl üç bin koyun gönderecekti. MAD 5698, s. 2 (11 B 1009/16 I 1601).

d. Vali

Bir eyaletin tüm mukataaları eyalet valisi tarafından iltizama alınabilirdi (Adana eyaleti gibi).

Bazı hazine bulunan eyaletlerde ise valiler merkeze belli bir meblağ ödemeyi taahhüt etmekteydiler (Örneğin Bağdat eyaleti).

Yeni atanan bir vali adına bir önceki yönetimden görevi devralıp vali göreve başlayınca, vali sefere gittiğinde dönünceye kadar başka şahıslar mütesellim olarak atanabilirdi. Benzer şekilde atanan vali görev mahalline gitmeyip bir şahsın mütesellim atamasını yaptırabilirdi. Bu durumda mütesellimler mukataaların yönetimini de üstlenmiş olurlardı.

e. Muhassıl

Devlete ait gelirlerin usulüne göre tahsilini temin ile görevli olan memurlara *muhassıl-ı emvâl* denilmekteydi. Her eyalete bir muhassıl atanırdı¹¹⁴. Bunlar eyaletin tüm mukataalarını iltizama alabilir, böylece muhassıllık oluşturulurdu.

İlk muhassıllıklardan biri Aydın muhassıllığıdır. Daha sonra eyalet hazinelerindeki değişim ile birlikte Halep de muhassıllığa dönüştürülmüştü. XVIII. yüzyılda Mora ve hazine bulunan Kıbrıs'ta da muhassıllık malî bir kurum olarak fonksiyon ifa etmekteydi. Muhassıllar, bir vekil aracılığıyla muhassıllığı yönetebilmekteydi.

f. Voyvoda

Osmanlı'da nezaret ve muhassıllık benzeri bir kurum ise voyvodalık olarak isimlendirilip yönetiminde bulunan şahsa da *voyvoda* denirdi. Bunların malî-idarî bir yapısı olup mukataalar topluca veya münferit olarak voyvodalığa dahil edilebilirdi. Havas mukataaların, has sahibi veya kethüdası tarafından deruhte edilen kişilere de voyvoda denilmekteydi¹¹⁵.

Voyvodalıklara dahil edilmemiş bulunan köy ve mezraaların gelirleri düşük olduğundan hazineye irsaliye yöntemiyle ödenmesinin masraflı olması ve kârının bunu karşılamaması nedeniyle bağlı bulunduğu voyvodala-

¹¹⁴ Pakalın, *Tarih Deyimleri*, C. II, ss. 569-70.

¹¹⁵ MAD 7028, s. 28 (17 Ra 1097/11 II 1686); MAD 9876, s. 344 (5 Ş 1104/11 IV 1693); MAD 3861, s. 49 (18 M 1106/8 IX 1694).

ra teslim edilmesi kararlaştırılabilirdi¹¹⁶. Voyvodalara, devlet mallarını tahsil edebilmeleri için kapıcıbaşılık ünvanı verilebilmekteydi¹¹⁷. Voyvodalar aşiretler üzerinde etkin bir otorite sahibiydiler¹¹⁸.

Voyvodalar tarafından bir başkasına deruhte ettirilen Mukataalar reayasının dağılması sonucu verimsizleşmekteydi¹¹⁹. Voyvodalar, has sahibinin kethüdalarından mukataa deruhte eden, malî yönden aşiret kethüdalarının ise üzerinde bir konumda idiler¹²⁰. Bütün bu nedenlerden dolayı voyvodalar, özel takip gerektiren ve zorluk bulunan gelirlerin tahsilinde görevlendirilmektedir¹²¹.

Ayrıca tahsilinde zorluk bulunan ve takip gereken; aşiretlerin vergi tahsilatı görevi kendisine verilen¹²² ve zımmi reayanın meskun bulunduğu Tokat¹²³, İzmir¹²⁴, Galata¹²⁵ vb. bölgelerde vergi tahsil eden kişilere voyvoda, bu şahsın başında bulunduğu kuruma da voyvodalık denilirdi¹²⁶.

XVII. yüzyılın ilk yarısında mukataa defterlerinde kayıtlı Ruscuk voyvodalığı bulunmakta¹²⁷ iken hazinelerdeki değişim ile birlikte voyvodalık kurumsallaşmış olup geniş bir alanda uygulanmakta idi.

g. Kethüda

Havas olarak tahsis edilen mukataalar, has sahibinin kethüdası tarafından idare edilirdi¹²⁸. Bunlar, bir başka şahsa (voyvoda) deruhte edebilirlerdi¹²⁹.

¹¹⁶ MAD 9506, s. 175 (17 Ş 1134/2 VI 1722).

¹¹⁷ MAD 9876, s. 155 (25 Ca 1104/1 II 1693).

¹¹⁸ " ... Bozulus Türkmanının kethüdaları ve reayaları mezbûrı üzerlerine zabıt voyvoda bilüb şer'-i şerife mugayır sözlerine tecavüz eylemeyeler deyu ..." MAD 6375, s. 68 (8 R 1044/1 X 1634); MAD 9489, s. 78.

¹¹⁹ MAD 9876, s. 309 (23 B 1104/30 III 1693).

¹²⁰ MAD 9841, s. 34 (27 R 1065/6 III 1655).

¹²¹ Mükellefler ile voyvoda arasında anlaşmazlık olup voyvoda görev yerini terk edip devlet gelirleri tahsil edilememekte idi. Cevdet Maliye 3221 (16 S 1140/3 X 1727).

¹²² MAD 3295, s. 70 (1033/1623); Danişmentli Türkmenleri için bak. MAD 9830, s. 65 (29 C 1058/21 VII 1648); Bozulus Türkmenleri için bak. MAD 6375, s. 68 (8 R 1044/1 X 1634); MAD 2475, s. 3 (1054/1644).

¹²³ MAD 9839, s. 63 (26 Za 1066/15 IX 1656).

¹²⁴ MAD 7028, s. 4 (Ş 1086/XII 1675); Cevdet Maliye 3221 (16 S 1140/3 X 1727).

¹²⁵ MAD 9847, s. 15 (11 N 1072/30 IV 1662).

¹²⁶ MAD 3295, s. 70 (1033/1623); MAD 6375, s. 68 (8 R 1044/1 X 1634).

¹²⁷ MAD 1768, s. 36 (28 Za 1050/11 III 1641).

¹²⁸ MAD 9876, s. 366 (Ş 1104/IV 1693); MAD 3861, s. 49 (18 M 1106/8 IX 1694).

¹²⁹ D.BŞM 130, s. 8 (B 1022/VIII 1613); MAD 7028, s. 50 (25 Ş 1096/27 VII 1685).

Aşiret ve cemaatlara de kethüda atanabilmekteydi¹³⁰. Bu kethüdalar mukataa gelirlerinin tahsil ve hazineye ödenmesini üstlenebilmekteydi¹³¹.

2. Denetim

a. Nazır-ı Emval

Eyaletlerde nazır-ı emvallik ile görevlendirilen şahıslar, bölgelerindeki mukataaların denetimi ile ilgilenmektedirler. Mukataaların iltizama verilme aşamasında mültezimlerin durumları ile ilgili nazır-ı emvallerin görüşleri alınabilmekteydi¹³². Nazır-ı emval olanlar kalemiye almaktaydılar¹³³.

b. Müfettiş

Bir beldeye müfettiş olarak atanan kişilerin, o belde veya başka bir kazada kadılık görevi bulunabilmekteydi¹³⁴. Görevli bulunduğu kazadan başka bir mahalle müfettiş olarak atanan kadının, o kazada yalnız müfettişlik görevi ne dair konularla ilgilenmesi gerekirdi¹³⁵.

Müfettişlerin görevleri arasında, eğer merkezden deruhte edilmemişse, nezaretlerin gelirlerinde artış yapma ile araştırıp bulduğu nazıra ve artırılan miktarın nezaret dahilindeki mukataalar arasında (bunların gelir durumlarına göre) dağıtımını yapıp bu mukataaları güvenilir ve malî durumu iyi emin ve amillere deruhte etmesi bulunmakta idi¹³⁶. Ayrıca müfettişler, hazineye yapılacak ödemelerin (irsaliye) zamanında yapılmasını sağlamakla yükümlüydüler¹³⁷.

Eski kadılar da mukataa müfettişi olarak atanabilmekteydiler¹³⁸.

İltizam yönteminde müfettiş önemli bir yer tutmaktaydı. Müfettiş taşrada mukataalar konusunda tek yetkili kişiydi. Mukataa gelirinde oluşan zarar

¹³⁰ MAD 9841, s. 33 (10 R 1065/17 II 1655); KK 2321 s. 39 (7 S 1081/26 VI 1670); MAD 4282, s. 49 (1101/1689).

¹³¹ MAD 4282, s. 71 (1102/1690); MAD 9876, s. 128 (10 B 1104/17 III 1693).

¹³² MAD 589, s. 11 (6 B 1012/10 XII 1603).

¹³³ MAD 3922, s. 139 (1035/1625).

¹³⁴ *Koçi Bey Risalesi*, s. 61.

¹³⁵ M. Ertuğrul Düzdağ, *Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi Fetvaları ışığında 16. asır Türk hayatı*, 2. b., İstanbul 1983, s. 133.

¹³⁶ MAD 4684, t. 13/9 (Gr-i B 1014/12 XI 1605).

¹³⁷ MAD 4944, s. 62 (Gr-i S 1001/7 XI 1592); Sahillioğlu, "Sıvış Yılı", s. 78.

¹³⁸ Fethi Gedikli, "Osmanlıda İltizam ve Mukataa", *Çerçeve*, Yıl: 4, S. 15 (Ağustos-Ekim 1995), s. 148.

ve eksiklik veya tahvil sonunda tahsili mümkün olmayan bakiyenin müfettişten tazmin edileceği belirtilmekteydi¹³⁹. Müfettişin zimmeti bulunan mültezimleri tutuklama yetkisi bulunmaktaydı¹⁴⁰. Kefalet işlemini yapan yerel kadı da aynı biçimde sorumluydu¹⁴¹.

Müfettişin görevleri arasında:

1. Kefil alma işleminin yapılması: Kefalet işleminin müfettiş huzurunda veya marifetiyle yapılması emredilmekteydi¹⁴².

2. Bir mukataadan yapılan ödemeler müfettiş marifetiyle yapılmakta ve mültezime, hesap görülürken ibraz etmek üzere ödeme makbuzu verilmekteydi¹⁴³.

3. Mukataaların hesaplarının, müfettiş tarafından incelendikten sonra imzalanıp mühürlendikten sonra mültezimin hesapları merkezde görülürdü¹⁴⁴.

4. Mahallinde iltizama verilen mukataaların müfettiş tarafından merkeze arz edilmesi gerekmekteydi¹⁴⁵. Bu, eğer söz konusu mukataa bir nezarete bağlı ise nazır ile birlikte veya ayrı olarak merkeze yapmaları zorunluydu. Yine bu tür mukataalarla ilgili merkezde yapılan yazışmalar müfettiş ile birlikte nazıra hitaben yapılmaktaydı¹⁴⁶.

5. Mukataanın durumunun araştırılıp gelirinde yapılabilecek artış miktarının merkeze bildirilmesi¹⁴⁷.

6. Tahvili sona eren mukataaların deruhte edilmesi için yeni taliplerin araştırılıp bulunması¹⁴⁸.

7. Mukataalardan gelirlerin tahsil edilmesi müfettişin sorumluluğundaydı¹⁴⁹.

¹³⁹ MAD 3281, s. 50 (22 Z 1011/2 VI 1603); MAD 5945, s. 151 (Za 988/XII 1580).

¹⁴⁰ MAD 4684, t. 6/7 (2 N 1021/27 X 1612).

¹⁴¹ MAD 18147, s. 8 (18 Za 1011/19 IV 1603).

¹⁴² MAD 5698, s. 2; MAD 18147, s. 8 (18 Za 1011/29 IV 1603).

¹⁴³ MAD 6169, s. 43 (15 C 1016/7 X 1607).

¹⁴⁴ MAD 3201, s. 131 (Gr-i Za 1011/12 IV 1603).

¹⁴⁵ MAD 3281, s. 55 (16 C 1012/21 XI 1603).

¹⁴⁶ KK 4988, s. 75 (8 Ra 910/19 VIII 1504); D.BŞM 2/31 (6 C 993/5 VI 1585); D.MMK 1/72 (20 C 1012/25 XI 1603).

¹⁴⁷ MAD 18293, s. 13 (Gr-i C 1018/1 IX 1609).

¹⁴⁸ MAD 7266, s. 7 (1029/1619); MAD 6910, s. 14 (Z 1000/VIII 1592).

¹⁴⁹ MAD 7288, s. 22 (M 1007/VIII 1598); D.BMK 1/83 (18 N 997/31 VII 1589).

Bir müfettişin denetimindeki mukataa sayısı ne kadar çok olursa müfettişin, müfettişlikten elde edeceği kazanç artacaktı. Bu nedenle müfettiş olan şahıs daha çok mukataayı müfettişliğine dahil etmek için gayret etmekte bunu sağlamak için de hazineye daha yüksek miktarda mukataa geliri taahhüdünde bulunmaktaydı¹⁵⁰.

Bazı iltizam birimlerinde birden fazla müfettiş görev yapabilmekteydi¹⁵¹. Müfettişlik hükmü ise tezkireci tarafından verilmekteydi¹⁵².

b. Kadı

Osmanlı'da kadı yerel hakim, amir idi¹⁵³. Aynı zamanda kadılar görevli bulundukları beldenin maliye müfettişi konumundaydılar¹⁵⁴. Bu nedenle kadıların görevli bulundukları kazalardaki bütün mukataa işlemlerini kontrol etmeleri gerekmekteydi¹⁵⁵. Bu, yalnızca bir mukataanın müfettişliği ile sınırlı olmayıp bütün devlet gelirlerini kapsayan *müfettiş-i emvâllik* idi¹⁵⁶. Bununla birlikte belgelerde, çoğunlukla kadıların mukataalara müfettiş oldukları vurgulanmaktadır¹⁵⁷. Bu, genel mukataa müfettişliği olup, mukataaların iltizama verilmesi, mukataalara talep olunmadığında talip araştırılması vb. konuları içermektedir.

Mültezimler, müfettiş olan kadıyı iltizam sözleşmelerinde müfettişleri olarak kabul edebilecekleri gibi bir başka şahsı da (kadı, emekli kadı veya müderris vb.) tercih edebilmekteydiler¹⁵⁸. Mesela, Kastamonu ve Çankırı nezaretine müfettiş olan Taşköprü kadısı, irsaliyelerin gönderilmesinde başarısız olması üzerine müfettişlikten azledilip yerine Sinop eski kadısı müfettiş olarak atanmıştı¹⁵⁹. Mültezimlerin herhangi bir kadıyı müfettiş olarak tayin

¹⁵⁰ MAD 6910, s. 21 (13 C 1001/15 II 1593).

¹⁵¹ MAD 624, s. 5 (1000/1591).

¹⁵² D.BŞM 108, s. 8 (1003/1594).

¹⁵³ "Osmanlı Kanunnameleri", MTM, C. I, S. 2, s. 326; *Kânûnnâme-i Sultânî*, giriş XVI.

¹⁵⁴ *Koçi Bey Risalesi*, s. 61.

¹⁵⁵ *Ankara'nın 1 Numaralı Şer'iyye Sicili (21-Rebiülâhır-991 - Evahir-i Muharrem-992 / 14-Mayıs-1583 - 12-Şubat-1584)*, Neş. Halit Ongan, Ankara 1958 (bundan sonra: *Ankara'nın 1 Numaralı Şer'iyye Sicili*), s. XXXVI.

¹⁵⁶ "Erzurum Vilayeti Kanunu", Barkan, *Kanunlar*, s. 72; MAD 3295, s. 80 (23 S 1033/16 XII 1623).

¹⁵⁷ MAD 3281, s. 73 (8 Ca 1016/31 VIII 1607) ve 75 (§ 1015/XII 1606); MAD 619 (10 Ra 979/2 VIII 1571); MAD 5945, s. 18 (18 B 987/10 IX 1579) ve 53 (26 B 988/6 IX 1580).

¹⁵⁸ MAD 18293, s. 1 (17 Ca 1015/20 IX 1606); MAD 4689, t. 2c (1009/1600).

¹⁵⁹ MAD 4944, s. 62 (Gr-i S 1001/7 XI 1592).

edilmesini talep edebildiği gibi müfettiş olarak talep ettikleri kişinin bir -genellikle mukataanın bulunduğu- kadılığa atanmasını iltizam sözleşmesinde belirtebilirlerdi¹⁶⁰.

Kadıların mukataalarla ilgili konularda kanuna aykırı davranışları merkeze arz etmesi gerekmekteydi. Ayrıca kadılar kefalet işlemlerini yaptıklarından adaletnamelerde kefil olacak şahsı huzuruna getirtip kefaletname düzenlemesi, şahsı gıyabında kefil yazmaması emredilmekteydi¹⁶¹.

Kadı kanuna aykırı kefalet işlemi yaptığında, borçlu olan mültezimin borcunu ödemeyip kefile başvurulması durumunda, kefil olunan meblağı kadının ödemesi gerekeceği emredilmekteydi¹⁶².

Kadılar, mukataaların genel durumunu takip edip aksaklıkları merkeze arz etmekte; merkezden emir gelinceye kadar aksaklığı giderebilmekteydi¹⁶³.

Bir mukataa alanında suç işlendiğinde mültezim suçluya müdahale etmeyip şahsın, suçlu olduğu kesinleştikten sonra kadı marifetiyle cezalandırılması gerekmekteydi¹⁶⁴.

Mültezimin alacakları, kadı karar verdikten sonra tahsil edilebilmekteydi¹⁶⁵. Kadı mukataa gelirlerinin tahsilinde, emin ve mültezim ile birlikte bilfiil görev alabilmekteydi¹⁶⁶. Ayrıca bir mukataada emin, mültezim ve katip olan şahıslar kadı ile görüşmeleri gereken hususlarda kadıya başvurmaları zorunda idi¹⁶⁷.

Emin marifeti olmadan mültezim tarafından mukataada işlem yapıldığında eminin durumu, kanunun uygulanmasını sağlaması için kadıya bildirmesi emredilmekteydi¹⁶⁸. Kadılar, mukataaların sözleşmelerini iptal edip aynı mukataayı bir başkasına deruhte edebilmekteydiler¹⁶⁹. Müfettiş bulunsa

160 KK 5269, s. 31 (Gr-i Ca 1004/2 I 1596); MAD 5698, s. 2 (11 B 1009/16 I 1601).

161 Uluçay, *XVII Asırda Eşkiyalık*, s. 166.

162 "Osmanlı Kanunnameleri", *MTM*, C. I, S. 2, s. 327; MAD 5945, s. 268 (13 Ş 989/12 IX 1581).

163 MAD 2427, s. 281 (18 R 1101/29 I 1690).

164 "Bida'-ı Merfu'ayı Beyân Eyler", Barkan, *Kanunlar*, s. 44.

165 Akgündüz, *Kanunnameler*, C. I, s. 623 (625).

166 "Özer Livası Kanunu", Barkan, *Kanunlar*, s. 228; "Mısır Kanunnamesi", Barkan, *Kanunlar*, s. 370 ve Akgündüz, *Kanunnameler*, C. I, s. 162, C. II, s. 466 (468), C. IV, s. 98 ve C. VI, s. 121.

167 "İstanbul Hasları Kanunu", Barkan, *Kanunlar*, s. 102; Akgündüz, *Kanunnameler*, C. II, s. 317.

168 "Siroz darphanesi eminine verilen kanunname", *Kânûn-nâme-i Sultânî*, ss. 17-20; Akgündüz, *Kanunnameler*, C. I, s. 533 (538).

169 MAD 3861, s. 31 (24'Z 1105/16 VIII 1694).

da kadı, emanet yöntemi ile deruhte edilen mukataaların tahsilatını takip edip onaylamaktaydı¹⁷⁰. Mukataalarla ilgili konularda kadılara hitaben hüküm gönderilmekte, hükmü yazdıran şahıs hüküm ile kadıya başvurmakta ve kadı marifetiyle işlemler yapılmaktaydı¹⁷¹.

Emanet yöntemi ile deruhte edilen mukataaların gelirlerinin tahsil kayıtları kadılar tarafından onaylandıktan sonra devlet ile hesap görülmekteydi¹⁷². Ayrıca deruhte edilmeyen mukataaların gelirlerinin kadılar tarafından tahsil ve hazineye ödenmesi sağlanmaktaydı¹⁷³. Mükelleflerden, yükümlülüklerinden yüksek miktarda vergi tahsil edilmesinin önlenmesi için kadılara hüküm gönderilmekteydi¹⁷⁴.

Kadılar, mukataalara müdahale edilmesini önlemekle görevliyidiler. Müdahale eden şahıs beylerbeyi dahi olsa mukataaların bulunduğu mahallerin kadılarına müdahalelerin önlenmesi yönünde hükümler gönderilmekteydi¹⁷⁵.

Kadılar için mukataa müfettişliğinde gösterdikleri başarı, diledikleri bir kazaya atanma gerekçesi veya bir başka istek nedeni olabilmekteydi¹⁷⁶.

Mukataalar serbestiyet üzere yönetildiğinden, kadılardan başka bir kamu görevlisi mukataalarının idaresine karışamazdı¹⁷⁷.

Kadılar mukataalarla ilgili işlemlerde harç ve resim tahsil etmekteydiler. Başlangıç tarihi bilinmemekle birlikte, I. Beyazıt (1389-1402) tarafından muhtemelen 1393 yılında, kadıların hüccet ve sicil akçesi ve kısmet resmi tahsil etmelerine izin verilmişti¹⁷⁸. 991/1583 yılına ait kanunname ise, mukataa işlemlerinden kadıların tahsil ettiği resim ve harçların miktarı belirtilmektedir:

170 MAD 2427, s. 281 (18 R 1101/29 I 1690).

171 MAD 3861, s. 49 (18 M 1106/8 IX 1694).

172 MAD 9876, s. 49 (28 S 1104/8 XI 1692).

173 MAD 7028, s. 12 (18 C 1096/22 V 1685) ve 18293, s. 1 (17 Ca 1015/20 IX 1606).

174 MAD 9876, s. 255 (29 C 1104/7 III 1693).

175 MAD 3861, s. 48 (18 M 1106/8 IX 1694).

176 MAD 7336, s. 45 (C 1005/I 1597). Çatalca ve Ermiye kadısı, başarısını gerekçe gösterip oğluna 15 akçe vazife tahsis edilmesini sağlamaktaydı. MAD 4684, t. 13/9 (10 B 1014/21 XI 1605).

177 Özkaya, *Ayanlık*, s. 37; Genç, "Verilerin Kullanılabilirliği", s. 38.

178 *İltizam Hakkında Feteve*, Süleymaniye küth., Laleli 1263/5, v. 140b; *Kanunname*, Millet küth. Ali Emiri, Şeriye kısmı, No. 96, v. 41a.

"mazmûn-ı berât-ı kadî ... kadî hâkim olub ... ve sicillât ve hüccet akçelerin ifrât eylemeyüb, kanûn-ı kadîm üzre sicile yedişer ve sûret-i sicile on dörder ve hüccete otuz ve ümenâ ve mütevellîler muhâsebesini ve harâccı ve resm-i aġnâmcı defterlerini im-zâ içün de on ikişer akçe alub ziyâde alanlara sebeb-i azl ola ve mîrî mültezimlerinin kefillerin kendü bi'z-zât göre ve küfelânın biz fülânız didikleri gibi midir ehl-i vukûftan tamâm ma'lûm itmeyince hemân takrîrleri ile yazmaya sonra hilâfı zuhûr ider ise kadîye tazmîn itdirile. ... Bu minvâl üzre dokuz yüz doksan bir senesinde kanûn mukarrerdir"¹⁷⁹.

Yerel hakim olan kadı, sancakbeyi ve subaşı ile birlikte kanun ve nizamların uygulanmasına yardım etmekle görevlendirilmişti¹⁸⁰. Kadılar aynı zamanda iktisadî hayatın ve maliye teşkilatının baş denetçisi idiler. Aynı zamanda noterlik işlemlerini de kadılar yapmaktaydılar¹⁸¹.

Nazır, müfettiş ve muhassılların mukataaların durumlarının tespit edilmesini talep etmeleri üzerine kadılar ilgili mahallin ileri gelenleri ile birlikte mukataaların durumlarını bildiren arzlar yazmaktaydılar¹⁸². Mahallî kadıların mukataa gelirlerinin tahsil edilmesine gayret göstermeleri gerekmektedir¹⁸³.

Kadıların mukataa işlemlerindeki bu yetkileri suistimallere neden olabilmekteydi¹⁸⁴.

Mukataanın bulunduğu bölgedeki kadılar, eminin kendilerine arz ettiği konuda kanunun uygulanmasını sağlardı¹⁸⁵. Kadı görev bölgesinde, yararlı talipler araştırıp bunlara mukataa satmaya ve satış gerçekleşinceye kadar mukataaları emanet yöntemiyle zapt etmeye yetkili idi¹⁸⁶. Bir mukataayı müfettişler veya nazırlar beratsız zapt ettirmek istediklerinde vilayet kadılarının engel olması gerekirdi¹⁸⁷.

¹⁷⁹ "Osmanlı Kanunnameleri", MTM, C. I, S. 2, s. 327.

¹⁸⁰ *Kânûnnâme-i Sultânî*, giriş XVI-XVII.

¹⁸¹ Şinasi Altundağ, "Osmanlılarda Kadıların Salâhiyet ve Vazifeleri Hakkında", VI. TTK Kongresi Ankara 20-26 Ekim 1961 Kongreye Sunulan Bildiriler, Ankara 1967, s. 353; *Ankara'nın 1 Numaralı Şer'iyye Sicili*, s. XXXV.

¹⁸² MAD 4684, t. 8/2 (1016/1607).

¹⁸³ "Ebussuudun Fetvası", Akgündüz, *Kanunnameler*, C. IV, s. 98 (101).

¹⁸⁴ MAD 203, v. 84b (20 Ra 1147/20 VIII 1734); KK 5065, v. 62a.

¹⁸⁵ Akgündüz, *Kanunnameler*, C. I, s. 533 (538).

¹⁸⁶ MAD 176, v. 215b (3 R 884/24 VI 1479).

¹⁸⁷ MAD 3281, s. 136 (15 M 1028/2 I 1619).

Kadı, bir mukataaya talip olanları merkeze arz etmek yetkiğine sahipti. Bu yetkiyi kadı olduğu için yapabildiği gibi müfettiş, muhassıl¹⁸⁸ vb. ek görevleri dolayısıyla da yapabilmekteydi.

Buraya kadar açıklanan, mukataaların yönetim ve denetiminde bulunan şahısları görevleri itibariyle tasnif etmek gerekirse topluca Tablo 9'da görmek mümkündür:

Tablo 9
Mukataaların Yönetim ve Denetiminde Hiyerarşi

Devlet ajanı	Özel Sektör
Nazır-ı Emval	Mültezim/amil
Müfettiş/müfettiş kadı	Nazır-ı Nüzzar
Üst düzey katip	Nazır
Emin	Alt mültezimler / mültezim emini
Katip	Ayak amilleri / mültezimin adamları
Yerel kadılar	

3. Görevliler

a. Kabzımal

Mültezim tarafından mukataaların gelirlerini tahsil etmekle görevli bir kişi tayin edilir ve bu iltizam sözleşmesinde belirtilirdi¹⁸⁹. Bu şahıslar genellikle kefalet yöntemiyle (ber vech-i kefâle) kabzımal olmaktaydı¹⁹⁰. Bu tür kefillik, meşru kefalet olmayıp mültezimlerin iltizamları için ayrıca yasal kefil göstermeleri gerekmekteydi¹⁹¹. Kabzımal mukataa gelirlerinin ödemelerinde mültezim ile birlikte sorumluydu¹⁹². Nazır¹⁹³, emin¹⁹⁴, ke-

¹⁸⁸ MAD 4684, t. 13/4 (6 Z 1021/28 I 1613).

¹⁸⁹ MAD 3281, s. 81 (16 S 1016/12 VI 1607) ve s. 136 (15 M 1028/2 I 1619).

¹⁹⁰ MAD 3201, s. 156 (1001/1592); MAD 3281, s. 78 (Gr-i B 1014/12 XI 1605) ve 82 (4 C 1017/15 IX 1608); MAD 1981, s. 79 (Safer 1032/Aralık 1622); MAD 689, s. 4 (4 Ra 1030/27 I 1621).

¹⁹¹ MAD 4944, s. 48 (24 S 1001/22 XI 1592); MAD 9848, s. 76 (26 Ş 1015/27 XII 1606); MAD 624, s. 24 (Gr-i Ş 1006/9 III 1598).

¹⁹² MAD 3281, s. 81 (16 S 1016/12 VI 1607).

¹⁹³ MAD 9848, s. 156 (14 S 1078/5 VIII 1667); D.BŞM 124 (1014/1605); MAD 7336, s. 51 (1005/1596) ve 56 (13 Ş 1005/1 IV 1597); MAD 1006, s. 2 (Gy-i Ra 1037/10 XI 1597); KK 5269, s. 44 (27 Za 1005/12 VII 1597); MAD 2695, s. 2 (Gy-i R 1015/3 IX 1606).

¹⁹⁴ MAD 3281, s. 46 (1011/1602), s. 57 (1012/1603), s. 76 (26 Ş 1015/27 XII 1606) ve s. 84 (16 Ra

fil¹⁹⁵, ortak¹⁹⁶ vb. olan şahıslar kabzımallığı da üstlenebilmekteydi. Kabzımallık iltizam yoluyla da elde edilmekteydi¹⁹⁷. Kabzımalın olağanüstü durumlarda (mültezimin vefatı vb.) mukataaları zaptetme yetkisi bulunmaktaydı¹⁹⁸.

Kabzımal olan şahısların kefaleti, mukataanın gelirini ödeme taahhüdü demektir¹⁹⁹. Kabzımal olan şahıslar ödeme planıyla ilgili isteklerini merkeze arz edebilmekteydi²⁰⁰. Çünkü ödemelerin yapılması da onların sorumluluğundaydı²⁰¹. Mültezimin ölümü durumunda kabzımalardan ödeme talebinde bulunulabilmekte ve tahsilat için emlakı araştırılmaktaydı²⁰².

b. Katip

Mültezimler iltizam sözleşmelerinde, kendilerine katip önerme hakkı verilmesini talep etmekteydiler²⁰³. Katipler görevlerinin karşılığı ücret almaktaydılar²⁰⁴. Bu ücret, mültezimden tahsil edilmeyip hazineden ödenmekteydi²⁰⁵. Bu ödeme, genellikle mültezimin borcuna mahsup edilirdi²⁰⁶. Mahsup işlemi kıstalyevm üzere olabileceği gibi²⁰⁷ tahvil başlangıcında da yapılabildi²⁰⁸. Katip olan şahıs, iltizam ile bu göreve atanabilmekteydi. Bu durum-

1016/11 VII 1607); MAD 624, s. 24 (Gr-i Ş 1006/9 III 1598); MAD 4684 (16 Ra 1016/11 VII 1607).

¹⁹⁵ MAD 5945, s. 18 (18 B 987/10 IX 1579).

¹⁹⁶ MAD 7336, s. 26 (Ra 1005/X 1596).

¹⁹⁷ KK 5276, s. 16 (22 R 1055/17 VI 1645); MAD 6375, s. 68 (8 R 1044/1 X 1634); MAD 4689, t. 2c (1009/1600).

¹⁹⁸ MAD 3281, s. 86 (4 Ra 1018/7 VI 1609).

¹⁹⁹ KK 5269, s. 44 (27 Za 1005/12 VII 1597).

²⁰⁰ MAD 4689, t. 2c (1009/1600).

²⁰¹ MAD 4684 (16 Ra 1016/10 VII 1607).

²⁰² MAD 4686, t. 11b.

²⁰³ MAD 6375, s. 69 (8 R 1044/1 I 1634); MAD 7288, s. 10; MAD 4684, t. 7/1-a (26 C 1021/24 VI-II 1612). 25 S 921/10 IV 1515'lerde mültezimlerin katip atamaları görülmektedir. MAD 30, s. 271. Bu katipler aynı zamanda mültezimin emini olabilmekteydiler. MAD 30, s. 308 (920/514) ve 531 (29.Ra 922/2 V 1516).

²⁰⁴ MAD 3281, s. 52 (19 N 1012/20 II 1604) ve 74 (5 N 1015/4 I 1607); MAD 5698, s. 2; MAD 18293, s. 8 (1018/1609); MAD 624, s. 18 (Gr-i Ş 1006/9 III 1598); MAD 7288, s. 10.

²⁰⁵ MAD 5898, s. 2.

²⁰⁶ MAD 3281, s. 83 (20 C 1017/1 X 1608) ve 136 (15 M 1028/2 I 1619); MAD 4684, t. 4 (15 C 1021/13 VIII 1612).

²⁰⁷ MAD 3281, s. 83 (20 C 1017/1 X 1608) ve 4683, t. 13/1 (6 Z 1021/28 I 1613).

²⁰⁸ MAD 3281, s. 52 (19 N 1012/20 II 1604); MAD 4684, t. 13/1; MAD 7288, s. 5 (Er-i Ra 1008/21-30 X 1599).

da katip aynı zamanda mültezim olmakta fakat yine ücret alabilmekte idi²⁰⁹. Nezarete bağlı bir mukataaya talip bulunmayıp nazır zapt ederse katiplik ücretini de alabilmekteydi²¹⁰.

Mukataa müfettişi ile birlikte bir katip görev yapmaktaydı. Bu katip müfettişlik alanı ile ilgili bütün mukataa katibinden üst düzeyde görev ve sorumluluğa sahip olup müfettişin yardımcısı²¹¹ ve muhtemelen nazırın önerdiği katip ile aynı şahıs idi.

Nezarette, bir nezaret katibi ve ayrıca her mukataada da bir katip bulunmakta idi²¹². Yasal olarak mukataa gelirlerinin katipler tarafından ayrıntılı (müfredât) bir biçimde kaydedilmesi (defter etme)²¹³ ve bu kayıtların günlük olarak tutulması gerekmektedir²¹⁴.

Bugünkü anlamı ile mukataa katibi, genel olarak bir işletmenin para birimi ile ifade edilen malî özellikteki işlemlerine ait bilgileri kaydeden, bunları sınıflandıran ve malî raporlarını düzenleyen muhasebecinin işlevini yerine getirmekteydi. Bu nedenle bir katibin muhasebe bilgisine (fenn-i muhâsebe) vakıf olması gerekmektedir. Mukataaların muhasebelerini ve senetlerini (temessük) yazıp suretlerini korumak, mültezimlerde bulunan kamu mallarını doğru olarak kaydetmek, mukataaların yıllık gelir ve giderlerini yazmak katiplerin görevleri arasındaydı.

Müfettişin yardımcısı konumundaki katibin ise, muhasebe kayıtlarını denetlemek (muhasebe görmek), muhasebe işlemlerini ve diğer yazışmaları (irsaliye yazabilmek vb.) yürütebilmek gibi konular görevleri arasındaydı²¹⁵.

c. Havale

Mukataa gelirlerinden mahallinde yapılan harcamalara (ocaklık vb.) tahsis edilen veya merkezî hazineye yapılması gereken ödemeleri (irsaliye) ilgili yerlere ulaştıran *havale* olarak isimlendirilen bir görevli atanabilmekteydi. Havale tayini için, maliye kaleminin verdiği emir gereğince divan tarafın-

²⁰⁹ MAD 19322, s. 7 (B 934/III 1528).

²¹⁰ MAD 4684, t. 13/1.

²¹¹ MAD 4684, t. 10/5 (29 M 1014/16 VI 1605).

²¹² MAD 624, s. 36; MAD 4684, t. 10/5 (29 M 1014/16 VI 1605).

²¹³ D.BMK 1/5 (10 B 953/6 IX 1546); MAD 19322, s. 7 (B 934/III 1528).

²¹⁴ "... âdet ve kanun üzere vaki olan mahsûlî rûz be rûz müfredatîle defter ide ..." MAD 19322, s. 7 (B 934/III 1528).

²¹⁵ MAD 4684, t. 10/5 (29 M 1014/16 VI 1605).

dan, mahallin mukataa müfettişine hitaben hüküm yazılmaktaydı²¹⁶. Böyle bir görevli tayin edilmesinin nedenleri arasında, emin ve mültezimlerden hazine gelirlerinin tahsil edilmesinde görülen ihmal veya tahsil edilen gelirlerin merkeze gönderilmeyip mukataa yöneticileri (nazır vb.) tarafından tahsil kaydının yapılmayıp harcanması idi²¹⁷.

Kimi mültezimler, ödemeleri kendileri yapmak istemekte, havale gönderilmemesini iltizam sözleşmesinde belirtmekte, eğer gönderilirse ödeyeceği iltizam bedelinden belli bir miktar indirim yapılmasını²¹⁸, kimi ise havalelik başkasına verilirse iltizamının kaldırılmasını yani iltizam sözleşmesinin fesh edilmesini istemekte²¹⁹, iltizam ettiği bedeli karşılayamayacağı (kesr) için havaleliğin kendisine verilmesi gerektiğini belirtmekteydi. Çünkü, havalenin yol masrafları mültezimler tarafından verilmekteydi²²⁰. Mültezimler ise, bunu daha düşük masrafla gerçekleştirerek kârlarını artırma amacındaydılar. Mültezimler, havalelik görevini de kendileri üstlendiklerinde havalelik ücretlerini devlete olan borçlarına mahsup ettirme yoluna gitmekteydiler²²¹.

Bu havale, bir irsaliye için görevlendirilebileceği²²² gibi bir mukataaya tahvil süresince devamlı (mukîm havâle) olarak istihdam edilmekteydi²²³. Bu şahıs, tahsil ettiği devlet gelirlerini müfettiş marifetiyle ödeme zamanında hazineye teslim etmesi gerekmekteydi²²⁴. Havaleler, nazır olsa da eminlerden tahsilat yapmaktaydılar²²⁵. Bunlara, tahsil edecekleri meblağı teslim edecekleri mahallerin kayıtlı bulunduğu bir dağıtım listesi (tevzî defteri) verilir²²⁶. Havaleler ödemeleri, bu listeye göre yapılması gereken tarihlerde

²¹⁶ A.RSK 1482, s. 33 (Er-i C 1017/1-11 IX 1608).

²¹⁷ MAD 5954, s. 26 (8 Ş 1001/10 V 1593).

²¹⁸ MAD 624, s. 36. Genellikle nazırlar bu şartı ileri sürebilmekteydiler. MAD 9847, s. 10 (15 B 1072/6 III 1662).

²¹⁹ D.BŞM 2/33 (16 C 995/24 V 1587).

²²⁰ "Emin olanlara havale için hüküm sureti", *Kânûnnâme-i Sultânî*, ss. 37-38; Akgündüz, *Kanunnameler*, C. 1, s. 627 (428).

²²¹ MAD 3281, s. 89 (28 Ra 1018/1 VII 1609).

²²² A.RSK 1482, s. 33 (Er-i C 1017/1-11 IX 1608).

²²³ MAD 5945, s. 18 (18 B 987/10 IX 1579); MAD 4686, s. 16/1 (Gr-i L 1003/9 VI 1595); MAD 6375, s. 64 (2 R 1044/25 IX 1634); MAD 624, s. 24; MAD 7266, s. 5; MAD 7288, s. 22; MAD 18293, s. 1.

²²⁴ MAD 5945, s. 247 (27 Ş 989/26 IX 1581). Bu tarihlerde yılda iki kez (Nevrûz ve Ağustos'ta), merkezî hazineye yapılan ödemeler (irsaliye), 26 Ra 1048/7 VIII 1638 tarihlerinde de aynı biçimde sürmekteydi. KK 3067, v. 1b. 2 B 1029/3 VI 1620 tarihi için bak. MAD 7266, s. 3.

²²⁵ MAD 6375, s. 64 (2 R 1044/25 IX 1634); MAD 7266, s. 3 (2 B 1029/3 VI 1620).

²²⁶ KK 3067, v. 1b (28 Ra 1049/29 VII 1639).

ilgili yerlere ulaştırmaktaydı. Mesela, tahsil edilen meblağın ait olduğu irsa-
liye tarihinden üç gün önce hazineye teslim edilmesi kanundu²²⁷.

Havale olan şahıslar bu görevleri karşılığı kazanç elde etmekteydiler²²⁸.
Havalelerin, mukataa gelirlerinin hazineye gönderilen bölümünden *kesr-i*
mizân adıyla tahsilat yaptıkları görülmekteydi²²⁹.

Kale muhafızlarının mevacipleri için kendi cemaatlerinden havale tayin
edilebilir, bunlara müfettiş marifetiyle ödemeler teslim edilirdi²³⁰.

d. Yasakçı

Bazı işlerde görevlendirilen yasakçı (yasak kulu), mukataada kuralların
uygulanmasında amile yardımcı olmaktaydı²³¹. Amil ve emin yaptırım yet-
kisine sahip olmayıp yasak kulu ise yasaknamede belirtilen kural ve cezala-
rı uygulama yetkisine sahip olduğundan yasakçı tayini gerekli görülmüş-
tü²³². Mukataaya konu olan işe ve bu işte çalışan işçilere amillerden başkası-
nın müdahale etmesini önlemek görevleri arasındaydı²³³. Amil ve kadıların
kararlaştırdıkları alacaklar da yasakçı tarafından tahsil edilmekteydi²³⁴. Ay-
rıca mukataaya bazı kişilerin müdahale etmesinin önlenmesiyle devlet gelir-
lerinde zarar ve azalma olmaması için yasakçı tayin edilebilmekteydi²³⁵.

Mukataa bünyesinde tahakkuk ettirilen para cezaları (cerâim) da yasak-
çı tarafından tahsil edilmekte, o bölgede bulunan resmî görevlinin müdaha-
le etmemesi talep edilmekteydi²³⁶.

²²⁷ D.MMK 1/72 (20 C 1012/25 XI 1603).

²²⁸ MAD 5945, s. 272 (2 N 989/30 IX 1581).

²²⁹ MAD 7266, s. 3 (2 B 1029/3 VI 1620).

²³⁰ D.BŞM 2/ 31 (El-i B 993/29 VI-8 VII 1585); MAD 7266, s. 2 (B 1029/VI 1620).

²³¹ Akgündüz, *Kanunnameler*, C. II, s. 279 (281).

²³² "Yasaknâme-i Adây-ı Edirne el-Mahrusa", Barkan, *Kanunlar*, s. 107; *Kânûnnâme-i Sultânî*,
Giriş XVI.

²³³ Akgündüz, *Kanunnameler*, C. I, s. 482 (483) ve s. 549 (551).

²³⁴ "Yasaknâme-i Adây-ı Edirne el-Mahrusa", Barkan, *Kanunlar*, s. 108; Akgündüz, *Kanunna-
meler*, C. I, s. 623 (625).

²³⁵ MAD 7336, s. 68 (23 L 1005/9 VI 1597).

²³⁶ D.MMK 22705, ek. 2b (11 L 998/13 VIII 1590).

4. Girişimci

a. Amil/Mültezim

Osmanlı devletinde amil²³⁷, vergi tahsili ile mükellef maliye memuru veya mültezim veyahut mültezim namına tahsilatta bulunan özel memurdur²³⁸. Mali kayıtlarda görüldüğü üzere amil bir işi yapan (amele dutan²³⁹) kişi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu kişi mukataayı iltizama aldığı anda mültezim-amil olmaktaydı²⁴⁰. Osmanlıda amil olan kişi genellikle mukataayı iltizama aldığından mültezim ile amil kavramları eşanlamlı olarak kullanılmaktaydı²⁴¹. Amil kelimesi gibi ameldar kelimesi de mültezim anlamında kullanılmaktadır²⁴². Amil, eminin gözetim, denetim ve bilgisi dahilinde hareket etmekteydi²⁴³.

Koçi Bey mültezimi;

“... mültezim deyü o âdeme derler ki defterdara der ki bana Yemiş iskelesin ver, matekaddemden yüzbin akçe verilmişdir, ben ikiyüzbin akçe vereyim. Bir yıla değin isterse andan o kadar akça olsun, isterse olmasun, yıl başında anı tutup habsederler. HARBİCE beyliğin malıdır deyü alırlar. Buna mültezim derler. ...”²⁴⁴

şeklinde tanımlamaktadır.

Mültezimin kabul ettiği yalnızca belirli bir bedel değil aynı zamanda mukataaya konu olan işin kanun ve nizamlara uygun biçimde yapılması idi²⁴⁵.

²³⁷ Defterdarların emri altında bulunan memurların, devlet gelirlerini tahsil etme işini iltizama almaları Türk maliye tarihinde eski bir yöntemdir (Bayur, *Hindistan Tarihi*, C. I, s. 221). Selçuklularda en alt düzeydeki maliye memuruna “amil”, gelir bölgesine ise “amel” denilirdi (Mehmet Altay Köymen, “Selçuklu Devri”, s. 344).

²³⁸ M. Fuad Köprülü, “Amil”, *İA*, C. I, İstanbul 1950 (bundan sonra: “Amil”), s. 403.

²³⁹ KK 2281 (959/1551).

²⁴⁰ “Kanunnâme-i Liva-i Karesi”, Barkan, *Kanunlar*, s. 22.

²⁴¹ Osmanlı öncesinde de bir vilayetin malî işleri ile görevli olan şahıs (amil) iltizama alabilmekteydi. W. Björkman, “İslamiyette Sermayenin Zuhuru ve Tedavüle Vaz'ı”, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, C. II (1932-39), s. 88.

²⁴² M. Fuad Köprülü, “Amil”, s. 403. “Gelirin ameldara satılması” biçiminde ifade edilmektedir. MAD 525, s. 4 (El-i S 846/11-20 VI 1442); Akgündüz, *Kanunnameler*, C. II, s. 529 (530).

²⁴³ Akgündüz, *Kanunnameler*, C. I, s. 533 (538).

²⁴⁴ Koçi Bey Risalesi, s. 117.

²⁴⁵ “... vilayet-i mezburayı mamur ve abadan idelim deyü mültezim oldukları sebebeden ...” “Yeni İl Kanunu”, Barkan, *Kanunlar*, s. 77. “emin-i sabık Halil arzuhal sunup kendisinin mukataayı yigirmi beş bin akçe iken on beş bin akçe izdiyad ile kırk bin akçeye iltizama alup ...” MAD 9847, s. 15 (8 Za 1072/25 VI 1662). “bunlar dahı suyı çekmek babında gereği gibi say edüb illet ve taksirlük etmeyeler, edecek olurlarsa mültezim olana verüle.” *Kânûn-nâme-i Sultânî*, s. 10.

Bu nedenle, mültezim olan şahıslar aynı zamanda işletme yönetimi bilgisine (mukâtaa ilmi) sahip olmaları gerekmektedir²⁴⁶.

Mültezim; müfettiş, emin, katip ve diğer görevlilerin istediği kişiler olması koşulunu ileri sürebilmekte ve bu merkez tarafından kabul edilmekteydi. Bu durum bu günkü uygulama ile karşılaştırılacak olursa, bir müteşebbisin muhasebeci, yeminli malî müşavir seçme hakkına sahip olması demektir. Bu, tercih edilen kişilerin görevini yerine getirecek düzeyde bilgi ve deneyime sahip olmaması anlamına gelmemektedir.

b. Ayak Amili

Geniş bir coğrafi alandaki bir mukataayı iltizama alan mültezim bu bölgenin gelirlerini bir elden tahsil etmesi mümkün olmadığından²⁴⁷ veya iltizama aldığı mukataanın bulunduğu mahalde ikamet etmeyen mültezimler söz konusu mahalde tahsil süresince bulunmayıp ya istihdam edeceği kişiler (kendi adamları)²⁴⁸ ya da ayak amili veya amil-i pay²⁴⁹ denilen bir alt mültezim grubu²⁵⁰ ile çalışmayı gerektirmektedir. Vezir ve sancak beyi haslarında bu şahıslara *pâre voyvodaları* da denilmektedir²⁵¹. Özellikle, özel takip veya uzmanlık gerektiren ve tahsilinde güçlük bulunan gelirlerin tahsili ayak amillerine verilmektedir²⁵².

—XVI. yüzyılın ikinci yarısında yani iltizam yönteminin yaygınlaşmasından sonra toprağını terk eden köylüler; kapıkullarının veya mukataa voyvodalığı ve mültezimlik yapmakta olan vilayet ayanının korumasına girip²⁵³, iltizam sektöründe istihdam edilmektedir.

Ayrıca yeni bir tahvili başlamış fakat henüz satılmamış mukataaların, iltizama alınmasından sonra, mültezim mukataaya vaziyet edinceye kadar ayak amili tarafından zapt edilmesi söz konusuydu. Bu durumda, ayak amil-

²⁴⁶ MAD 624, s. 24 (Gr-i Ş 1006/9 III 1598).

²⁴⁷ İki kişinin iltizamında bulunan mukataanın coğrafi alanı; Anadolu, Karaman, Rum (Tokat), Zülkadiriye (Maraş), Diyarbakır, Arabistan vilayetleri, Midilli ve Sakız adaları ve bunlara bağlı yerleşim yerleri idi. D.MCU 26001, s. 11 (13 L 1010/6 IV 1602).

²⁴⁸ Mültezimler yanlarında levent beslemeyi adet haline getirmişlerdi. Akdağ, *Celali İsyanları*, s. 361.

²⁴⁹ Pây kelimesi Farsça "ayak" anlamına gelmektedir.

²⁵⁰ MAD 5945, s. 273 (B 983/X 1575); D.MCU 26001, s. 11 (13 L 1010/6 IV 1602).

²⁵¹ İnalçık, "Adaletnameler", s. 110.

²⁵² D.MCU 26001, s. 11 (13 L 1010/6 IV 1602); Ali Emiri, I. Süleyman (Kanunî) 198 (2 Za 953/25 XII 1546); MAD 3281, s. 87 (4 Ra 1018/7 VI 1609).

²⁵³ Özkaya, *Ayanlık*, s. 24.

lerinin tahsil ettikleri gelirler müfredat defterleri gereğince kendilerinden tahsil²⁵⁴ ve mültezimin borcuna mahsup edilmekteydi²⁵⁵.

5. Kefalet

Mültezimlerin zararları (zarar-ı mâl) ve tahvil sonunda borçlarından kalan miktar (kesr-i iltizâm, noksân-ı kıst) için kefil göstermeleri kanunî bir zorunluluktur²⁵⁶. Buradaki zarar; iltizam bedelinin, mültezimin tahmin ve kusuru dahilinde taahhüt edilen miktarda gerçekleşmeyip düşük seviyede kalmasıdır. Eğer gelir düşüklüğünün, mültezimin öngöründe bulunamayacağı veya kendi kusurundan kaynaklanmayan olaylar (savaş, iç karışıklık, doğal afet vb.) sonucunda ortaya çıkması söz konusu olursa mültezime, iltizam ettiği bedelden indirim yapılmasını talep etme hakkı vermektedir.

Mültezim, tahvili içindeki yıllara ait ödemelerini gün esasına göre yapması gerekirdi. Eğer ödeyemezse kendi malından, o da yeterli olmazsa kefillerinden tahsil edilmesi gerekmekteydi²⁵⁷. Uygulamada, kefillerden tahsilat yapıldığına dair örnek bulmak oldukça güçtür. Kaldı ki devlet, kefalet bedeli ile tahsilat riskini azaltmış olmaktadır.

Bir mültezimin iltizam bedelinin ne kadar miktarına kefil göstermesi gerekir veya zarar ve mültezimlerin hazineye öde/ye/medikleri miktarlarda bir oran belirlemek mümkün olabilmüş midir?

Bu konularda, objektif olarak bir oran belirlenmesinin güçlüğü ortadadır. Bir mültezimden diğerine değişiklik gösterebileceği gibi, mukataanın konumu da rol oynayabilir. Belgelerde kefalet bedeli konusunda, yeteri kadar (ki-fâyet mikdârı) kefil alınması belirtilmekteydi²⁵⁸. Bu miktar, kefillerin sayısı ile değil, sözkonusu mukataanın risk oranı ile ilgili olup tespitinin müfettişlere bırakıldığı görülmektedir. Nitekim belgelerde, "... zarar-ı mâla kifâyet mikdârı ... kefillerin alub ..." ²⁵⁹ biçiminde belirtilmiştir.

²⁵⁴ Ali Emiri, I. Süleyman (Kanunî) 198 (2 Za 953/25 XII 1546).

²⁵⁵ MAD4684, t. 10/1 (28 Z 1019/13 III 1611).

²⁵⁶ KK 5269, s. 70 (Gr-i Za 1006/5 VI 1598).

²⁵⁷ "... kendü tahviline düşen seneleri kustalyevm mucibince haklaşdırub ... haklaşdırmağa kadar olmaz ise noksânın kendi malından vefa itmez ise küfelasından alınub ..." MAD 115, v. 29b (2 Z 971/12 VII 1564).

²⁵⁸ Mehmet Genç, kefalet bedelini mültezimin hazineye ödemeyi taahhüt ettiği miktarın % 5-50'si oranında -oldukça geniş bir aralık- tespit etmiştir. "İltizam", s. 155.

²⁵⁹ MAD 3281, s. 50 (22 Z 1011/2 VI 1603).

Daha önce de belirtildiği gibi, mültezimin kefalet işlemini, müfettişin huzurunda yaptırması²⁶⁰, bir başka ifade ile işlemin kefil olan şahsın gıyabında yapılmaması emredilmekteydi²⁶¹. Ancak kefil olacak şahısların, ikametgahının müfettişin ikamet ettiği mahalle uzak olması gibi nedenlerle yerel kadıların da kefalet işlemlerini yapma yetkileri bulunmaktaydı²⁶².

a. Kefil

Bir şahıs iki biçimde kefil olabilmekteydi:

1) Mala kefil (kefil bi'l-mâl)

Bu tür kefalette kefil olan şahıs, kefil olduğu miktar kadar sorumluydu. Mültezimin zarar etmesi veya iltizam bedelini ödememesi durumunda kefil olduğu miktarı ödedikten sonra kefaletten kurtulmaktaydı. Kefil olunan miktar, zararın veya eksik olan ödemelerin bir kısmına ait olabileceği gibi tamamını kapsayabilmekteydi²⁶³.

Bu kefalet, bugünkü borçlar hukuku terminolojisine göre *adî kefaletti*. Yani devletin borçluyu takip ve alacağını ondan tahsil etmesi gerekmekteydi. Eğer asıl borçlunun aczi sabit olursa, devlet kefilini takip edebilirdi.

Aynı borca birden fazla kişi kefil (adî birlikte kefalet) olabilmekteydi. Yalnız her kefilin, genellikle borcun ne kadarına kefil olduğunu önceden bilmesi ve kabul etmesi söz konusuydu. Ayrıca bir kefilin diğer kefillerin paylarından sorumlu olmadığını ileri sürmesine (taksim def'i) gerek yoktu.

2) Şahsa kefil (kefil bi'n-nefs)

Buradaki kefillik, mültezim olan kişinin şahsıdır. Kefil olan kişi, mültezim olan şahsı istek halinde yetkili makamlar önüne getirmek zorundaydı²⁶⁴.

²⁶⁰ MAD 18147, s. 8 (18 Za 1011/29 IV 1603); MAD 5698, s. 2; MAD 3282, s. 12 (8 Ş 1009/12 II 1601).

²⁶¹ MAD 4689, t. 1/1 (1010/1601); MAD 3281, s. 50 (21 Z 1011/1 VI 1603); MAD 18293, s. 13 (Gr-i C 1018/1 IX 1609); Uluçay, *XVII. Asırda Eşkiyalık*, s. 212; İnalçık, "Adaletnameler", s. 105-106 ve 129.

²⁶² KK 4988, s. 302 (14 R 896/24 II 1491); MAD 4684, t. 10/6 (El-i N 1015/31 XII 1606-9 I 1607); MAD 4684, t. 10/6 (6 El-i N 1015/31 XII 1606-9 I 1607); Halil İnalçık, "Adaletnameler", *Belgeler*, C. II, S. 3-4 (1965), s. 129.

²⁶³ MAD 3281, s. 57 (1012/1603); MAD 3201, s. 46 (Ra 1013/VII 1604).

²⁶⁴ Singer, *Kadılar*, s. 52.

Kefil olacak şahısta bulunması gereken özellikler:

1. İflas etmiş bir kişi olmaması,
 2. Borçlu olmaması²⁶⁵,
 3. Başka bir mukataaya kefil olmaması,
 4. Diğer bir mukataa ile ilişkisi bulunmaması²⁶⁶,
 5. Kefil olacak kişinin daimi bir ikametgahının bulunması (yerlü vü yurtlu)²⁶⁷,
 6. Kefil olduğu miktarı ödeyecek mal varlığına sahip bulunması²⁶⁸.
- b. Kefile Kefil (Müzekkî)

Mültezimlere kefil olan şahısların, kefil oldukları miktarı ödemeye mali güçleri bulunduğunu, devlete faydalı ve varlıklı olduklarını, bir başka ifade ile kefil olabilecek özelliklere sahip bulunduklarını araştıran (tezkiye eden) kişilere *müzekkî* denirdi. *Müzekkî* olan kişiler de, kefalet işlemini yapan makam tarafından şahitler huzurunda sicile kaydedilip bu kaydın bir sureti mültezime teslim edilirdi. Mültezim bunu, mukataa müfettişi kanalıyla merkeze gönderirdi.

Müzekkîler, kefil olan şahsın kefil olduğu miktarı, mültezimin zarar edip kendisi veya kefilleri öde/ye/mediklerinde ödemekle yükümlüydü²⁶⁹. Bu özelliğiyle müzekkî *kefile kefil* olup adı kefil gibi sorumluydu²⁷⁰. Yani devlet, borçlu olan mültezimden veya kefilinden alacağını talep etmedikçe müzekkîden tahsil edemezdi.

²⁶⁵ Ali Emiri, I. Süleyman (Kanunî) 386 (Z 953/1 1547).

²⁶⁶ MAD 4689; MAD 18293, s. 13 (Gr-i C 1018/1 IX 1609); "... ahar mukataaya kefil ve alâkası olmakdan ziyade hazer idüb ..." MAD 18147, s. 8 (18 Za 1011/29 IV 1603).

²⁶⁷ MAD 5945, s. 151 (11 Za 988/18 XII 1580).

²⁶⁸ Ali Emiri, I. Süleyman (Kanunî) 386 (Z 953/1 1547).

²⁶⁹ Bu durum merkez tarafından, nazır tarafından gönderilen iltizam taleplerinin üst kısmına yazılan buyruldu: "... tahvil aharında kefile müracaat lazım gele ve kefil oldukları malın edasına kadir olmayalar müzekkîlerinden ... almak üzere buyurıldı fi 11 Za sene 988" ifadesiyle belirtilmekteydi. MAD 5945, s. 151 (18 XII 1580).

²⁷⁰ Nitekim mukataa müfettişinin arzında: "... Mustafanın dahi kefil olduğu akçenin zararına Terhanyat kadısı mevlana seyyid Şemseddin suret-i sicilli mucibince yüz altmış iki nefer kimesneler müzekkî ve zamin oldukları suret-i küfela-yı aynı ile gönderub ..." biçiminde ifade edilmekteydi. MAD 5945, ss. 18-19 (18 B 987/10 IX 1579).

6. Prosedür

Mukataaların iltizama verilme işlemlerine yıl başından dört ay önce başlanmaktaydı²⁷¹.

İltizam talepnamelerinin arzından sonra talip olunan bir gelir kaynağının durumu, hazinede arşivlenen mukataanın bağlı bulunduğu büronun defterlerinde incelenir, eğer bu kayıtlarda görülmüyor ise, defterhanede bulunan defterlerden araştırılırdı²⁷². Daha sonra buyruldu yazılır, ilgili bürodan tezkire alınmasını müteakip berat yazılırdı²⁷³. Berata, mültezimlerin mukataayı nasıl zapt edeceği ayrıntılı olarak yazıldığı olurdu. Bu özelliğinden dolayı berata kanunname de denilmekteydi²⁷⁴. Mültezimler, berat yazılınca ya kadar geçen sürede mukataa gelirlerinin kaybolmaması ve zarar (zayî vü telef) görmemesi için emir ile mukataayı zapt edebilmekteydi²⁷⁵. Beratı alan mültezim mukataayı deruhte ederdi. Eğer, henüz kefil vermemişse, kefil gösterip bunların kayıtları merkeze gönderildikten sonra mukataayı deruhte işlemi gerçekleşirdi. Mültezimin emlakı (ev, dükkan, çiftlik vb.) rehin ve ayrıca kendisinden kefil alınabilmekteydi²⁷⁶.

Mültezimler, yıl sonunda merkeze gelerek hesaplarını inceletirler (muhasbe görme) ve bunun sonucunda kendilerine temessük alabilmeleri için²⁷⁷ bir muhasbe sureti verilirdi²⁷⁸. Muhasebeleri görüldükten sonra ilişik kesmekteydiler (kat'-ı alâka)²⁷⁹. Muhasebe görüp devlet ile ilişkisini kesen²⁸⁰ mültezimlere ilişik kesme (kat'-ı alâka) tezkireleri verilirdi²⁸¹. Hesap görülüp ilişik kesilmeden bir sonraki sene veya yeni bir tahvil için mukataa zapt edilemezdi. Bir senenin işlemlerin, ödemelerinin bir sonraki yıla karıştırılması-na izin (tedâhul) verilmezdi²⁸².

²⁷¹ MAD 1365, s. 3 (13 Ş 1125/2 XI 1713).

²⁷² MAD 9876, s. 461 (11 L 1104/15 VI 1693).

²⁷³ MAD 3260, s. 17ek.

²⁷⁴ "İstanbul Hasları Kanunu", Barkan, *Kanunlar*, s. 90.

²⁷⁵ MAD 3281, s. 127 (29 Ş 1025/11 IX 1616); MAD 4684, t. 5/1 (25 Ca 1021/24 VII 1612).

²⁷⁶ D.KFM 26369, s. 11 (1 B 962/22 V 1555).

²⁷⁷ D.BŞM 130, s. 3 (4 C 1022/22 VII 1613) ve 16 (Ramazan 1022/Ekim 1613).

²⁷⁸ MAD 1366, s. 82 (27 C 1042/10 XII 1632) ve 83 (18 R 1043/19 X 1633); MAD 9876, ss. 29-30 (15 S 1104/26 X 1692).

²⁷⁹ MAD 4684, t. 5/1 (25 Ca 1021/24 VII 1612).

²⁸⁰ MAD 8488, v. 74b (25 B 1105/22 III 1694).

²⁸¹ MAD 1366, s. 82 (27 C 1042/10 XII 1632) ve 83 (18 R 1043/19 X 1633).

²⁸² "... sene be sene haklaşub bir seneyi bir seneye tedâhul itdirmeyüb ..." KK 5269, s. 70 (27 S 1008/18 IX 1599).

Hesapların incelenmesi; mültezimlerin yaptıkları teslimat ve diğer ödemelerin doğruluğunun araştırılması veya merkezdeki kayıtlarla karşılaştırılması (tatbîk olunmak) demektir. Hazineye yapılan ödemelerin (teslîmât) doğruluğu için muhasebeler rużnamçe kalemindeki kayıtlarla karşılaştırılırdı. Böylece, muhasebede hazineye yapılan ödemelerin doğruluğu kontrol edildikten sonra mültezime muhasebe sureti verilirdi.

Mültezimin ölümü sonucunda zimmetinde hazine geliri kalmışsa eşyası devlet tarafından zapt edilmekteydi²⁸³. Emlak ve eşyasından ve kefillerinden borcunu karşılayacak mal bulunmayıp tahsili mümkün olmazsa²⁸⁴ bu, tahsili mümkün olmayan alacak olarak muhasebeleştirilip bütçelerin *mümtenu' t-tahsîl* kalemine dahil edilmekteydi.

Voyvodalık, muhassıllık, emanet vb. üst iltizam grubuna dahil olan mukataayı iltizama alanlar mukataanın gelirini bağlı bulunduğu şahsa maktu olan bedeli ödeyip karşılığında bir belge (temessük) almaktaydı²⁸⁵. Satılama-yan mukataalar ise, devlet gelirlerinin azalmaması ve tekelden tahsil edilmesi için uygun bir şahıs (muhassıl, voyvoda, vali vb.) tarafından tahsil edilmekte, satış gerçekleştirildiğinde normal prosedür uygulanmaktaydı²⁸⁶.

a. Peşin

Bir mukataayı iltizama alan kişi, bir miktar nakit peşin ödeme yapmaktaydı. Bu, mültezimin teminatı olarak kabul edilmekte eğer zarar ederse bu paradan mahsup edilmekte idi²⁸⁷. Ayrıca, mültezimlerin mükelleflerden fazla miktarda tahsîlât yapmaları durumunda, bu miktar hazineye peşin öde-

²⁸³ MAD 4351, s. 19 (1095/1683).

²⁸⁴ D.BRM 24240, s. 2 (Gr-i B 982/17 X 1574).

²⁸⁵ MAD 3861, s. 13 (25 Za 1105/18 VII 1694).

²⁸⁶ MAD 9506, s. 96 (5 R 1130/8 III 1718) ve 106 (12 L 1130/8 IX 1718).

²⁸⁷ “mezkur Kasım beş bin akçe götürüb bezzazistanda emanet komuş ki iş ziyan iderse zikr olunan akçeden yetüre ber muceb-i mektub-i kadı-yı Siroz”, KK 4988, s. 349 (19 C 895/10 V 1490); D.BMK 1/71 (El-i Ca 896/12-21 III 1491); “... hazine-i Halebde olan beş bin altın mukataa-i mezbûr için teslimimiz olub hazinede tura ... mukataaya talib-i ahar zuhur iderse zikr olunan peşin bana vermeyince mukataaya dahl itdürülmeye deyu ... arz olundukda merhum arslan yehüdinin beratında mestur olan altundan beş bin altın dahi ziyade ile hazine-i Haleb'de beş bin altını olduğu mukarrer ise mukataa-i mezbûr için peşin olub tahvil aharna değin tura ...” MAD 7336, s. 26 (Ra 1005/X 1596); “...şol şartla ki hala ber vechi peşin üç yük akçe teslim eyleyüb hızzane-i amirede bedel-i kefalet durub ...” MAD 624, s. 36 (1007/1598); “... baki kalan ... akçesi giru mukataa-i mezbûreye pişin olub bedel-i kefalet hazinede dura ...” MAD 15881, s. 1 (9 M 1011/29 VI 1602).

miş oldukları meblağdan mükelleflere iade edilmektedir²⁸⁸. Bu peşin çoğu zaman kefalet bedeli olup mültezim tarafından ödenmektedir²⁸⁹.

Kefalet bedeli²⁹⁰ olan peşinin, tahvil sonunda mültezimin borcuna mahsup edilmesi iltizam talepnameinde belirtilebilmektedir²⁹¹. Bazen de, her yıl kıstalyevm üzere mültezimin borcuna mahsup edilebilmektedir²⁹².

Kefalet bedeli, nakit olabildiği gibi aynî de olabilmektedir²⁹³.

Bir mukataada görevli emin, katip, havale vb. şahıslara yapılacak ödemelerin tahvilin başlangıç tarihinde kararlaştırılıp mültezimin borcuna mahsup edilmesi²⁹⁴, mültezimin ödediği peşin karşılığı olarak düşünüldüğünde, peşinin devletin nakit ihtiyacını karşılamaya yönelik olduğu görülmektedir. Önceden ödenen meblağ çoğunlukla devlet giderlerini finanse etmek amacıyla olabilmektedir²⁹⁵.

Peşin, mültezim tarafından teklif ve devletin de kabul ettiği bir miktar olabildiği gibi, mukataanın verimliliğine göre merkez tarafından belirlenebilmektedir²⁹⁶.

Başdefterdar Hüseyin Efendi döneminde²⁹⁷ 1042/1632 yılına ait kamu gelirlerinin, peşin ile satışı yaygınlaştırılmıştı²⁹⁸. Bunun önceki tarihlerdekinden farkı, 1632'den sonra peşin tahsil edilecek miktarın merkez tarafından belirlenmesinin artık olağan hale getirilmiş olmasıydı²⁹⁹.

1064/1653 yılında, iki yıl sonrasına ait gelirlerini peşin ile satıldığı görülmektedir. Morali Mustafa Ağa'nın defterdarlığı döneminde³⁰⁰ 1065/1654 yı-

²⁸⁸ Ş. Turan, *Beyazıt Vakası*, s. 166.

²⁸⁹ D.MMK 22705, s. 36 (Gr-i B 1001/3 IV 1593); MAD 3281, s. 115 (25 Ra 1023/4 VI 1614).

²⁹⁰ Peşinin, kefalet yöntemiyle (ber vech-i kefâle) peşin olduğu belirtilmektedir. MAD 4684, t. 13/2 (28 M 1022/20 III 1613); MAD 4686, t. 16/1 (Gr-i L 1003/9 VI 1595).

²⁹¹ MAD 3281, s. 124; MAD 1850, s. 72 (8 L 1022/21 XI 1613).

²⁹² MAD 3281, s. 115 (25 Ra 1023/4 VI 1614).

²⁹³ KK 5269, s. 43 (Gr-i Ca 1004/2 I 1596); MAD 4686, t. 16/1 (L 1003/VI 1595).

²⁹⁴ MAD 3281, s. 82.

²⁹⁵ MAD 5698, s. 8 (1006/1597).

²⁹⁶ MAD 689, s. 6 (17 Ra 1030/11 III 1621).

²⁹⁷ N 1041/III 1632-Ra 1042/IX 1632.

²⁹⁸ Kâtib Çelebi, *Fezleke*, C. II, s. 150; Naima, *Tarih*, C. III, s. 137; Pakalın, *Maliye Teşkilatı Tarihi*, C. I, s. 296.

²⁹⁹ MAD 6375, s. 33 (2 S 1044/28 VII 1634) ve öte.; MAD 9830, s. 5 (28 Z 1057/24 I 1648).

³⁰⁰ 17 Ca 1063/15 IV 1653-20 R 1065/27 II 1655.

lı başlarında 1067/1656 yılına mahsup olmak üzere mukataa gelirlerinin peşin ile satılması konusunda ferman çıkarılmıştı³⁰¹. Ancak daha sonra, bu satışların iptali yoluna gidilmişti. Bu iptal işlemi defterdar değişikliğinden kaynaklanmıştı³⁰². Bu tarihlerde artık peşin ile satışlar *kânûn-ı kadîm* olarak kabul edilir hale gelmişti³⁰³.

Peşin uygulaması eyalet hazinelerinde de yürürlükteydi. Halep hazinesine bağlı mukataa gelirlerinin % 50'sinin peşin tahsil edilip deruhte edilmesi emredilmekteydi³⁰⁴.

Talip olunmayan mukataalarda peşin tahsilat yapılamamakta, hatta mültezimin gecikmeli ödeme yapması kabul edilmekteydi³⁰⁵.

Peşin uygulaması, malikane sisteminin yürürlüğe girmesinden sonra, malikane verilmeyen mukataalarda sürdürülmekteydi³⁰⁶. Ancak organize edilecek sefer harcamalarının finansmanının sağlanması gerektiği belirtilerek malikane olarak deruhte edilen mukataalardan, malikane verilmeden önceki yıllarda tahsil edilen peşinlerine göre peşin tahsilat yapılması yönünde ferman çıkarılmıştı³⁰⁷.

Malikane sahipleri, mukataaların malikaneleri olduğunu ve bir başka şahsa verilmeyeceği düşüncesiyle yıllık gelir ve kalemiye resmini zamanında ödemekten kaçınmakta, merkezden gönderilen görevlilere: kendileri tahsil ettikleri halde sene sonunda ödeme veya doğrudan kendilerinin hazineye ödeyecekleri bahanelerini ileri sürmekteydiler. Mukataa gelirlerinden masraflara havale edilen miktarların ödenmesini de ertelemekteydiler.

Mukataaların zapt edilme tarihinden üç-dört ay önce peşin miktarların hazineye ödemeleri yaptırılmaktaydı³⁰⁸. Bu durum, mahsup olan yıla ait taksitlerin de ödeme tarihlerinden önce tahsil edilmesine yol açmaktaydı³⁰⁹.

³⁰¹ MAD 9840, s. 1 (Gr-i S 1065/11 XII 1654).

³⁰² *Netayic*, C. II, İstanbul 1296, s. 76. Bu iptal işlemi, Sofu Mehmet Paşa'nın defterdarlığı döneminde (5 B 1065/11 V 1655-6 S 1066/5 XII 1655) yapılmıştı.

³⁰³ MAD 9840, s. 1 (7 Za 1065/8 IX 1655).

³⁰⁴ MAD 9839, s. 29 (5 C 1066/31 III 1656).

³⁰⁵ MAD 2427, s. 216 (6 Za 1096/4 X 1685).

³⁰⁶ KK 5055 (1118-1134/1706-1721).

³⁰⁷ MAD 9506, s. 11 (28 Z 1126/4 I 1715). Bu sefer, 8 XII 1714'te karar verilip 1 IV 1715 tarihinde İstanbul'dan hareket edilen Mora seferidir. Danışmend, *Kronoloji*, C. IV, s. 7.

³⁰⁸ MAD 9506, s. 11 (28 Z 1126/4 I 1715).

³⁰⁹ Yılın son üç ayını kapsayan kapıkulu mevaciplerinin ödenmesine tahsis edilen taksitlerin

Mültezim, hazineye ödediği peşin ve yaptığı gerekli harcamalar kendisine ödenmeyince mukataanın yeni taliplere zapt ettirilmemesini iltizam sözleşmelerinde belirtmekteydi³¹⁰. Yeni talip, eski mültezimin zaptettiği sürede tahsil edilen gelirlerin denetlenmesi sonucunda fazlalık olursa borcuna mahsup edilmesini talep, noksan çıkarsa kendisi ortaya çıkan açığı ödeyeceğini kabul etmekteydi³¹¹.

Yeni talipler, eski mültezimin iltizam tarihinden kendilerinin mukataayı devraldığı zamana kadar geçen süre içerisinde tahsil ettiği devlet malının, tercih ettiği kadı aracılığıyla mahallinde müfredat defterleri gereğince bilirkişi marifetiyle incelenip ve araştırılıp makbuzundan zimmetindeki devlet malının kendisinden veya emlak ve erzakından tahsil edilmesi, hazineye ödediği meblağında kendi peşini olarak kabul ve borcuna mahsup edilmesini talep edebilmekteydi³¹².

B. Emanet

Mukataalar, emanet yöntemiyle (ber vech-i emânet) işletilebilirdi. Bu yöntemle mukataa deruhte eden şahsa emin denirdi³¹³. Eminin tahsil ettiği gelirin miktarı konusunda bir sorumluluğu bulunmamaktaydı³¹⁴. Eminde aranan özellik güvenilir (mu'temedün a'leyh) bir kişi olmasıydı³¹⁵. Emin bu görevini kadıların nezaretinde yerine getirmekteydi³¹⁶. Kadılar gelirlerin tahsilatında emine yardımcı olmaktaydılar³¹⁷.

Bir gelir kaynağı mukataa haline getirildiğinde, bu mukataa yıllık gelirinin belirlenmesi için ilk yıllarda emanet yöntemi ile deruhte edilirdi. Bunun

peşin olarak tahsil edilmesi amacıyla yılın başlangıcında emirler gönderilmekteydi. Cevdet Maliye 2080 (18 M 1175/19 VIII 1761).

³¹⁰ MAD 3281, s. 124.

³¹¹ MAD 3281, s. 82 (4 C 1017/15 IX 1608).

³¹² MAD 1850, s. 72 (8 L 1022/21 XI 1613).

³¹³ MAD 160, v. 52b (962/1554) ve 61a (961/953).

³¹⁴ "... yedinde olan beratı ber vech-i emanet olmağla mukataa-i mezbûrun mahsulat ve rusumatı cüzi ve külli her ne ise mirîçün ahz ü kabz ve her ne hasıl olur ise mamulünbîh arz ve mahzarlar ile gelüb cevap virüb tahsil eyledüğü malı teslim-i hazine eyleye deyü mestur olmağın yedinde olan beratı mucibince mahalline kayd ve tashih oluna deyu ferman-ı şerif sadır olmağın şerh virildi fi 13 ca sene 1097" KK 3070, s. 118 (7 IV 1686).

³¹⁵ MAD 3458, s. 48 (Recep 1045/Aralık 1635).

³¹⁶ MAD 9876, s. 46 (28 S 1104/18 X 1694).

³¹⁷ MAD 3861, s. 52 (23 M 1106/13 IX 1694).

dışında, bir mukataanın gelirinin azalması nedeniyle mültezimlerin talip olmaması³¹⁸, devletin mukataanın gerçek gelirini belirlemek istemesi, işletilme şartlarına mültezimin uymaması gibi durumlarda da mukataa emanet yönüyle işletilirdi.

Ayrıca, savaş veya diğer nedenler ile boşa kalıp geliri düşen mukataalar veya satılamayan yıllarda³¹⁹ emaneten deruhte edilirdi³²⁰. Bu durumda mukataaya bir şahıs emin tayin edilir, bu şahıs gelirlerin tahsil zamanı ile bağlantılı olarak gelirin belli bir oranının kendisine ait olması, gündelik veya görevli olduğu gelir kaynağının bir bölümünün tahsisi³²¹ ile istihdam edilirdi.

Emin, genellikle gelirlerin tahsili; belirli bir zaman ile sınırlı olmadığına gelirin belli bir oranını, yılın belirli zamanında ise günlük ücret almaktaydı. Oran olarak ödendiğinde bu genellikle % 10 olmaktaydı³²². Herhangi bir gelir kaynağı mukataa haline getirildiğinde bir emin, bir katip ve gerektiğinde başka görevli (nazır, havale vb.) tayin edilip bunlara ödenecek ücret tespit edilir ki buna *mevâcib-i kadîme* denilmekteydi³²³. Bu, tahvil başlangıcında³²⁴ veya sonunda³²⁵ mültezimin borcuna mahsup edilebilmekteydi.

Emin, katip ve diğer görevliler ile sipahi, silahtar ve diğer bölüklerden ulufe alan şahısların ulufeleri ise görevli bulundukları mukataa gelirinden tahakkuk ettikçe ödenir ve ödenen meblağ muhasebe görülme zamanında mültezimin borçlarına mahsup edilirdi³²⁶. Fakat bunların ulufelerini mültezimler sağlıklı biçimde ödememekte, dört kıst ulufelerinden iki kıstını dahi tahsil edemedikleri olmaktaydı³²⁷. Mültezimler, deruhte ettikleri mukataalara ait mevâcib-i kadîmenin dahi borçlarına mahsup edilmesini³²⁸, ayrıca na-

³¹⁸ MAD 2427, s. 301 (10 B 1101/19 IV 1690); MAD 7040 (1107/1695).

³¹⁹ MAD 3861, s. 52 (23 M 1106/13 IX 1694).

³²⁰ MAD 8488, v. 52a (9 B 1104/16 III 1693) ve 64b (1105/1693).

³²¹ "Kanunname-i Nahiye-i Nusaybin", Akgündüz, *Kanunnâmeler*, C. 5, s. 489.

³²² MAD 4282 s. 66 (5 C 1102/6 III 1691); MAD 9876, s. 49 (28 S 1104/8 XI 1692); MAD 1154, s. 69 (9 N 1135/13 VI 1723).

³²³ MAD 5945, s. 198 (5 Ra 989/9 IV 1581). Kadîm, başlangıçtan veya başlangıcı belirli olmayan bir zamandan içinde bulunulan tarihe kadar süreklilik göstermektedir. Kanunnamede: "... (kânûn) kadîm kırk elli yıl denilmez kadîm oldur ki anın evvelin kimse bilmeye ..." biçiminde belirtilmiştir. "Osmanlı Kanunnâmeleri", MTM, C. I, S. 1 (Mart-Nisan 1331), s. 98.

³²⁴ D.MMK 22705, ek. 2b (11 L 998/13 VIII 1590); MAD 4684, t. 3/1 (29 S 1021/ 01 V 1612).

³²⁵ MAD 4684, t. 13/6 (6 C 1021/4 VIII 1612).

³²⁶ MAD 6375, s. 34 (2 S 1044/28 VII 1634).

³²⁷ Yücel, *Müstetab*, ss. 39-40 (67).

³²⁸ MAD 689, s. 3 (15 Ra 1030/7 II 1621) ve 4684, t. 4 (15 C 1021/13 VIII 1612).

zır, muhassıl, müfettiş, havale ve kadıların mukataaya müdahale etmemesini talep etmekteydiler³²⁹. Genellikle müdahale edilmemesini talep eden şahısların iltizama aldığı mukataaların özelliği, ocaklık olarak tahsis edilmele-ri ve deruhte edilen kişi aracılığıyla iltizama verilmeleri idi.

Bir mukataanın gelirinin tespit edilmesi için emanet yöntemiyle işletilmesi durumunda emin tayin edilen şahsın, mukataada bulunan görevliler, ilgisi bulunanlar ve konuya vakıf olan kişiler ile birlikte hareket etmesi gerekmektedir³³⁰.

Normal koşullarda emanet: Gerek duyulduğunda uygulanan bir yöntemdi³³¹. Emanet yönteminde, hazine gelirlerinin kayıp ve telef olması söz konusu olabildiğinden mukataalar iltizama verilmekteydi³³². Daha önce de belirtildiği gibi, ancak talip bulunmaması durumunda devlete ait gelirlerin kayıp ve telef olmaması için mukataa emaneten verilir³³³, satıldığında ise eminin tahsil ettiği vergilerin mültezime teslim edilmesi gerekmektedir³³⁴.

XVII. yüzyıl başlarında, bir mukataayı iltizama alacak talip bulunması için üç ay süresince ilan edilmekte bu sürede talip çıkmaması durumunda emaneten veya önceki gelirinden düşük bir bedel ile iltizama verilmesi yoluna gidilmekteydi³³⁵. Çünkü emanete verilmeden birkaç yıl geçtiği olmaktaydı³³⁶. Mukataalar satılmadığında defter değerinden düşük bir miktar ile emaneten verilebilmekteydi³³⁷. Emanet yöntemiyle mukataa deruhte edilen şah-

³²⁹ MAD 4684, t. 3/1 (29 S 1021/1 V 1612) ve t. 4 (15 C 1021/13 VIII 1612).

³³⁰ MAD 2427, s. 281 (18 R 1101/29 I 1690). Sakız adasında bulunan damga resmi mukataasının kayıtları; damga katipleri, ustabaşılar, dokumacılar, tüccar, konuya vâkıf bulunanların ittifakıyla tutulmuştu. MAD 1154, s. 68 (Gr-i C 1135/9 III 1723).

³³¹ "... çürük ve bîhasıl olduğundan kimesne rağbet itmeyüb ekseri muhassıllara ve emanete virilegelüb ...", MAD 9857, s. 38; MAD 9840, s. 142.

³³² MAD 9876, s. 49 (28 S 1104/8 XI 1692); MAD 4689, t. 1/1a (1009/1600); MAD 9820, s. 292 (10 Ra 1012/18 VIII 1603).

³³³ KK 3070, s. 41 ve 63 (1093/1682); Erim, "Erzurum Gümrüğü", s. 41; Sahillioğlu, "Darphane Mukataaları", s. 147.

³³⁴ Kastamonu Yörükleri koyun mukataası, tahvil başlangıcından dört ay geçmiş bulunmasına rağmen talip bulunmaması üzerine Kastamonu Bakır Küresi eminine deruhte edilip satıldığında, eminin tahsil ettiği vergilerin mültezime teslim edilmesi hususunda mukataanın bulunduğu bölgelerin kadılarına hitaben hükümler gönderilmişti. MAD 9506, s. 96 (29 R 1130/1 IV 1718) ve 98 (25 Ca 1130/26 IV 1718).

³³⁵ MAD 4689, t. 1/1a (1009/1600).

³³⁶ "... mukataası birkaç seneden beru kimesne talib olmayub nâfüruht kalmağla bin yüz yigirmi altı ve yüz yigirmi yedi ve yüz yigirmi sekiz seneleri ... ber vech-i emanet zabt eylemek üzere tevfiş olunub ..." MAD 9506, s. 90 (2 M 1130/6 XII 1717).

³³⁷ "Hanya Kanunu", Barkan, *Kanunlar*, s. 354.

hıslara, gelirlerin tahsiline temel oluşturmak üzere söz konusu mukataanın defterleri verilmektedir³³⁸.

Emanet yöntemiyle bazen mukataaların işletilmesine özen gösterilmeyip hazine gelirlerinin kaybolması söz konusu olduğundan, bu tür mukataaların iltizama verilmesi talep edilmektedir³³⁹.

Emanet yönteminde muhasebe, kıstalyevm üzere değil gelirlerin tahsil makbuzları esas alınarak görülürdü. Bu da, devlet gelirlerini olumsuz etkilemekteydi. Mültezimler de bu durumun farkında oldukları için emanet ile işletilen mukataaları iltizama alma gerekçesi olarak bunu belirtmekteydiler³⁴⁰.

Mu'temed olarak isimlendirilen ve gündelik alan bir şahıs mukataaları zaptetmek için atanabilmekteydi³⁴¹. Tabii bu şahsın mukataaya emin tayin edildiği anlamına gelip gelmediği açık değildir.

XVII. yüzyıl başlarında bir şahıs birden fazla mukataanın eminliğini deruhte ettiğinde mukataalar bir birim oluşturmakta ve o şahsın emaneti biçiminde belirtilmekteydi³⁴². Bu durumda emanet, bir statü olmaktaydı. XVII. yüzyılın ikinci yarısında ise, mültezimin yanında görevlendirilen eminlik uygulamadan kalktığında bazı mukataaların (Samakocuk emaneti, İstanbul gümrük emaneti vb.) emanet olarak isimlendirilmesi devam etmekteydi. Ancak bu durum, bu mukataaların emanet yöntemi ile deruhte edildiği anlamına gelmemekteydi. Bir mukataanın emanet yöntemiyle deruhte edildiğinin anlaşılabilmesi için, “emâneten, ber vech-i emânet vb.” ifadelerin dikkate alınması gerekmektedir.

Mukataaları deruhte işlemlerinin taşradaki görevlilerden (özellikle mahallî kadılar) alınmasıyla birlikte, mültezimlerin yanında emin görevlendirilme usulü uygulamadan kaldırıldıktan sonra, mültezimler aynı zamanda emin olarak da tayin edilmekteydi³⁴³. Mukataa dahilindeki reayanın da, mültezimi emin olarak kabul edip şer' ve kanuna uygun sözlerine itaat etmesi

³³⁸ MAD 2427, s. 301 (10 B 1101/19 IV 1690).

³³⁹ MAD 9820, s. 292, (10 Ra 1012/18 VIII 1603).

³⁴⁰ MAD 1850, s. 55 (Ş 1023/IX 1614); MAD 3861, s. 45 (7 M 1106/28 VIII 1694).

³⁴¹ Böyle bir atama, Amme ve Hassa beytülmalî mukataasında görülmekteydi. KK 3067, v. 7b (7 S 1048/20 VI 1638).

³⁴² MAD 7084, s. 19 (23 Ca 1010/19 XI 1601) ve öte.

³⁴³ MAD 9857 s. 10 (7 Ra 1094/6 III 1683).

emredilmekteydi³⁴⁴. Bir başka ifade ile bir mukataayı iltizama alan şahıs aynı zamanda eminliği de deruhte etmekteydi.

C. Malikane

Malikane; mukataaların tasarrufunun şahıslara, başlangıçta peşin olarak ödenen ve *muaccele* ismi verilen bir bedel karşılığında, yaşamları süresince deruhte edilmesidir. Bu devir işlemi, maktu hale getirilen yıllık gelir ve kalemiye resminin üç taksitle ödenmesi şartı esas alınmıştı³⁴⁵. Daha sonra, yıllık gelir dört taksit ile ödenmekteydi³⁴⁶. Bir malikaneci (sâhib-i mâlikâne) bu ödemelerini yaptığı takdirde ömrü boyunca mukataayı tasarrufunda bulundurabilecekti.

İltizam yönteminde, mukataa deruhte edebilmek için yıllık gelirinde bir artış yapmak, malikanede ise uygulamanın başlangıç tarihinde söz konusu mukataanın yaklaşık iki veya üç yıllık kârının karşılığı olan muaccele ödemek gerekmekteydi³⁴⁷.

Malikane sisteminde mukataa, divanda yapılan müzayede ile deruhte edilirdi. Müzayede işlemi, sadrazam ile defterdarlıkta yapılmaktaydı³⁴⁸. Ancak muhassıllık vb. olan bölgelerde satış için merkezden görevli gönderilmişti³⁴⁹. Müzayedenin süresi ise, mukataaya halkın ilgisinin sona ermesine kadar devam etmekteydi³⁵⁰. Mezat kaimesi, çavuşbaşı ağa tarafından mühürlendikten sonra mukataanın bağlı bulunduğu büro tarafından malikane beratı verilmesi için kaime verilirdi³⁵¹.

Bazı nüfuzlu şahıslar, bir mukataa mezata çıkarılmadan düşük miktarda bir muaccele ile malikaneye alabilmekteydi. Bunun tespiti durumunda bu kişilerin sözleşmeleri feshedilip söz konusu mukataa müzayedeye çıkarılmaktaydı³⁵².

³⁴⁴ MAD 9857 s. 9 (1 N 1094/24 VIII 1683).

³⁴⁵ KK 5040, s. 37 (5 L 1110/6 IV 1699).

³⁴⁶ Cevdet Maliye 5397 (1143/1730). 1125/1713 yılında üç taksit ile ödenmekteydi. MAD 9900, s. 152. Malikane sistemi uygulanmaya başlanmadan önce de iltizama verilen mukataaların, yıllık gelirleri dört taksit ile ödenebilmekteydi. MAD 2427, s. 7 (4 Ca 1101/13 II 1690).

³⁴⁷ Burada kâr, söz konusu olan mukataanın kârı değil malikanecinin hazineye ödediği yıllık bedel ile mukataanın yıllık toplam geliri arasındaki farktır.

³⁴⁸ Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde*, s. 513; Belin, *İktisadi Tetkikler*, s. 174.

³⁴⁹ KK 5040, s. 2 (24 Ca 1106/10 I 1695); Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde*, s. 513.

³⁵⁰ MAD 3669, s. 82; KK 5040, s. 2 (24 Ca 1006/10 I 1695).

³⁵¹ MAD 7575, s. 85a (23 S 1223/20 IV 1808).

³⁵² MAD 9923, s. 53 (1 B 1143/10 I 1731), 163 (15 Ş 1143/23 IV 1731) ve 213 (8 N 1143/17 III 1731).

Malikane sahibi vefat edip tekrar devlete ait olan bir mukataayı, vefat eden şahsın evladının mukataayı zaptetme gücü bulunursa, müzayede sonucu belirlenen muaccele bedelini ödediğinde malikane olarak alma hakkı bulunmaktaydı³⁵³.

Şam, Halep, Malatya, Tokat, Adana ve Antep bölgelerindeki mukataalar için nazır arzı bulunmadan ve tekrar divanda müzayedeye çıkarılmadan berat verilmemesi emredilmekteydi³⁵⁴.

Müzayede, tellalbaş tarafından yönetilir, mukataa uhdesinde kalan şahıs ve diğer taliplerin ilgi göstermediği bildirildikten sonra tutanak arz edilir ve tutanak malikanede korunurdu³⁵⁵. Peşin olarak hazineye ödenen muaccele miktarının % 2'si oranında ayrıca müzayede masrafları için hazineye *dellâliyye* adıyla bir resim ödenmekteydi³⁵⁶.

1147/1734 yılına gelindiğinde mukataaların muaccele miktarı kararlaştırılıp mezada verildiğinde, talipler araştırıp mukataaların kârlılığını öğrendikten sonra mukataaya; artış ile talip olmadığında iki veya bu miktardan yüksek veya düşük, talip olunduğunda ise üç³⁵⁷ veya en yüksek dört yıllık kâr miktarı muaccele bedeli ile talep edilmekteydi³⁵⁸.

1168/1754 yılındaki padişah değişikliğinde (III. Osman'ın cülûsunda) muaccele miktarında *birkaç kat* artış yapılmıştı³⁵⁹.

Muharrem 1206/Ağustos 1791'de malikane verilen bir mukataanın muaccele, altı senelik kârı üzerinden hesap edilmekteydi³⁶⁰.

353 MAD 3669, s. 82.

354 MAD 3669, s. 82.

355 Cevdet Maliye 4817.

356 MAD 7575, v. 35b (19 C 1219/25 IX 1804) ve 41a (19 Ra 1215/10 VIII 1800); MAD 2449 s. 246 (1225-27/1810-12).

357 MAD 203, v. 85a (4 R 1147/31 X 1734).

358 "memalik-i mahrusede vaki malikane mukataat ve maktuat ve kura ve mezari ... karar iden muacceleleriyle malikane fûruhtı için mezada virildikde talibi olanlar iptida faizi tefahhuz ve mikdarına yakîn hasıl eylediğinden sonra ziyadeye talibleri olmadığı halde iki senelik faizi yahud daha ziyade ve noksan ve talibleri olduğu suretde dahi üç veyahud nihayeti dört senelik faizi mikdarı muaccelelen ziyadeye rağbet olunmadığı zahir olmağla ..." MAD 203, v. 85a (15 R 1147/14 IX 1734).

359 KK 3201, s. 137 (21 S 1171/4 XI 1757). Ankara Damga mukataasının muaccelelerinde ki artış, % 114 oranında idi. KK 3201, s. 181 (27 S 1172/30 X 1758).

360 Tatarcık Abdullah, "Selim-i Salis Devrinde Nizam", TOEM ..., s. 75.

Cemaziyelahir 1207/Ocak 1793'den başlamak üzere geliri, on keseden yüksek olan mukataalar boşta kaldığında darphane idaresinde iltizama ve düşük olanların ise sekiz yıllık kârından sekiz yılığından az olmamak üzere muaccele miktarı belirlenerek malikane verilmeye başlanmıştı³⁶¹.

Bununla birlikte, 1223/1808'de muaccele miktarının belirlenmesinde yedi yıllık kâr esas alınmaktaydı³⁶².

Bazı mukataaları; devir, boşalma ve malikane sistemine ilk kez dahil edilmesi nedeniyle malikane yöntemiyle alanlar, kendi isimlerine berat yazdırmayıp anlaşmalı olarak başkalarına veya oğulları üzerlerine kayıt yaptırırmaktaydı. Bu durumda mukataa mülteziminin vefat etmesinden sonra mukataanın kimin üzerinde olduğu divan tarafından bilinmediğinden ya boş olduğu ileri sürülüp zapt veya uzlaşarak muaccesini alıp adamlarına vermektedirler. Bunun önlenmesi için müzayede ile malikane mukataa alanlar kendi isimlerine, eğer başkalarına berat ettirmek isterlerse, verilen kişinin malikane alan şahıs ile ilişkisi (evladı, adamı vb.) belirtilmesi emredilmekteydi³⁶³. Bilinmeyenlerin mutasarrıfı vefat ettiğinde mahlûlden satışa çıkarılması malikane kanunlarına ilave edilmişti³⁶⁴.

Malikane olarak verilen mukataaların reayası şikâyetle bulunduğu özel bir mübaşir tayin edilip gönderilmesi ve o bölgenin ayanından birkaç kişinin, mukataa emini ile birlikte divana getirilmesinden sonra görülen davada şikâyet edenler haklı ise mukataanın malikaneliği kaldırılıp yasalara göre eminin cezasının ifa edilmesi, eğer şikâyet edenler haksız ise cezalandırılmaları konusunda hattı hümayun yayınlanmış ve bu malikane şartlarından kabul edilmişti³⁶⁵.

Mukataaların malikane olarak verilmeye başlanması ile bürokrasi artmıştı. Mukataayı zapt edebilmek için malikane beratı Baş Muhasebe kaleminden verilip mukataanın bağlı bulunduğu bürodan ise, berat için kaime verilmesi gerekmektedir³⁶⁶. Ayrıca malikane halifeligi de mevcuttu³⁶⁷.

³⁶¹ Cevdet, *Tarih*, C. 5, ss. 269-71.

³⁶² MAD 7575, v. 85a ve öte. Bu zamanla, "... mültezime getireceği kârın 2-10 katı arasında bir rakam ..." olabilmekteydi. Kütükoğlu, "İktisadî Yapı", s. 545.

³⁶³ MAD 9900, s. 209 (11 M 1126/27 I 1714).

³⁶⁴ Bu kanunun uygulaması için bak. KK 183, s. 7 (13 M 1126/29 I 1714).

³⁶⁵ MAD 9923, s. 58 (13 B 1143/22 I 1731).

³⁶⁶ MAD 8488, v. 73b (6 Za 1107/7 VI 1696); MAD 7575, v. 85a (23 S 1223/20 IV 1808); Cevdet Maliye 1568 (13 S 1173/6 X 1759).

³⁶⁷ MAD 1433, s. 18 (1148/1736).

Malikâne mukataa tasarruf edenlerin yıl sonlarında hesaplarını kapatıp muhasebe sureti almaları gerekmektedir. Bunu yerine getirmeyenlerin mukataaları müzayedeye verilip kendilerinin tutuklanması malikane şartlarındandı³⁶⁸. Malikane mukataaların malikaneliğinin kaldırılması kadı (var ise voyvoda) arzı ile yapılmaması emredilmekteydi³⁶⁹.

Bir iltizam grubu malikane verilmeden önce o iltizama dahil bulunan mukataalar malikaneye verilmeye başlanmıştı³⁷⁰. İltizam sisteminde olduğu gibi malikane yönteminde de mukataalar ruus ile deruhte edilebilmekteydi³⁷¹.

Mukataaların malikane yöntemi ile verilmeye başlanmasıyla; mirî (devlet) ve malikane mukataalar ayrımı yapılmaya başlanmıştı³⁷². Malikaneliği kaldırılan mukataaların bazıları istisnâî de olsa devlete dönebilmekte yani tekrar malikane olarak deruhte edilmekteydi³⁷³.

Malikane yönteminin gerekçesinde; vali, muhassıl ve voyvodaların iltizamlarında bulunan köylerin, devlet adamları veya vilayet ayanlarının uhdesinde bulunup bunların üzerlerinde sürekli kalmayıp bir şekilde bir yılda birkaç kişiye deruhte edildiğinden reayasının korunması, ihtiyaçları olan yatırım mallarının (tohum vb.) karşılanmaması nedeniyle faiz ile aldıkları parayı ödemek için kârlarının yeterli olmaması, deruhte edenlerin tasarruf edecekleri sürenin bir-iki yıl olduğunu düşünerek yüksek miktarlarda tahsilat yapması ile reayanın göç etmesi veya malî durumlarının gittikçe bozulması belirtilmekteydi. Böylece devlet gelirlerinin azaldığı belirtilerek bunların Mısır köyleri gibi deruhte edenler hayatta oldukça malikane tasarruf etmeleri koşuluyla satılırsa malikânegilerin reayayı koruyacağı, kârlarını artırmak için imarına çaba göstereceği, böylece halkın refahının artacağı, devlet mukataalarının mamur hale geleceği ve savaş masraflarının acilen karşılanacağı ifade edilmekteydi. Ayrıca tasarruf eden şahısların vefatlarından sonra devlete geri dönecek olan köylerin satılmasıyla hazineye tekrar gelir (muaccele) sağlanması düşünülmekteydi.

³⁶⁸ Cevdet Maliye 302 (18 R 1181/13 IX 1767).

³⁶⁹ KK 5065, v. 62a.

³⁷⁰ MAD 9486, s. 154.

³⁷¹ MAD 6549, s. 66 (12 S 1128/6 II 1716).

³⁷² Mustafa Nuri, *Netâyic*, C. III, s. 99.

³⁷³ MAD 9513, s. 21, 48 ve 53.

Ancak halka, savaşların uzun sürmesi ile hazinenin malî sıkıntısının bulunması nedeniyle bu yönetime geçildiği, daha sonra tekrar önceki yönetime dönülebileceği düşüncelerine karşı güvence verilmesi ve bu yöntemin zamanla değiştirilmesinin önlenmesine yönelik Şeyhülislam, Anadolu ve Rumeli kazaskerleri ve nakipten oluşan bir komisyon kurulmuştu. Malikaneliğin şartlarını ve kayıtlarını birlikte yürütme ve koruma görevini üstlenen bu komisyon, malikanelik şartlarının korunması kararlaştırılan Baş Muhasebe kalemi bünyesinde çalışmalarını yürütecekti³⁷⁴.

Şeyhülislam, Anadolu ve Rumeli kazaskerleri ve vezirler tarafından imzalandıktan sonra arz edilen malikane yönteminin önemli bir özelliği, bu yöntemle mukataaların serbest olarak (mefrûzu'l-kalem ve maktûu'l-kadem min külli'l-vücûh serbestiyyet üzre) deruhte edilmesidir³⁷⁵. Bunun amacı; vezirler, beylerbeyleri, amirler, mütesellimler ve öteki ehl-i örf mensuplarının malikanelere müdahale etmelerinin önlenmesiydi. Ancak yine de ayanların, valilerin, müftülerin, müdahaleleri tam olarak önlenememekteydi³⁷⁶.

Malikanecilere deruhte ettikleri mukataayı başkasına devretme (kasrı yed) hakkı tanınmıştı. Bunun için kadı tarafından hüccet verilmesi ve tekrar berat yazılması gerekmekteydi³⁷⁷.

Bu yöntem aynî bir karşılığı bulunmayan vergilerin (rüsûmât)³⁷⁸ temlik satışının şer'î bir dayanağının bulunmadığının ileri sürülmesine rağmen savaşların uzun sürmesi nedeniyle malî sıkıntının giderilmesi için uygun görülmüş, fakat amacına ulaşmasının beklenemeyeceği yönünde görüşler de ileri sürülmüştü³⁷⁹.

Uygulamada ortaya çıkan sorunlar malikane şartlarına ilaveler yapılmasını gerekli kılmaktaydı:

³⁷⁴ KK 5040, ss. 1-2 (24 Ca 1106/10 I 1695); Y. Cezar, *Bunalım*, s. 132; Sertoğlu, *Lûgat*, s. 208.

³⁷⁵ Padişah hasları (Havass-ı hümayun) olarak kabul edilen mirî mukataalar genel olarak serbestti. Fakat bunun uygulanması iltizam ve emanet yöntemlerinde mümkün olmamakta, yerel yöneticiler tarafından müdahaleler olmaktadır. Malikane yönteminde bu durum, malikanecilerin lehine yasal bir zemine oturtulmuş ve rahat hareket etmeleri sağlanmış oluyordu.

³⁷⁶ Özkaya, *Ayanlık*, s. 178, 192, 257 ve 273.

³⁷⁷ KK 5040, ss. 1-2 (24 Ca 1106/10 I 1695).

³⁷⁸ Kamu gelirleri, bu günkü maliye teorisinde bu tür bir ayrıma tabi tutulmamaktadır.

³⁷⁹ Yalnız aşarın temlik satışının mümkün olduğu, ancak mukataa gelirlerinin çoğunluğunun resimlerden oluşması nedeniyle bu yönetime izin verilmemekteydi. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde*, s. 514.

Malikane verilen mukataaların bazılarının zaman içinde harap olması nedeniyle yapılan tahsilat, gelirini karşılayamaz duruma gelmiş, gelirinde bir indirime gidilmediği için malikaneciler mukataalarını devlete iade edip ödedikleri muacceleyle devletten talep etmeye başlamışlardı. Malikane verilmesinin amacı, mukataaların imarı ve devlet gelirlerinin artış göstermesi olduğundan eğer indirim yapılırsa o zaman gelir artışında da zam yapılması gerekir görüşü belirtilerek bu durumun malikanelik şartlarına aykırı olduğu, mukataaların verimsiz hale gelmesi malikanecilerin ilgisiz ve kayıtsız kalmalarından kaynaklandığının belirtilip Mısır köyleri mutasarrıflarının malikanelerini devlete iade ettiklerinde ödedikleri bedeli (muaccele) talep etmedikleri belirtilip mukataalarını devlete iade edenlere muaccelelerinin ödenmesinin kanun gereği olduğu ifade edilmekteydi.

Malikane verilmezden önce deruhte edip kendileri raiyet etmeyenlerin mukataalarının, divanda müzayede ile bir başkasına verilenlerin ve has, zemet, ve tımar iken mirî mukataa olup malikane olarak satılanların malikaneliklerinin iptalinin malikane nizamına aykırı olduğu belirtilmekteydi.

Bu arada gelirini mutasarrıfına vermek üzere daha önce malikane verilen beylerbeyi, sancakbeyi haslarının muaccesini ödedikten sonra kendilerinin zaptedebilmeleri için ferman çıkarılmıştı³⁸⁰. Malikane verilen mukataaların işlemlerinin iptal edilip mutasarrıfı tarafından has olarak zapt edilmesi için emir verilebilmekteydi³⁸¹.

Malikane şartları arasında; raiyet rusumu ödeyen şahıslara malikane verilmemesi konusunda hüküm bulunmadığından taşrada yapılan satışlarda bu tür kişilere malikane mukataa satılmış fakat bunların yatırım yapmaya malî güçlerinin bulunmaması ve mukataaya yapılan müdahaleleri önleyememeleri ve bundan başka bilinmeyen birden fazla kişilere verilmeleriyle mukataaların boşa olup olmadığı takip edilemeyip hazineye teslim edilmesi gereken yıllık bedellerin tahsil edilmesinin güçleşmesi nedeniyle şahsı, ikametgahı, unvanı bilinmeyen, raiyet rusumu ödeyen ve iki kişiden fazla ortağa malikane mukataa verilmemesi için ferman yayınlanmıştı. Ortak sayısı iki kişiden fazla olan ortaklıklar da bir ortağın ölümünden sonra boşa kalan hissenin üçüncü bir şahsa satılmayıp kararlaştırılan muaccesesi ile diğer or-

380 KK 5040, ss. 37-38 (17 L 1110/18 IV 1699).

381 MAD 9923, s. 176 (20 S 1143/4 IX 1730).

tağa, eğer bu kabul etmez ise kabul edinceye kadar boşta kalan hissenin devlet tarafından zapt edilmesi malikane şartlarına ilave edilmişti³⁸².

Vali, muhassıl, defterdar ve voyvodaların iltizamlarında bulunan Halep, Diyarbakır, Rakka, Musul, Tokat ve Adana mukataalarının gelirleri; birinin kârı ötekinin zararına mahsup edilmek üzere iltizam birimine bağlı bulunan köy ve mezraların maktu gelirlerinden tahsil edildiğinden ve bunların kayıtları hazine defterlerinde toplam (icmâl) olarak kayıtlı bulunduğundan başkasına malikane verilmeleri bunların yöneticilerinin arzlarına bağlı iken bir süredir buna uyulmayıp geliri yüksek olanlarını arzuhal ile, bazılarını (tellallık, kapancılık vb.) hazinemanda karşılığı deruhte edilebilmekteydi. Devlet mukataalarına, tımar, zeamet veya vakıflara bağlı bulunan mezraları ise, hariç ez defter iddiasıyla haksız olarak arz ve kaydı bulunmadığı yönünde belge alıp malikane ve maktu kaydettirilmekteydi. Bunun önlenmesi için kendi arzuhalini veya kadı arzı getirenlerin başvuruları yeterli görülmeyp malikane ve iltizam sahibinin arzı da gerekli görülmekteydi³⁸³.

Darphanenin zapt ve idare ettiği mukataaların belirli bir kısmı buradan alınıp malikane yöntemi ile deruhte edilmekte, ancak savaş masraflarına tahsis edilen muaccele bedeli darphaneye ve tellallık resmi ile yıllık geliri hazineye ödenmekteydi³⁸⁴.

Malikane sahibi mukataayı resmî işlem ile iltizama verirse devlet; mültezim ile malikaneci arasında doğacak hesaplaşma ve öteki sorunların çözümü ile ilgilenmekteydi³⁸⁵.

Malikane olarak verilen mukataaların yıl sonlarında muhasebelerinin görülmesi malikanelik şartlarından bulunmasına rağmen deruhte edenler bundan kaçınmaktaydılar. Bunun önlenmesi için üç yıl üst üste hesap görmeyenlerin malikaneliklerinin iptal edilmesi yönünde ferman yayınlanmıştı³⁸⁶.

Malikane sahibinin yıllık olarak devlete ödediği miktar, malikane olarak aldığı birimden elde ettiği gelirin % 10-80'ini oluşturmaktaydı³⁸⁷. Başka bir

³⁸² KK 5040, s. 11 (15 Z 1125/2 I 1714); KK 183, s. 3 (15 Z 1125/2 I 1714).

³⁸³ MAD 203, v. 84b (20 Ra 1147/20 VIII 1734).

³⁸⁴ MAD 7575, v. 85a (23 S 1223/20 IV 1808).

³⁸⁵ MAD 9900, s. 323 (21 Ş 1126/1 IX 1714).

³⁸⁶ MAD 203, v. 124b (15 L 1158/10 XI 1745).

³⁸⁷ Mehmet Genç, "Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi", *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul 2000 (bundan sonra: "Malikane Sistemi"), s. 118.

ifade ile malikane sahiplerinin kârı, % 20-90 oranında değişim göstermekteydi. Muaccelelerin kârlılık oranları zaman içinde azalan bir eğilim göstermişti³⁸⁸.

Malikane uygulaması kamu kesimi ile sınırlı kalmayıp zamanla yaygınlaşmıştı. Devlete ait olmayan hamal, kayıkçı ve esnaf kethüdalıkları malikane olarak verilmeye başlanmıştı. Malî gücü olanlar buldukları gelir kaynağını malikane alıp mülkü gibi davranmaktaydı. Malikane sahipleri, mukataanın başkasına verilme ihtimali olmaması nedeniyle devlete yıllık ödemelerini aksatmaya başlamışlardı. Malî sıkıntı nedeniyle 1125/1713'te ödemelerini aksatanların malikanelerine kaldırılma şartı uygulanması düşünülmüş, fakat ertelenip yalnız uyarılması ve borçlarının tahsili yönünde ferman çıkarılmıştı³⁸⁹. Malikane sahipleri mukataalarını mültezime, alan şahıs tekrar bir başka kişiye iltizama verebilmekteydi. Her aşamadaki kişinin kâr etmesi gerektiğinden reayaya zulümler çoğalmış, köylerin basılıp halkın öldürülmesine kadar varmıştı³⁹⁰. Malikaneciler, mukataaların serbestiyet üzere verildiğini ileri sürüp yerel yöneticilerin müdahalesini önleyebildiklerinden mukataalar üzerindeki yetkilerini oldukça geniş bir biçimde kullanabilmekteydiler.

Öte yandan ülkede iltizam sektöründe geçimlerini sağlayan ağalar malikane yönteminin uygulanmasıyla fakirleşmişti. Malikane ile verilmesinden dolayı mahallî yöneticilerin mukataalara müdahaleleri önlenmiş fakat bu durum yöneticilerin gelirlerinin azalmasına neden olup bu diğer reayanın vergi yükünü artırmıştı³⁹¹.

Malikane olarak verilen koyun resimleri (adet-i ağnâm) mukataalarının Safer 1127/Şubat 1715'te malikanelikleri kaldırılmış, henüz verdiği peşini tahsil etmeyenlerin mukataasını kârından tahsil edinceye kadar kendilerine deruhte edilmesi kararlaştırılmıştı³⁹². Buna ilaveten, malî krizin artması, malikanecilerin yıllık ödemeleri aksatması ve reayaya haksızlık yapması gerekçesiyle Şam, Diyarbakır ve Halep dışındaki mukataaların malikanelikleri kaldırılmıştı³⁹³. Uygulamaya, 1128 yılı Mart başında (17 Rebiyülahir 1128/11

³⁸⁸ a.g.e., Grafik: I.

³⁸⁹ MAD 9900, s. 152 (21 R 1125/17 V 1713).

³⁹⁰ Mesela, Samsad mukataası mutasarrıflarından Seyit Gazi mukataa reayasının evlerine baskın yaparak sekiz kişiyi öldürmüştü. MAD 6549, s. 37 (29 M 1129/13 I 1717).

³⁹¹ Raşid, *Tarih*, C. 2, v. 138b.

³⁹² Raşid, *Tarih*, C. 2, v. 102b; Belin, *İktisadî Tetkikler*, s. 190.

³⁹³ MAD 6549, ss. 32-33 (22 M 1128/17 I 1716); Raşid, *Tarih*, C. 2, v. 138b'de bu karar 22 Z

Mart 1716) başlanmıştı³⁹⁴. Yalnız mukataayı malikane alırken ödediği peşini malikane olarak aldığı mukataanın kârından (fâiz) henüz tahsil edemeyenlere bu mukataayı, malikane olarak aldığı tarihten başlamak üzere üç yıllığına iltizama alma hakkı tanınmıştı³⁹⁵. Bunun nedeni, eğer malikane olarak deruhte edilen bir mukataayı malikaneci üç yıl deruhte etmemişse, bu senelelerin karşılığı olan muaccele miktarının kendisine devlet tarafından iadesinin gerekli olmasıydı³⁹⁶. Bir başka ifade ile devlet, malikanecilerin ödedikleri malikane peşinini mukataanın üç yıllık kârına eşit olarak değerlendirmekteydi. Bu durumda bu süreyi doldurmamış olanlar için, öncelikli olarak malikaneleri olan mukataaları iltizama alma hakkı verilmişti³⁹⁷. Ayrıca malikanelikleri kaldırılan mukataalar yıllık gelirlerinde artış yapılarak iltizama verildi³⁹⁸.

1129/1717 yılında, bu bölgelerde tekrar malikane uygulaması başlatılmış, önceki malikane sahipleri mukataaları kendileri iltizama almışlarsa, malikaneye dönüştürme, eğer başkası iltizama almış ve eski malikane sahibi almak talebinde bulunursa iltizam süresinin bitiminde alma hakkı verilmişti. Bu durumda malikanecilerden, önceden ödedikleri muaccelenin yarısı kadar bir miktar talep edilmekteydi³⁹⁹.

Eğer bir mukataanın malikaneliği kaldırıldıktan sonra malikane sahibinden başka şahsa iltizama verilmişse tekrar malikane verildiğinde 1130 yılı başından (5 Aralık 1717) itibaren malikane beratı verilmeye başlanmıştı⁴⁰⁰.

Bu kaldırılma işleminin devlete yararı;

1) Malikaneler kaldırıldıktan sonra mukataaların yıllık gelirlerine zam yapılması,

2) Tekrar malikane olarak satıldığında eski malikaneciler talip olduğunda önceki muaccele bedelinin yarısının tahsil edilmesi,

1127/19 XII 1715 tarihiyle kaydedilmiş fakat daha önceki bir tarihte alınmıştı. Çünkü Tokat voyvodalığı ile ilgili işlemler 13 Ra 1127/18 IV 1715 tarihliydi. MAD 4577.

³⁹⁴ Bak. MAD 9506, s. 24 vd.

³⁹⁵ MAD 6549, s. 91 (Gr-i S 1128/26 I 1716); Raşid, *Tarih*, C. 2, v. 138b.

³⁹⁶ MAD 6549, s. 91 (Gr-i S 1128/26 I 1716).

³⁹⁷ MAD 6549, ss. 32-33 (22 M 1128/17 I 1716), 43 (Sh-ı M 1128/) ve 59 (5 S 1128/30 I 1716); MAD 9506, s. 24 (13 M 1128/8 I 1716).

³⁹⁸ MAD 9506, s. 24 (13 M 1128/8 I 1716) vd.; MAD 6549.

³⁹⁹ MAD 9506, s. 71 (28 Ra 1129/12 III 1717).

⁴⁰⁰ MAD 9506.

3) Eğer eski sahibi talip olmayıp mukataa yeniden mezata çıkarıldığında oluşan muaccele bedelinin tamamının tahsil edilmesi olmuştu.

1. Tahsil edilen resim ve harçlar

Mirî veya havasa ait mukataa ayrımı yapılmadan, malikane mukataa alanlardan; % 0,4'ü Baş muhasebe halifesine, % 0,3'ü Maliye katibine, % 0,2'si divanda mezatı yapan tellala, % 0,1'i ruznamçe sureti yazan halifeye ödenmek üzere, muaccelenin % 1'i oranında, harç (avâ'id) alınması kararlaştırılmıştı⁴⁰¹. Ayrıca, berat verilen şahısların Dergah-ı ali çavuşbaşılıarı için % 2 harç ödemeleri gerekmektedir⁴⁰². Ancak Aydın Muhassıllığın malikane satışında, *avâ'id* ve *hediye behâ* adı altında, toplam harç miktarının % 3'ü oranında çavuşbaşı ağaya bir ödeme yapıldığı görülmektedir.

1148/1736 yılı Mart ayı başından Aydın muhassıllığını 100 000 kuruş muaccele ile malikane alan Vezir Polat Ahmed Paşa'nın ödediği toplam harçlar incelendiğinde; mukataaların bağlı bulunduğu bürolara ve işlemleri yürüten mahallere yapılan ödemeler görülmektedir. Muaccelenin % 23'ü kadar harç tahsil edildiği görülmekte olup bu, muhassıllıktan başka avarız ve cizye deruhtelerini de kapsamaktaydı. Ödemelerin içinde sadrazam ve kethüdasına yapılan ödemeler % 50'yi aşmaktaydı (Bak. Tablo 10).

a. Kasrıyed Resmi

Malikane sisteminde, bir mukataayı malikane yöntemiyle deruhte eden şahıs, kendi isteğiyle mukataayı diğer bir kişiye devredebilmekteydi. Bunun, malikane sisteminden önceki tarihlerde de uygulandığı görülmektedir⁴⁰³.

Malikane sahipleri mukataalarını, üçüncü bir şahsa, kendi istekleriyle feragat etmek istediklerinde mukataanın bulunduğu mahallin kadısından hüccet aldıktan sonra beratları üzerine işlemin uygunluğu kaydedilmekte ve Anadolu ile Rumeli kazaskerleri tarafından imza edilip mukataayı devralan şahsa yeni berat verilmekteydi.

⁴⁰¹ MAD 10142, s. 49 (6 C 1106/22 I 1695).

⁴⁰² "... beş yüz gurusına on gurus ...", MAD 10142, s. 49 (29 C 1108/23 I 1697).

⁴⁰³ MAD 7028, s. 59 (13 S 1098/26 IV 1687).

Tablo 10

Aydın Muhassılığının Malikane Satışından Tahsil Edilen Harçlar

Ödemeler	Kuruş	%
Çavuşbaşı ağaya avaid	1 500	6,49
Malikane halifesine avaid	1 000	4,33
Sergulam-ı Baki'ye (Başbaki kulu) avaid	600	2,60
Mektupçu efendiye avaid	300	1,30
Muhasebe-i Evvel kalemine avaid	450	1,95
Ruznamçe kalemine avaid	750	3,25
Haslar kalemine avaid	200	0,87
Haremeyn ve Kefe kalemine avaid	160	0,69
Mühürdar, defterî kesedarı ve öte.	190	0,82
Sadrazam caizesi	5 500	23,81
Kethüda bey caizesi	5 500	23,81
Defterî caizesi	1 000	4,33
Reis efendiye	750	3,25
Sadrazam ve kethüda bey dairesine çuka beha	1 200	5,19
Çavuşbaşı ağaya hediye beha	1 500	6,49
Defterdar efendiye hediye beha	1 000	4,33
Kethüda beye hediye beha	1 500	6,49
Toplam	23 100	100

Kaynak: MAD 1433, s. 18 (1148/1736).

Eğer mukataa Şam, Halep, Malatya, Tokat, Adana ve Antep bölgelerinde ise ayrıca nazırların arzı gerekmektedir⁴⁰⁴. Ancak yasal olsa da, bu yolla bir mukataanın sıklıkla el değiştirmesi merkezce olumlu karşılanmamaktaydı⁴⁰⁵.

Boşta kalacağı (mahlûl) önceden belli olan bir mukataanın feragat edilmesinin önlenmesi için Mısır'daki gibi, boşta kalmadan kırk gün öncesine kadar yapılan feragat işlemlerinin geçersiz olduğu kabul edilip, söz konusu mukataanın müzayedeye çıkarılması öngörülmüştü. Diğer yönden, mukataayı aldıktan sonra hemen başkasına devretme yoluna gitmeleri üzerine kırk gün geçmemesi durumunda tekrar müzayade yapılması gerekmektedir. Böylece devlete yeni muaccele geliri sağlanmış olacaktı. Ayrıca, boşta kalan mukataanın sahibi bulunmayıp vekil ve şahit ile önceki tarih veya başka bir

⁴⁰⁴ MAD 3669, s. 81.

⁴⁰⁵ Özkaya, *Ayanlık*, s. 66.

neden gösterip kasrıyed isteklerine karşı, kasrıyed edenin kendisinin defterdar tarafından tespit edilmesi, taşrada ise bulunduğu bölgelerdeki sorumlunun (muhasıl, voyvoda vb.) arzı ve defterdarın bildirmesinden sonra kasrıyedi hüccet edilip Rumeli kazaskerinin siciline kayıt edilmesi biçiminde düzenlemeye gidilmişti⁴⁰⁶.

Ancak bu tür usulsüzlükler özellikle Diyarbakır, Halep, Şam, Tokat, Malatya ve öteki voyvodalık, muhasıllık, hazine mülhakatından olan mukataalarda önlenememekte kasrıyed etmek isteyen kişiler vefat eden başka bir şahsın beratını bir biçimde elde edip malikane mukataayı feragat etme yoluna gitmekteydiler. Bunların doğruluğunun araştırılması için çavuşbaşı görevlendirilmişti. Kasrıyed işlemlerinde çavuşbaşının mührü bulunmadığı zaman berat yazılmaması emredilmekte, malikane sahibi değil iken bir şekilde berat elde edip kasrıyed etmek isteyenlerin beratları teslim alınıp, mukataa sahipsiz kalmış işlemine tâbi tutulup müzayedeye çıkarılması, usulsüzlük yapan bu şahıslara ise Tersanede kürek cezası verilmesi şartı getirilmişti⁴⁰⁷. Kasrıyed eden şahıslar karşı taraftan bir bedel (bedel-i ferâğ) tahsil ettikleri gibi bedelsiz olarak ta feragat edebilmekteydiler⁴⁰⁸.

Padişah değişikliklerinde, iltizam yönteminde olduğu gibi malikane beratlarının yenilenmesi gerekmekteydi⁴⁰⁹.

Mukataaların en yüksek dört yıllık kârına eşit bir bedel ile uzun süre; ödediği bedeli tahsil ve mukataanın kârından faydalanıp hayatta olduğu kısa sürede tahsil edeceği kardan daha yüksek miktarda gelir elde etmek, bazıları vefat ettiğinde boşa kalmadan dolayı mukataayı alacak olan şahsın devlete muaccele ödeyip almaması için evladına, bazıları da düşük muaccele ile aldıkları mukataayı talibi çıktığında yüksek feragat bedeli ile kasrıyed etmeleri üzerine feragat işleminde kasrıyed resmi ödenmesi şartı getirilmişti.

Malikane uygulaması başladığında gereği gibi araştırılmayıp kasrıyede, 1147/1734 yılına kadar bir resim tahsil edilme şartı getirilmemişti. Bu tarihten itibaren mukataayı devreden, kasrıyed eden şahıslar tarafından hazineye nakit olarak kayıtlı muaccele miktarının % 10'u oranında *kasr-ı yed* ismiyle bir resim ödenmesi gerekmekteydi⁴¹⁰.

⁴⁰⁶ KK 5040, s. 13 (17 M 1117/11 V 1705).

⁴⁰⁷ MAD 9506, s. 175 (17 Ş 1134/2 VI 1722).

⁴⁰⁸ MAD 9923, s. 38 (8 B 1143/17 I 1731), 45 (9 B 1143/18 I 1731) ve 165 (14 Ş 1143/22 II 1731).

⁴⁰⁹ MAD 9923, s. 53 (10 B 1143/19 I 1731) ve 165 (14 Ş 1143/22 II 1731).

⁴¹⁰ MAD 203, v. 85a (15 R 1147/14 IX 1734).

1147 Şaban ayı başından (27 Aralık 1734) itibaren kasriyed resimlerinden, devlet harcamalarının finansmanına yönelik yeni bir gelir kaynağı olarak Şıkkıevvel defterdarının gözetiminde hazine bünyesinde bir fon oluşturulması için Baş Muhasebe kaleminden bir katip görevlendirilmiş, Humbaracı ocağı neferlerinin ulufelerinde yapılan artışın (7.830 kuruş) üç ayda bir bu fondan karşılanması kararlaştırılmıştır⁴¹¹. Ancak, 1160/1747 yılındaki kasriyed resimleri gözönüne alındığında, bu harcamanın finansmanını bu resimlerinin karşılamadığı ve ayrıca muaccelelerinin toplamı, müzayede yoluyla el değiştiren mukataaların muacceleleri toplamının yarısından fazla olan mukataa grubunun kasriyede konu olduğu görülmektedir (Bak. Tablo 11).

Tablo 11
Muaccele ve Kasriyed Resmi (kuruş)

Yıllar	Muaccele	Kasriyed Resmi
1106/1695 ¹	200 000,0	-
1695-1703 ²	180 000,0	-
1718-1722 ²	383 513,0	-
1160/1747 ³	400 000,0	23 000,0
1161/1748 ⁴	400 000,0	23 000,0
1175/1761-2 ⁵	350 515,5	21 801,0
1764-1767 ²	768 000,0	
1780-1785 ²	956 652,0	
1199/1784-5 ⁶	482 250,0	76 797,5
1793-1798 ²	871 684,0	

Kaynaklar: ¹ Defterdar Sarı Mehmet Paşa, *Zübde*, s. 514. Bu, yedi aylık miktardır. ² Yıllık ortalamadır. Mehmet Genç, "Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul 2000, s. 115. ³ Tahmini miktardır. D.BŞM 2964. D.BŞM 2930'a göre bu yıla ait tahsil edilen miktar: 21 675 kuruştur. ⁴ Tahmini miktardır. MAD 6512, vv. 398b-399a. D.BŞM 2930'a göre bu yıla ait tahsil edilen miktar: 19 745,5 kuruştur. ⁵ D.BŞM 3655, s. 2. ⁶ KK 2310.

⁴¹¹ Sami, Şakir ve Subhi, *Tarih*, v. 59a.

Mukataa müzayedeye çıkarıldığında, daha önce kasrıyed edilmişse devretme bedeli (bedel-i ferâğ) muaccelle miktarının belirlenmesine temel olarak kabul edilmekteydi. Bu nedenle devretme bedeli hüccete, gerçek miktarından düşük yazılmış ise bunun gerçek miktar veya bunu belirtmek amacıyla *bedel-i ma'lum* yazılıp düzeltilmeden berat verilmemesi istenmekteydi. Çünkü talipler bir mukataanın kârlılığını muaccellesine göre değerlendirmekte olduğundan, kârı yüksek olan bir mukataa verimi düşük olduğu kanısıyla talep edilmemekte, böylece devlet zarara uğratılmakta idi⁴¹².

Malikane yöntemiyle mukataa alanlardan her yıl sonu devlet ile hesaplaşmak ve muhasebe sureti almaları zorunluydu. Bunu aksatanların veya yerine getirmeyenlerin malikaneleri tekrar artırmaya verilmekte ve kendileri hapis edilebilmekteydi⁴¹³.

b. Cülûs Resmi

Osmanlı'da padişah değişikliklerinde kapıkulları, ulema ve devlet memurlarına cülûs bahşişi⁴¹⁴ verilirdi. Bunun ödenmesi çoğunlukla sorun olmaktaydı. Gedikli-gediksiz zeamet ve tımar sahipleri ile diğer devlet mukataaları ve vakıflardan vazife alanların padişah değişikliklerinde beratlarını yenilemeleri gerekirdi⁴¹⁵. Bu yenilemede, cülûs bahşişinin finansmanı için yaşamları süresince bir vazifeye mutasarrıf olanlardan cülûs resmi tahsil edilirdi⁴¹⁶.

1115/1703 yılındaki padişah değişikliğinde kapıkullarının cülûs bahşişi için malî kaynak bulmak amacıyla, malikane uygulamasının kaldırılıp tekrar iltizam yöntemine dönülmesi düşünülmüş fakat bazı malikane sahiplerinin ödedikleri muaccelleyi tahsil edebilecek kadar mukataaları tasarruf etmediklerinden, kimi henüz mukataalarını teslim almamaları nedeniyle ödedikleri muaccellelerinin devlet tarafından iade edilmesi gerekeceğinden ve malikane uygulamasının genel kabul görmesi dolayısıyla bundan vazgeçilmişti. O andaki nakit sıkıntısı, defterdarın teşebbüsü ile ve iç hazineden çıkış yapılarak

⁴¹² MAD 203, v. 85a (4 R 1147/3 IX 1734). Bu konudaki uygulama için bak. MAD 9513; MAD 9923, s. 61 (16 B 1143/25 I 1731).

⁴¹³ Cevdet Maliye 302 (18 R 1181/13 IX 1767).

⁴¹⁴ Sertoğlu, *Lûgat*, s. 68; Pakalın, *Tarih Deyimleri*, C. I, s. 312.

⁴¹⁵ MAD 9821, s. 26 (21 Z 1012/21 V 1604).

⁴¹⁶ KK 5040, s. 9 (9 Ca 1115/20 IX 1703). Bu resmin, 17. yüzyıl başlarında tahsil edildiği görülmektedir. MAD 8488, v. 114a (18 C 1013/11 XI 1604); MAD 3445, s. 12 (1033/1623).

giderilmişti⁴¹⁷. Cülûs bahşişinin finansmanına yönelik çözümlerden biri de, cülûs nedeniyle malikane beratlarının yenilenmesi gerektiği ve malikane sahiplerinin mukataaları hayatta oldukça ellerinde bulundurdıkları belirtilip gedikli-gediksiz tımar ve zeamet sahipleri ile devlet mukataa- larından ve vakıflardan vazife alanlar emsal gösterilerek, berat yenilemede malikanecilerinden de sahibi oldukları mukataanın muaccesinin % 25'i oranında cülûs resmi tahsil edilmişti⁴¹⁸.

I. Mahmud tahta geçtiğinde⁴¹⁹ de aynı oranda cülûs resmi tahsil edilmişti⁴²⁰. III. Osman'ın cülûsunda⁴²¹, malikane muaccele miktarlarının öncekilere göre yükseltilmesiyle⁴²² malikane sahipleri kendilerinden cülûs resmi alınmamasını talep etmeleri, üzerine tahsil edilmemişti⁴²³. Bu, 1171 yılındaki III. Mustafa'nın cülûsunda da uygulanmasıyla⁴²⁴ yürürlükten kalkmış oluyordu. Bu cülûsta ayrıca, berat yenileme harcında da % 50 oranında indirim uygulanması yönünde ferman çıkarılmıştı⁴²⁵.

c. Cebeli Bedeli

1060/1650 yılında tımar ve zeamet sahiplerinden savaşa götürmek zorunda oldukları cebeli yerine, onun masraflarına eşit miktarda malî kriz zamanlarında bir bedel tahsil edilmeye başlanmıştı⁴²⁶. Malikane sahiplerinden de, 1711'de Prut savaşından itibaren⁴²⁷ *bedel-i cebelü* ismiyle savaş za-

⁴¹⁷ Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretnâme*, Sad. İsmet Parmaksızoğlu, C. II Fasikül II: (1106/1695-1133/1721), İstanbul 1969, s. 192.

⁴¹⁸ KK 5040, s. 9 ve 22 (9 Ca 1115/20 IX 1703). Berat yenileme kayıtlarında malikanecilerin hazineye cülûs resmi ödemeleri konusunda bak. MAD 9494 (15 Ca 1115/26 IX 1703-Sh-ı Z 1116/24 IV 1705).

⁴¹⁹ 19 Ra 1143/2 X 1730.

⁴²⁰ Berat yenileme (nişân) kayıtları için bak. MAD 9923; KK 5065, v. 65a (3 C 1147/27 III 1735).

⁴²¹ 28 Safer 1168/14 Aralık 1754.

⁴²² KK 3201, s. 137 (21 S 1171/4 XI 1757); 1745 ile 1768'deki toplam muaccele miktarları karşılaştırıldığında % 125,28 artmış olduğu görülmektedir. Genç, "Malikane Sistemi", Tablo 28.

⁴²³ KK 3201, s. 137 (21 S 1171/4 XI 1757); Ahmed Vasıf, *Târih-i Vâsıf: Vel-Eserü'l-Müfid el-Müsemma be-Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâikü'l-Ahbâr*, C. I, Bulak (Mısır) 1242 (1826) (bundan sonra: Tarih), s. 36; Şemdanizade, *Mürit-tevârih*, Aktepe, C. I, İstanbul 1976, s. 179. Bu tarihlerde, cülûs nedeniyle berat yenileme de resim tahsil edilmemesi hakkında bak. MAD 9532, s. 146.

⁴²⁴ KK 3201, s. 137 (21 S 1171/4 XI 1757); Ahmed Vasıf, *Tarih*, C. I, s. 78.

⁴²⁵ Ahmed Vasıf, *Tarih*, C. I, s. 78.

⁴²⁶ Mustafa Nuri, *Netâ'iyic*, C. II, ss. 95-96 ve 101; Belin, *İktisadî Tetkikler*, s. 256; Karamursal, *Malî Tetkikler*, s. 35.

⁴²⁷ Mehmet Genç, "Osmanlı'da Devlet ve Ekonomi Üzerine", Düzenleme: Fehmi Yılmaz, *TA-LİD*, C. I, S. I (2003), s. 376.

manlarında tahsil edilmek üzere benzer bir vergi tahsil edilmesi.kararlaştırılmıştı.

Çünkü malikane mukataalar da tımar ve zeametler gibi alan kişinin yaşamı süresince tasarrufunda bulunmaktaydı. Tahakkukunda matrah, muaccele miktarı olan bu bedel ve savaş süresince birkaç yıl tahsil edilebilmektedir⁴²⁸. Bu bedel, ilk tahsil edildiğinde muaccele miktarının % 10'u kadar olup⁴²⁹ bu oran, daha sonra %15'e yükseltilmişti⁴³⁰.

16 Safer 1171/30 Ekim 1757 tarihindeki cülûsta berat yenileme veya artırmaya çıkarılan malikane mukataaların muaccele miktarlarında yapılan artışlardan sonra cebeli bedeli tahakkukunun, eski miktara göre yapılması öngörülmekteydi⁴³¹. 1185/1771 yılına mahsuben eski muaccelelerinden % 15, yenilerinden % 5 oranında cebeli bedeli tahsil edilmesi için ferman yayınlanmıştı⁴³². Yeni satılan mukataalara düşük (% 5)⁴³³, eskilere yüksek (% 15)⁴³⁴ bir oran uygulanması sonraki yıllarda da sürdürülmekteydi.

⁴²⁸ Subhi, *Tarih*, C. II, v. 144b; Aktepe, *Şemdanizade tarihi*, s. 87. Uygulama şer'îye sicillerinde de izlenebilir, Özkaya, *Ayanlık*, s. 101.

⁴²⁹ Genç, "Malikane Sistemi", Tablo 28. Ayrıca, yıllara göre tahsil edilen cebeli bedeli toplam miktarları bu tabloda görülebilir.

⁴³⁰ D.BŞM.CBL 17430 (1147/1734); D.BŞM.CBL 17463 (1150/1737).

⁴³¹ KK 3201, s. 181 (S 1172/X 1758); Cevdet Maliye 1568 (13 S 1173/6 X 1759).

⁴³² Cevdet Maliye 24653 (22 N 1186/17 XII 1772).

⁴³³ D.BŞM.CBL 17345, s. 5 (1186/1772).

⁴³⁴ D.BŞM.CBL 17345, s. 9 (1186/1772); D.BŞM.CBL 17368, ss. 2-8; MAD 15766 (14 C 1188/22 VIII 1774); MAD 9569 (3 Ca 1203/30 I 1789).

SONUÇ

Osmanlılar maliye teşkilatını İlhanlılarda olduğu gibi merkez ve eyaletler maliyesi olarak kurmuştur. Merkezde genel olarak iç ve dış hazine olup 1793 yılından sonra dış hazine sayısı artmıştır. Bu arada darphaneye bazı işlevler (kamu kurumlarına ve devlete borç verme, gelir kaynaklarının yönetimi vb.) yüklenmiştir.

Merkezde ayrıca, başdefterdara yardımcı olan bürolar ile gelir ve gider kalemleri kurulmuştur. Dönem içinde toplam 23 gelir bürosu kurulmuş olup bunlardan 19'u doğrudan mukataa gelirlerinin kayıtlarının tutulduğu bürolardır. Anadolu Muhasebesi bir gider kalemi olmasına karşılık bazı gelirlerin denetimini yapmıştır. Diğer üç büro ise doğrudan veya dolaylı bir biçimde mukataa gelirleri ile ilgilenmiştir.

Taşra maliyesi, eyaletlerin yönetim (has ve salyane) biçimine göre teşkilatlandırılmıştır. Eyaletlerdeki hazinelerden bazıları (Karaman, Van gibi) dönem içinde kaldırılmış, bir kısmı (Diyarbakır, Rum (Tokat'ta), Halep ve Kıbrıs gibi) değişim sonucu voyvodalık, muhassıllık gibi farklı bir teşkilatlanmaya dönüşmüştür.

Merkezde bulunan mukataa gelir büroları, Baş Muhasebe (Muhasebe-i Evvel) kaleminin denetiminde örgütlenmiştir. Bu büro aynı zamanda mukataa gelirlerinin büyük bir kısmının kayıtlarını tutmuştur. Bunlar arasında, kale neferleri, hac masrafları vb. gider alanlarına ocaklık tahsis edilen mukataa gelirleri ayrı bir tasnife tâbi tutulmuştur.

Osmanlı'daki mukataa sistemi, Osmanlı öncesinde iltizam yöntemi kapsamında uygulanmıştır. Osmanlı öncesinde *mukataa* kelimesi ise Osmanlı'daki *maktu* kavramı yerinde kullanılmıştır.

İltizam yönteminin uygulanışı beylik döneminde ilk pazar kurulmasıyla (1288'den sonra) gündeme gelmiştir. İskelelerde ise, 1361 yılında savaşlarda-ki esirlerden alınan pencik resminin Gelibolu'da tahsil edilmeye başlanmasıyla yürürlüğe girmiştir.

Osmanlı'da, mukataa sisteminin başlangıcı, devlet sektöründe ilk kez Mehmet II (Fatih) döneminde İstanbul'un fethinden sonra olmuştur. Özel kesimde ise, daha önceki tarihlerde uygulanmıştır.

İkinci kez uygulamaya başlamakla suçlanan Rum Mehmet Paşa döneminden önce; madencilik, pirinç üretim alanlarında, mevkufat gelirlerinin tahsilinde yürürlükte olduğu görülmektedir. Bu dönemde sistemin tarım kesimini kapsaması, Türk ve İslam malî geleneğinde Osmanlı'ya özgü uygulama olmuştur.

Mukataa sistemi Fatih döneminde İstanbul'un fethinden sonra başlayan süreçte kurulmuştur. Bu dönemde bütün ekonomik alanlarda uygulamaya başlanmıştır. Bu sistemin bürokratik kurumları Süleyman I (Kanunî) zamanında geliştirilmiş, iltizam yöntemi ile yaygınlaştırılmıştır. Bu dönemden sonra (özellikle XVI. yüzyılın ortalarından itibaren) XVII. yüzyılın sonuna kadar mukataaların iltizam ve deruhte edilen şahsın mukataanın kâr ve zararında sorumluluğu bulunmayan emanet yöntemleriyle deruhte edilmeleri Osmanlı üst düzey bürokratları arasında tartışılmıştır.

Nakit sıkıntısının giderilmesine yönelik mukataalardan ulufe alanların ödemeleri iptal edilip, mültezimlerin hesap kesim zamanında büyük kolaylık sağlayan mahsup işlemleri de asgari düzeye indirilmiştir.

Yüzyıl başlarında Anadolu'da etkili olan Celalî ayaklanmaları mukataaların gelirlerinin düşmesine neden olduğu gibi varolan gelirlerinin tahsilini imkansız kılmıştır. Bu durum mukataalara talip çıkmamasına neden olmuştur.

XVI. yüzyılın ikinci yarısında başlayan tımar alanlarının mukataa sistemi içine alınması, yüzyılın son çeyreğinde yoğunlaşmış ve XVII-XVIII. yüzyıl süresince devam etmiştir.

Mukataalaştırma işlemi tımar alanları ile sınırlı kalmayıp zamanla üst düzey yöneticilerin (vezir, beylerbeyi, sancakbeyi ve öte.) hasları da bu işleme tâbi tutulmuştur.

Öte yandan Süleyman I (Kanunî) döneminde uygulanmaya başlanan mülazemet yönteminin XVII. yüzyılda alanı genişletilmiştir. Ayrıca, yüzyıl başlarından itibaren mukataaların deruhtesinde kapıkullarının etkisi daha

da artıp mukataa gelirlerinin belirlenememesine kadar varmıştır. 1631 yılında kapıkullarının mukataalar üzerindeki etkisi azaltıldıktan sonra mukataaların iltizama verilmesinde peşin uygulaması genellik kazanmıştır. XVII. yüzyılın ikinci yarısında, mukataaların yerel yöneticiler tarafından iltizama verilmesi kaldırılmış, merkezden deruhte edilmeye başlanmıştır. Bu dönemde kapıkullarının mülazım adı altında mukataaları deruhte etmeleri yönündeki etkileri tekrar artmış, 1680'li yıllarda hiyerarşik bir yapı ile gayriresmî malî bir örgütlenmeye gitmişlerdir. Bunlara yeniçerilerin eklenmesi ve çıkar birliği oluşturmaları ile mukataalar üzerindeki etkileri üst düzeye çıkmıştır.

Öte yandan XVII. yüzyılın ikinci yarısında *hazîne-mânde* adıyla devletten maaş alan şahısların maaşlarını hazineye bırakıp karşılığında, mukataa iltizama almaları uygulaması başlatılmış, böylece maaşlı kesimin bir kısmı hazine dışına çıkarılıp maaşlarının mukataaların kârları ile telafi edilerek tasarruf sağlanmıştır.

XVII. yüzyıl sonunda genel olarak mukataalar verimsizleşmiş, gelir tahsil edilemez duruma gelmiş ve iltizama alacak talip bulunamamıştır. Buna uzun savaş yılları nedeniyle masrafların artması da eklenince 1695'te mukataaların yaşam boyu deruhte edilme yöntemi olarak malikane sistemi yürürlüğe konulmuştur.

Malikane sistemi ayan sınıfının güçlenmesine neden olmuştur. Aynı zamanda güçlü aileler ayan oldukları için bölgelerindeki mukataaları malikane yöntemiyle deruhte etmişlerdir.

1775 yılında ise bir iç borçlanma yöntemi; mukataaların yıllık belirli bir kazanç sağlayan hisseler halinde ömür boyu satılması, esham sistemi uygulanmaya başlanmıştır.

Mukataaların deruhte edilmesinde; iltizam, emanet ve malikane yöntemleri uygulanmıştır.

Mukataalarda, gerek mültezimler arası el değiştirmelerde, gerek devlet gelirlerin takip ve tahsili, gerekse devlet masraflarının tahsis yöntemiyle yapılması açısından muhasebeye önem verilmiştir.

EK
TEMEL BAZI KAVRAMLAR

I. Dimos

Mukataalar deruhte edilirken görülen dimos kelimesi, bir tarh ve tahakkuk yöntemi (ber vech-i dimosiyyet) olarak kullanılmaktaydı¹. Suriye’de Kölemenler döneminde kullanılan² bu kelime maktu ile eş anlamlıdır.

“3. Ve vilayet-i mezbûrede akçeye ya gallâta maktu’ olan kendii ıstılahlarınca dîmos derler ...

Ve koz ağacı ki, yetişmiş ola tamam ağaç ola iki akçe harâc alına. ... Amma zikr olan harac dimos olmayan kura ve mezari’indir. Şol kura ve mezari’ki, dîmosdur hemmen dîmosların verirler gayri nesne taleb olunmaya.”³.

Belgelerde de dimos, maktu ile eş anlamlı olarak kullanılmaktadır⁴.

II. İfraz

Bir iltizam birimine (voyvodalık, muhassıllık, nezaret vb.) bağlı bir mukataanın, buradan ayrılıp bağımsız duruma getirilmesidir. Bu ifrazlara ait gelir miktarları hazineye ödenirken mukataa bedeli ya bağlı bulunduğu gelir toplamından indirilir veya birim hesabına mahsup edilirdi⁵.

¹ Örnek için bak. MAD 9923, s. 31 (5 B 1143/14 I 1731).

² Şinasi Altundağ, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Vergi Sistemi Hakkında Kısa Bir Araştırma”, *AÜDTCFD*, C. V, S. 2 (1947), s. 192, dipnot: 11.

³ “Kanunnâme-i Vilayet-i Şam”, Barkan, *Kanunlar*, s. 220; Akgündüz, *Kanunnameler*, C. 7, s. 23 (34).

⁴ MAD 9853, s. 27 (26 S 1087/10 V 1676).

⁵ MAD 9876, s. 309 (23 B 1104/30 III 1693).

“... memâlik-i mahrusede olan mirî mukataanın birinin fazlası birinin kesrine medar olmak üzere voyvodaların iltizamına dahil olmağla ahardan talib olunduğı mikdar ile bu dahi kabul ider ise buna virile kabul eylemediğı halde kadimden olunageldüğü kanun üzere mirîye zarar olmamak için ziyade ile talibine virile deyu ...”⁶

III. İltizam

Kelime anlamı, gerekli kabul etme, taraf tutma olan iltizam malî bir kavram olarak; kamu veya özel kesime ait bir gelir kaynağının belirli bir bedel karşılığı (maktuen, götürü) deruhte edilmesidir.

- İltizama almak: “emin-i sabık Halil arzuhal sunub kendüşünün mukataayı 25 000 akçe iken 15 bin akçe izdiyad ile 40 000 akçeye iltizama alub ...”⁷.

- Amele tutmak: “... mukataasın amele dutan ...”⁸ İltizam bedeli⁹ kavramları görülmektedir.

IV. Kasım/kısm

Vergilendirmede, tahakkukun bir oran ile yapılmasıdır¹⁰.

“3. Reayanın cümle hâsıl olan gallâtı beşte bir kasım olunub ...”¹¹, “... Ve ziraat itdükleri yerlerinden külliye kasımlarını üçte bir virürlermiş ...”¹²

V. Kesim

Mukataa kelimesi Türkçede; 1. Kesme, keşiş, kesme işi ve tarzı, 2. Bırakma, terk, tatil, aralık verme, 3. Biçim, tarz, şekil anlamları bulunan kesim kelimesi¹³ ile karşılanmaktadır. Arazinin kesime verilmesi¹⁴, biçiminde kullanılmaktadır.

Günümüzde ise kesim; pazarlık, anlaşma, oranlama, tahmin, biçim, bölüm, kısım, kesin ücret gibi anlamlar ile, keşişmek; pazarlıkta anlaşmak,

⁶ MAD 9876, s. 358 (9 Ş 1104/15 IV 1693).

⁷ MAD 9847, s. 15 (8 Za 1072/25 VI 1662).

⁸ KK 2281 (960/1552).

⁹ Cevdet Maliye 15397 (13 N 1215/28 I 1801).

¹⁰ Singer, *Kadılar*, s. 64.

¹¹ “Malatya Livası Kanunu”, Barkan, *Kanunlar*, s. 115.

¹² “Kanunnâme-i Cezire-i Kıbrıs”, Barkan, *Kanunlar*, s. 348.

¹³ Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, 3. b., İstanbul 1989.

¹⁴ Abdurrahman Vefik, *Tekâlif*, s. 77; Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, 3. b., İstanbul 1989.

uyuşmak ve kesime vermek ise götürü pazarlığa vermek anlamlarında kullanılmaktadır¹⁵.

Osmanlı'da da kullanılan¹⁶, bu kelime;

1. Maktu': "... her birinin hallerine ve kudretlerine göre çiftlikten çiftliğe Bursa müdile üçer ve dörder ve daha ziyade buğday ve arpa kesim dahi kaydolunub ... hasıl olmayan terekeden kesim ve öşür ve resmi çift alınmak hayfdır ..."17, Muhtesip "... kadı katında virilen narhı gözedüb eksiğin tutub cürüm almağa meşgul değilmiş belki kesim eylermiş ... ref' olundu... kimesneden kesim alınmaya ..."18, "... muhtesibe kesim gibi ikişer akçe verürmüş ..."19, "... defterde maktu' kaydolunmamışken zâbitleri kanaat itmeyüb öşre bedel cebren kesim itmek ... men olunub ...aşar ve rusumun alub kesim ile reyayı rencide eylemeyeler"20.

2. Bedel: "... vakt-i zamanında mukataanın kesimlerin cem ü tahsîl itdürüb ..."21, "an tahvîl-i kefere-i varoş-ı ... an kesim-i kefere-i varoş-ı mezbûr ..."22, "... ümena ve ummal ve nüzza(r) ne mikdar kesim aldıkları malum olmayub ..."23, "... batrîklik kesimi ... bin sikke filori teslim idegelüb bade ... ziyade olub ceman kesim her sene dört bin yüz sikke filori olub ..."24, "...ellici yerin tasarruf idüb ümenaya bedel-i kesim verigelen re'aya ..."25, "... (hadaîk ve harîmden) öşürlerine göre kesim alınur ..."26, "... öşürlerine göre bir mikdar kesim alınur ..."27, "... hadâyıktan ve harîmlerden öşürlerine göre ke-

¹⁵ *Derleme Sözlüğü*, C. VIII, 2. b., Ankara 1993.

¹⁶ "927/1521 tarihli Sultan-Önü müselleme kanunu", Akgündüz, *Kanunnameler*, C. 5, s. 143 (144).

¹⁷ "Ortakçı Kullara Ait Bâzı Kayıtlar", Barkan, *Kanunlar*, s. 106.

¹⁸ "Ref' edilmiş olan bid'atlar", Barkan, *Kanunlar*, s.43.

¹⁹ "Karaman Vilayeti Kanunnamesi", Akgündüz, *Kanunnameler*, C. 3, s. 314 (337).

²⁰ "Kanunnâme-i Eyalet-i Uyvar", Barkan, *Kanunlar*, s. 314; Akgündüz, *Kanunnameler*, C. 8, s. 661 (663).

²¹ MAD 18350, s. 4 (26 Ca 1038/21.I.1629).

²² L. Fekete - Gy. Kaldy-Nagy, *Rechnungsbücher Türkischer Finanzstellen in Buda (Ofen) 1550-1580 Türkischer Text*, Budapest 1962, s. 385 (965/1557).

²³ MAD 4686, t. 10/7 (26 C 1019/15 IX 1610).

²⁴ MAD 4686, v. 7a.

²⁵ "Kanunnâme-i Liva-i Karesi", Barkan, *Kanunlar*, s. 22, Akgündüz, *Kanunnameler*, C. 7, s. 436 (438); "Çingâne Kanunnamesi", Akgündüz, *Kanunnameler*, C. 5, s. 47 (49).

²⁶ "I. Ahmed'in kanun-ı Osmânî'si", Akgündüz, *Kanunnameler*, C. 9, s. 510 (541); "Hüdavendigâr Livası Kanunnâmesi", Barkan, *Kanunlar*, s. 4; Akgündüz, *Kanunnameler*, C. 2, s. 183 (187).

²⁷ "Kanun-ı Liva-i Aydın", Barkan, *Kanunlar*, s. 11; Akgündüz, *Kanunnameler*, C. 2, s. 157 (165).

sım alınur ammâ ba'zı yerlerde bağın dönümüne yedişer ve ba'zı yerlerde sekizer ve ba'zı yerlerde onar akçe alınur ..."²⁸, "... iki kulluk yerine altışar akçe virürler. Ve kesimlerin Edirne'de kafirler ağasına virürler"²⁹, "... kimi altmış kimi seksen ve kimi doksan akçe kesimlerin virdükden sonra ..."³⁰

a. Kesim verme; "... kesimlerin ... virürler ..."³¹, "... her ayda yüzer akçe kesim diyu resim virirler ..."³², "... doksan akçe kesimlerin virdüklerinden sonra ..."³³

b. Kesim etmek; "... defterde maktu' kaydolunmamışken zâbitleri kanaat itmeyüb öşre bedel cebren kesim etmek ... men olunub ...aşar ve rusumun alub kesim ile reayayı rencide eylemeyeler"³⁴, "... öşürlerin kesim etmek tek-lif idüb ..."³⁵

c. Kesim alınmak; "... tahsil-i öşürde müzâyaka olub ref'i müzâyaka için öşür mikdarına bedel tahmin olunub ... öşürlerine göre kesim alınur ..."³⁶, "ve harimlerde ve hadaikte vaki olan sebzevatdan öşürlerine göre bir mik-dar kesim alınur"³⁷

d. Kesim tayin olmak; "... yılda üç bin akçe kesim tayin olunub ..."³⁸, "... şimdiki halde amil-i mezbûr ... yılda üzerine bir mikdar akçe kesim tayin olunub ve kesim üzerine dahi yarar kefiller vireyim bildirdi imdi mezkur amil(i) getürdüb göresiz yılda ne mikdar kesim virmeğe kadir ise ol mikdar kesim tayin idüb ..."³⁹

²⁸ "Kanunî'nin Umumî kanunnamesi", Akgündüz, *Kanunnameler*, C. 4, s. 381, (415); "Rum Livâsı Kanunu", a.g.e., C. 6, s. 206 (210).

²⁹ "Ortakçı Kullara Ait Bâzı Kayıtlar", Barkan, *Kanunlar*, s. 104.

³⁰ "Kanunnâme-i Cezire-i Kıbrıs", Barkan, *Kanunlar*, s. 348.

³¹ "Ortakçı Kullara Ait Bâzı Kayıtlar", Barkan, *Kanunlar*, s. 105.

³² "Kanunnâme-i Kıbtıyân-ı Vilâyet-i Rumeli", Barkan, *Kanunlar*, s. 249.

³³ "Kanunnâme-i Cezire-i Kıbrıs", Barkan, *Kanunlar*, s. 348.

³⁴ "Kanunnâme-i Eyalet-i Uyvar", Barkan, *Kanunlar*, s. 314; Akgündüz, *Kanunnameler*, C. 8, s. 661 (663).

³⁵ "İzvornik sancağı kanunnamesi", Akgündüz, *Kanunnameler*, C. 5, s. 301 (311).

³⁶ "Hüdavendigâr Livâsı Kanunnâmesi", Barkan, *Kanunlar*, s. 4; Akgündüz, *Kanunnameler*, C. 2, s. 183 (187); "Kanunî'nin umumî kanunnamesi (II)", Akgündüz, *Kanunnameler*, C. 4, s. 381 (415).

³⁷ "Kanun-ı Livâ-i Aydın", Barkan, *Kanunlar*, s. 11.

³⁸ MAD 19322, s. 4 (Recep 934/Mart 1528).

³⁹ İbnülemin Dahiliye, no. 37, s. 16 (7 Za 934/24 VII 1528).

3. Kesim yöntemi: "... sahib-i arza ayid öşür (ve) haraciyesi mukabelesinde kesim tarikiyle âdeten resm-i ibtaliye alınur imiş lakin mamure bağların mahsulüne mu'âdil alınmayub ..."40

4. Kesimli yer41

5. Kesimci (kesim bedeli veren),42 anlamında, kullanılmaktadır.

6. Taksit: İltizama verilen mukataalardan hesap görülmesinden sonra mültezim, zimmetinde kalan miktarı taksit ile ödeyebilmektedir43. Bu *kesim şüd* ifadesiyle belirtilmektedir.

"... yehüdi İstanbul talyanın satun alduğı balık behasından mal-ı miriden üzerinde yiğirmi akçe borcu olub edasına kadir olmayub sene 934 Cemaziye-lahiri guresinde yılda üç bin akçe kesim virmeğe iltizam idüb ..."44, "kesim fermude an 29 Cemaziyelevvel sene 919 fî sene iki bin der zimmet-i Ramazan ... an kıst-ı talyan-ı göl-i Toyran ..."45.

Burada taksit anlamında kullanılması, bir meblağın ödenmesi gereken zaman diliminde parçalar halinde ödenmesi46 değil, ödeme zamanı geçen fakat çeşitli nedenlerle ödenemeyen borç miktarının ödenmesinin bir takvime bağlanmasıdır. Ayrıca kesim yerine taksit kelimesi de kullanılmaktaydı47.

VI. Kıst

1. Pay, bölüm, hisse: "beğlik için zabtolunub amil kıstına idhal olunmaya.", "... alınan ağırlık beyliğe zaptolunub amil kıstından addolunmaya."48. Vidin nezareti ile iskelesini birlikte iltizama olan şahıs zarar ettiğini belirtip iskele kıstından indirim yaptırmıştı49.

40 "Taşözi Ceziresi Kanunu", Barkan, *Kanunlar*, s. 343.

41 "Kanunnâme-i Liva-i Karesi", Barkan, *Kanunlar*, s. 23.

42 "Kanunnâme-i Liva-i Karesi", Barkan, *Kanunlar*, s. 23; "Ortakçı Kullara Ait Bâzi Kayıtlar", Barkan, *Kanunlar*, ss. 106-107.

43 MAD 176, v. 92b ve 482b (25 Za 878/13 IV 1474); İbnülemin Dahiliye, no. 37, s. 16 (7 Za 934/24 VII 1528).

44 MAD 19322, s. 4 (B 934/III 1528).

45 MAD 149, v. 85a (29 Ca 919/2 VIII 1513).

46 Kıst kavramının taksit karşılığı kullanılması bu biçimdedir.

47 MAD 5945, s. 7, 153 (998/1589) ve 272 (2 N 989/30 IX 1581).

48 "İstanbul Hasları Kanunu", Barkan, *Kanunlar*, ss. 94-95; Akgündüz, *Kanunnameler*, C. II, ss. 310-311 (332).

49 KK 5028, v. 8a ek (22 R 1071/25 XII 1660).

2. Gelir/bedel: Mukataanın iltizam bedelini belirtmektedir. Mesela "... (iltizamın başlangıç tarihi) ile gâye-i sene-i kamile kıst ... (miktar)"⁵⁰, "... an havass-ı mezbûre an gurre-i Şevval sene 957 ile selase sinin an kıst-ı sene-i ..." ⁵¹, "... an kıst-ı talyan-ı göl-i Toyran on gurre-i cemaziyelâhır sene 910 an kıst-ı selase sinin mea rûsûm ..." ⁵², "... an kıst-ı bac-ı bazar-ı Muğla an 13 Safer sene 960 an kıst-ı seneteyn ..." ⁵³, "... sene be sene kıst-ı iltizamını haklaşub cevab virmek üzre ..." ⁵⁴, "... mukataanın kıst-ı iltizamı ..." ⁵⁵, "... otuz ikişer .bin akçeden muhasebe gördürüb mirîye gadr ve kıst-ı mukataaya noksan olmuşdur ..." ⁵⁶, "... kıst-ı mukataayı üç ayda bir Şam hazinesine teslim idüb ..." ⁵⁷. Genellikle günlük gelir kayıtlarının tutulduğu ruznamçelerde, tahsil edilen gelirlerin ait bulunduğu mukataalar belirtilirken kullanılmaktadır. "an tahvili ...(mültezimin ismi) an kıst-ı mukataa-i ...(mukataa ismi)" olarak kaydedilmektedir.

İltizam ile havale edilen gelir kaynaklarından tahsil edilen gelirler *kıst* ile kaydedilirken emanet usulü ile verilen, tahsili sipariş edilen gelirlere ait veya hazineler tarafından yapılan ödemelerde *an mahsul-i* ... ifadesiyle belirtilmekteydi. XVII. yüzyıl sonlarından itibaren ise böyle bir ayrıma gidilmeyip hepsi için *an akçe-i* ... ifadesi kullanılmaktaydı⁵⁸. Bunlar ruznamçe ve tahvil defterlerinden izlenebilir⁵⁹. Ayrıca zimmet defterlerinde mukataa gelirinden zimmetinde hazine alacağı bulunan şahıs ile ilgili kayıtlarda *kıst* kelimesi kullanılmaktadır. "der zimmeti ... (borçlu şahsın ismi) an kıst-ı ... (mukataa ismi ve ait olduğu tarih)"⁶⁰

3. Kıstalyevm

İltizam bedelinin, kapsadığı süredeki (genellikle yıllık) gün sayısına bölünmesi sonucunda elde edilen bir günlük meblağdır. Bir mültezimin tahvi-

⁵⁰ MAD 30, s. 665 (9 C 920/1 VIII 1514).

⁵¹ MAD 160, s. 3.

⁵² MAD 149, v. 85a (9 XI 1504).

⁵³ KK 2281, s. 16 (29 I 1553).

⁵⁴ MAD 5945, s. 179 (Gr-i M 989/5 II 1581). '

⁵⁵ MAD 3282, s. 77 (26 Ş 1015/24 II 1607).

⁵⁶ D.BŞM 156, s. 14 (10 Ca 1039/26 XII 1629).

⁵⁷ MAD 7336, s. 56 (13 Ş 1005/1 IV 1597).

⁵⁸ KK 2195 (Gr-i B 1165-6 Ş 1166/15 V 1752-8 VI 1753).

⁵⁹ Tahvil defteri örneği için bak. MAD 15.

⁶⁰ Ali Emiri, II. Mehmet (Fatih), belge no. 6 (Gr-i Za 885/2 I 1481).

li sona ermeden mukataa diğer bir mültezime deruhte edilirse önceki mültezimin muhasebesi, tasarruf ettiği gün sayısı ile gün başına düşen miktarın çarpılması ile görülebilirdi. Buna, muhasebenin kıstalyevm üzere görülmesi denilirdi. “Sal be sal kıstalyevm cevab virüb ...”⁶¹, “... an kıst ve kesr-i kıstalyevm-i mukataa-i m (mezbur) ...”⁶²

Mültezimler hazineye olan ödemelerini (irsaliye) kıstalyevm üzere yapmaktaydılar⁶³. Mültezim değişikliklerinde, daha önce mukataayı zapteden mültezimin zamanına ait gelirlerin denetlenip kıstalyevmden eksik çıkarsa yeni mültezim tarafından ödenmekte, fazla olursa yeni mültezimin borcuna mahsup edilmekteydi⁶⁴.

Mültezimlerden kıstalyevm üzere tahsilat yapılabilmekteydi⁶⁵.

Mültezimler iltizam sözleşmeleri feshedildiğinde tahsilatından (makbuz) sorumlu olup kıstalyevm talep edilmemesini sözleşmede belirtebilmekteydiler. Bu şartı mültezim sözleşmesinde belirtmemişse tahsilatı incelenip kıstalyevm gereğince durumu açıklığa kavuşturulmaktaydı⁶⁶.

Kıstalyevm, has tahsis edilen mukataaların şahıslar arası geçişlerde, 1. şahıs -devlet(mabeyn)⁶⁷- 2. şahıs hissesine düşen miktarların belirlenmesinde de kullanılmaktaydı⁶⁸. Mabeynde tahsil edilmesi gereken gelir kıstalyevm üzere tahakkuk ettirilmekteydi⁶⁹.

Bir mukataanın tahvil veya bir yıldan daha az sürelerde zapt edilmesi kıstalyevm üzere olmaktaydı⁷⁰.

Diğer taraftan mukataanın bölgesi içinde bulunan tımar, zeamet ve has sahiplerinin ölümünden sonra tımar, zeamet ve has tahsis edilen mukataalar

⁶¹ D.KFM 26369, s. 31 (957/1550).

⁶² L. Fekete – Gy. Kaldy-Nagy, *Rechnungsbücher Türkischer Finanzstellen in Buda (Ofen) 1550-1580 Türkischer Text*, Budapest 1962, s. 399.

⁶³ MAD 9820, s. 292 (10 RA 1012/18 VIII 1603).

⁶⁴ MAD 3281, s. 73 (28 Ş 1015/29 XII 1606).

⁶⁵ MAD 6910, s. 1 (8 RA 1001/13 XII 1592).

⁶⁶ MAD 3281, s. 120.

⁶⁷ Bir mukataanın iki iltizam süresi (yıl veya tahvil) arasında kalan zamana “mabeyn”, tahsil edilen gelirlere “mabeyn mahsulü” denilmekteydi.

⁶⁸ MAD 7028, s. 125 ve 127 (15 B 1100/5 V 1689). Bu kaynakta bu konuda birçok örnek bulunmaktadır.

⁶⁹ KK 5276, s. 12 (23 R 1045/2 I 1636).

⁷⁰ MAD 9857, s. 57 (25 M 1096/1 I 1685).

bir başkasına tevcih edilinceye kadar geçen sürede tahsil edilen ürün mabeyn mahsulü⁷¹ olup amme ve hassa beytülmalî iltizamına dahil olduğu sözleşmesinde belirtilmişse devlete ait olan bu gelir mültezim tarafından tahsil edilmekteydi⁷².

Görev mahallini terk eden şahısların hasırlarının geliri de mabeyn mahsulü olup dahilinde bulunduğu mukataaların mültezimleri tarafından tahsil edilmekteydi⁷³.

Yeni görevli tayin edilinceye kadar geçen sürede hasırların gelirleri kıstalyevm üzere hesaplanıp tahsil edilmekteydi⁷⁴.

Boşta kalan tımarların gelirleri de mabeyn mahsulü olarak devlet hesabına tahsil edilmekteydi⁷⁵.

Tahsis edilen şahsın görev yerine gitmeyip gelirin devlete ait olması da mabeyn mahsulü olarak değerlendirilmekteydi⁷⁶.

4. Taksit; "... maktu'ları kadimden iki kıst üzre alınugelüb (giru) olıgel-düği üzere nısfın harman zamanında ve nısf-ı aharı zeyt zamanında alınmak ..."77, "... dimos olan karyelerün ser-cümle iki kıst üzere virürler ki biri harman ve biri dıbs vaktinde ..."78; "Dimos olan akçelerin ki iki kıst ola alınması nısfı harman vaktinde ve nısf-ı aharı bekmez vaktinde 'âdetdir. ... Ve üç ve ya dört kıst olanların kendüler beyinde ma'lumdır"79

Aynı konuyu ifade eden "... malına zam ve dört kıst ile beher sene ..."80 ve "... iktiza eden kalemiyelerin dört taksit ile beher sene ..."81 bu örnekte kıstın taksit anlamında kullanıldığı görülmektedir.

71 Bir eyaletteki mabeyn mahsulü; sancakbeyleri, kadılar, tımar ve zeamet sahiplerine tahsis edilen gelir kaynaklarını konu alabilmekteydi. MAD 9876, s. 220 (18 C 1104/24 II 1693).

72 MAD 8488, v. 29a (9 Ca 1099/12 III 1688) ve 95b (9 Ca 1106/26 XII 1694).

73 MAD 8488, v. 95b (9 Ca 1106/26 XII 1694).

74 MAD 7028, s. 28 (17 RA 1097/11 II 1686).

75 MAD 6269, s. 20 (M 1072/VIII 1661).

76 MAD 6375, s. 45 (21 S 1044/16 VIII 1634).

77 "Kanunnâme-i İskele-i Tarablus"; Barkan, *Kanunlar*, s. 215.

78 "Özer Livası Kanunu"; Barkan, *Kanunlar*, s. 229.

79 "Kanunnâme-i Vilayet-i Şam"; Barkan, *Kanunlar*, s. 220.

80 KK 3080, s. 3 (18 C 1108/12 I 1697).

81 MAD 3669, s. 81.

VII. Maktu'

Maktu' kelimesi ise, kat' dan ism-i mef'ul olup 1. kesilmiş, kesik değeri kesilmiş, 2. pazarlık kabul etmez, 3. ölçü ile satılmayan, götürü anlamlarındadır⁸².

1. Yöntem (ber vech-i maktu):

*"vilayet-i Karaman'da köhne defterde göller kenarında olan bazı kurada bir mikdar akçe yazılmışdır. Her yıl ol karyelerden balık avlansın veya avlanmasun ber vech-i maktu ol yazılı meblağı alurlar imiş. Kanun-ı sultaniye muhalif olduğu sebebden öşr-i mahi kayd olundu. Ne mikdar avlanursa avlanduğuna göre öşürlerini alalar ..."*⁸³

2. Belirlenen bedel: "... bir gün ve bir gece müddeti olur imiş ana addan dirler imiş her addana yüz yiğirmi haleb akçesi maktu var imiş ..." ⁸⁴

Osmanlı maliyesinde kullanılışı:

1. Maktu vaz' etmek; "... reayanın atı veyahud sığırı ... birbirinün ekinine ziyarlık etse ekin sahibinin zararın tazmin itdürdükten sonra ... davarı başına beş akçe cerime alına Ve sipahi ile reaya mâbeyninde hânedan hâneye beş akçe maktu' vaz' idüb ..." ⁸⁵, "liva-i Ağrıboz'da vaki olan hassa yerleri ve asiyabları ve çiftlikleri il eminleri defter-i atikde derdest idüb maktu vaz itmekle ..." ⁸⁶

2. Maktu kaydetmek; "... kaza ve kuralarında kadimde maktua olan celebkeşan ağnamlarından maada maktua kayd olunması ..." ⁸⁷, "... üzerlerine marhâsiye akçesi deyü maktu' bir mikdar akçe kaydolunub ..." ⁸⁸, "... umumen tekaliflerine muadil Ağrıboz eminine senevi altı yüz toksan akçe üzre maktu kayd olunmuştur ..." ⁸⁹, "Ve livai Aydın'da vaki' olan maktu'lar hususunda ki ba'zı çiftliklerün öşür ve haracı defterde maktu' kaydolunmuşdır..." ⁹⁰, "... akçesi deyü maktu' bir mikdar akçe kaydolunub ..." ⁹¹, "... ba'zı kurâ ve

⁸² Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, 3. b., İstanbul 1989.

⁸³ Akgündüz; *Kanunnameler*, C. IX, s. 535.

⁸⁴ "Defter-i Yasahâ-i Liva-i Ruha (Urfa)", Barkan, *Kanunlar*, s. 155.

⁸⁵ "Erzurum Vilâyeti Kanunu", Barkan, *Kanunlar*, s. 69. Benzer maddeler için bak. a.g.e., "Erzincan Kanunu", s. 181 ve "Gürcistan Kanunnâmesi" s. 199.

⁸⁶ "Kanun-ı Nefs-i Agriboz mea Vilayet-i Agriboz-ı Mezbur", Barkan, *Kanunlar*, s. 342.

⁸⁷ MAD 1839 (3 S 1156/29 III 1743).

⁸⁸ "Erzurum Vilâyeti Kanunu", Barkan, *Kanunlar*, s. 69.

⁸⁹ MAD 4686, t. 10/7 (26 C 1019/15 IX 1610).

⁹⁰ "Kanun-ı Liva-i Aydın", Barkan, *Kanunlar*, s. 17; Akgündüz, *Kanunnameler*, C. 5, s. 85 (89).

⁹¹ "Erzurum Vilâyeti Kanunu", Barkan, *Kanunlar*, s. 69.

mezâri'in bağçeleri öşrü ... maktu' kayd olunub ..."⁹², "... ba'zı kimesneler bağ ve bağçe çiftliklerinin hâsılın maktu' kayd etdirmişlerdir ... maktu' öşürleri öşrine muadil ise ..."⁹³, "... ba'zı çiftliklerin ber vech-i maktu' kayd eylemiş eğer maktu' olan öşür ve resmine mu'adil ise ..."⁹⁴,

3. Maktu alınmak; "... dört yüz karaca akçe maktu' alınur imiş ..."⁹⁵, "... her haneden maktu' akçe almayalar ..."⁹⁶, "... maktu' akçe almayalar"⁹⁷,

4. Maktu almak; "... ba'zı kurada bir mikdar akçe yazılmışdır her yıl ol karyelerden ... ber-vech-i maktu' ol yazılı meblağı alurlar imiş ..."⁹⁸, "... bu hususta maktu akçe almayalar ..."⁹⁹, "...ve şehir eraminesinden dahi bağ haracı diyü on iki bin karaca akçe maktu alurlar imiş ..."¹⁰⁰

5. Maktu vermek; "... kurâ ve mezâri'in ba'zı kadîm'ül-eyyâmdan mahsûllerini maktû' viregelüb hâliyâ ol maktu' viregelen kurâ ve mezâri'in maktû' sülleri yerlü yerinden teftiş olunub ba'zı ziyadeye mütehammil olanlar reayası ittifâkiyle ziyade olunub ve ba'zı kasm kayd olunub ve ba'zı hâlî üzre ibkâ olunub ..."¹⁰¹, "... kurâ ve mezâri'in ba'zı kadîm'ül-eyyâmdan mahsûllerini maktû' viregelüb hâliyâ ol maktu' viregelüb ol maktu'a mütehammil olanlar alâ hâlihî ibka olunub mütehammil olmayub haraba müşrif olan kura ve mezari' emr-i şerifle kasm kayd olunub ..."¹⁰²,

6. Maktu satmak; "... penbelerin ba'zı reaya tarlasından maktu' bey' iderler imiş ..."¹⁰³

⁹² "Malatya Livası Kanunu", Barkan, *Kanunlar*, s. 115.

⁹³ "Trabzon sancağı kanunnamesi", Akgündüz, *Kanunnameler*, C. 8, s. 601 (603).

⁹⁴ "Hersek sancağı kanunnamesi", Akgündüz, *Kanunnameler*, C. 8, s. 261 (2635).

⁹⁵ "Defter-i Yasahâ-i Liva-i Ergani", Barkan, *Kanunlar*, s. 150; Akgündüz, *Kanunnameler*, C. 3, s. 253 (257).

⁹⁶ "Defter-i Yasahâ-i Liva-i Mardin", Barkan, *Kanunlar*, s. 158.

⁹⁷ "Harput Livâsı Kanunu", Barkan, *Kanunlar*, s. 166.

⁹⁸ "I. Ahmed'in kanun-ı Osmanîsi", Akgündüz, *Kanunnameler*, C. 9, s. 535 (553).

⁹⁹ "Harput Livâsı Kanunu", Barkan, *Kanunlar*, s. 166.

¹⁰⁰ "Defter-i Yasahâ-i Liva-i Ergani", Barkan, *Kanunlar*, s. 150.

¹⁰¹ "Birinci Haleb sancağı kanunnamesi", Akgündüz, *Kanunnameler*, C. 5, s. 646 (653); "996 tarihli A'zaz sancağı kanunnamesi" (yazım farkıyla), Akgündüz, *Kanunnameler*, C. 8, s. 366 (372).

¹⁰² "943/1536 tarihli A'zaz sancağı kanunnamesi", Akgündüz, *Kanunnameler*, C. 5, s. 625 (629).

¹⁰³ "Defter-i Yasahâ-i Liva-i Ergani", Barkan, *Kanunlar*, s. 152; Akgündüz, *Kanunnameler*, C. 3, s. 256 (258).

7. Aynı olarak da tahsil edilebilir; "... birer mikdar bal ve koyun maktu' alınur imiş ..."104, "... kafir taifesinden yılda üç yüz tenge maktu' alurlar imiş ... otuz iki batman şîre dahi maktu' alurlar imiş"105,

8. Maktu'ân; "... bağların vazife-i kadimesi ... beher sene öşre bedel dönüm başına maktu'an bir mikdar akçe vermek iken ..."106,

9. Ber vech-i maktu'; Yaylalarda "... ber-veçh-i maktu' yurd üzerine vaz' olunub ba'zı gelüb konub ve ba'zı gelmese gelenden maktu' bitemâm alınmak ..."107, "... bostanların ve bağların öşr-i şer'isi te'adül üzre neye mütehammil ise bedel-i öşür ber-vech-i maktu' kaydolunub ve ta'yin olunan maktu'ları üç mevsimde alınmak üzre sebt ... ta'yin olunan kesimlerinden ziyade alınmaya"108, "... ber-veçh-i maktu' alınub defterde kasım yazılmışdır diyü ümena ve gayri nizâ' itmeyeler Amma defter mucebince yazuların ber-veçh-i maktu' virmeğe razı olmazlarsa kasım olunub az ve çok mîri için zaptoluna"109 ifadeleriyle kullanılmaktadır.

Gelirlerin maktu' olarak tahsil edilmesinin nedeni, gelir kaynağının yerleşim merkezlerinden uzakta, uçlarda veya siyasi sınırlar dışında bulunması nedeniyle ulaşım güçlüğü, gelir azlığından dolayı her yıl vergi tarh ve tahsili için memur göndermenin gereksizliğidir. Maktu' vergiyi, ödemeyi kolaylıkla yapabilecek ve ödenecek meblağın taksim ve tahsilini kendileri yerine getirebilen mükellefler kabullenirdi¹¹⁰.

Maktu olarak kaydedilen gelir kaynaklarının denetlenmesi ve eğer gelir artışı olduğunda mükelleflerin kabulüyle maktu olan miktarın artırılması, bir farklılık bulunmayanların ise aynı bırakılması istenmekteydi¹¹¹.

XVII. yüzyıl ortalarına doğru gerçekleştirilen farklı bir iskan projesine göre gelirler, verimsizleşen gelir kaynaklarının verimli (şen ve abadan) hale

104 "Defter-i Yasahâ-i Liva-i Ergani", Barkan, *Kanunlar*, s. 153.

105 "Çirmik Livâsı Kanunu", Barkan, *Kanunlar*, s. 168; Akgündüz, *Kanunnameler*, C. 3, s. 244 (246).

106 "Zahir'ül-kudât", Akgündüz, *Kanunnameler*, C. 9, s. 435 (474).

107 "Yeni İl Kanunu", Barkan, *Kanunlar*, s. 81.

108 "973/1565 tarihli Ruha (Urfa) sancağı kanunnamesi", Akgündüz, *Kanunnameler*, C. 5, ss. 492-93 (496).

109 "Diyaribekir Vilayeti Kanunu", Barkan, *Kanunlar*, s. 135.

110 L. Fekete, "Türk Vergi Tahrirleri", Çev. Sadrettin Karatay, *TTK Belleten*, C. XI, S. 42 (Nisan 1947), s. 311.

111 "Haleb Livâsı Kanunu", Barkan, *Kanunlar*, s. 206; Akgündüz, *Kanunnameler*, C. VII, s. 592 ve C. VIII, s. 366.

getirilmesi için maktu olarak tahsil edilmektedir¹¹². Boşalmış köyler, hariç-ten halk getirip şen ve abad etmek şartıyla yıllık maktu bir meblağ ile talep eden şahıslara verilmektedir¹¹³.

Bu şahıslar ile yerleştirdiği reaya arasındaki ilişki konusunda belirtildiği gibi vergileme, ücretle çalıştırma veya ortaklık esasına göre olduğu konusundaki açıklık bulunmamaktadır.

İmar etmek amacıyla belli bir bedel ile köyleri deruhte edenler üretim artıncaya kadar kendileri masraf yapmakta, bu nedenle maktua belli bir süre artış ile iltizama alınmasına izin verilmemektedir. Ayrıca bu tür deruhte etme naibiyet üzere olmaktadır¹¹⁴.

Üretime katılmak amacıyla düşük bir bedel ile deruhte edilen gelir kaynaklarına daha sonra bölgedeki mukataa yöneticileri tarafından denetlenip artış yapılması kararlaştırılmakta, artışı kabul etmeyenlerin maktuaları alınıp yönetici tarafından zapt ve mükelleflere orantılı vergi tahakkuk ve tahsil edilmesi emredilmektedir¹¹⁵.

Maktu hale getirilen gelirlerden başka mükelleflerden % 10 oranında muhtelif isimlerle (tahsil edenler için maaş, gulamiye vs.) ek tahsilat yapılmaktaydı¹¹⁶.

Maktu olan gelir kaynaklarının artış yapmaya elverişli ise bu maktu bedel kaldırılıp artış ile taliplerine deruhte edilirdi¹¹⁷

Maktu bedel vergiye eşit ise geçerli değil ise tahsil edenin tercihinine göre tahsil edilmesi "bazı çiftlikleri ber vech-i maktu" kayd eylemiş eğer maktu ol çiftliklerin oşr ve resmine muadil ise sahib-i arz maktu' ala değil ise mücer-

112 "... üç seneden sonra mukataat-ı mezbûre mamur ve şen ve abadan oldukça tahminine göre malları izdiyyad olmak şartıyla ... deruhde olunmak üzere ...", MAD 9876, s. 95 (25 R 1104/3 I 1693); Faroqi, *Kent ve Kentliler*, s. 349.

113 MAD 9876 s. 257 (29 C 1104/7 III 1693) ve 3861, s. 39 (5 M 1106/26 VIII 1694); Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretleri İskân Teşebbüsü (1691-1696)*, İstanbul 1963, s. 44. Bu tür politikalar; Diyarbakır, Mardin, Rakka, Birecik bölgelerinde XVII. yüzyıl başlarında uygulanmıştı. Akdağ, *Celali İsyanları*, ss. 465-466.

114 MAD 9876, s. 309 (23 B 1104/30 III 1693).

115 MAD 9923, ss. 66-67 (12 B 1143/21 I 1731).

116 MAD 9853, s. 16 (19 M 1087/3 IV 1676). Ödemekte bulundukları resim varsa (divan resmi gibi) bunları da ödemeleri talep edilmektedir. MAD 9853, s. 27 (26 S 1087/10 V 1676).

117 MAD 4786, s. 33 (1 N 1070/11 V 1660).

red defterde maktu' yazılmışdır maktu' al deyu sahib-i çiftlik niza etmeye sahib-i arz muhtardır diler ise maktu' ala diler ise öşr ve resmin ala"¹¹⁸

Maktu gelirler iltizama alan şahıslar tarafından da artırılabilmekteydi¹¹⁹.

Gelirleri maktu olan köyleri iltizama alan mültezimler söz konusu köylerden vergileri kanuna göre orantılı vergileme ile tahsil etmekteydiler¹²⁰.

Yüksek olan maktu vergilerin miktarı düşürülebilmekte¹²¹ veya orantılı vergileme yöntemi ile vergi tahakkuku yapılabiliyordu¹²².

Gelirlerin maktu hale getirilip nakit olarak tahsil edilmesinin bir nedeni; ürün toplama zamanında reayanın ailece tarım alanlarında bulunup vergi tahakkuk ve tahsilinin mümkün bulunmamasıdır¹²³.

Aşiret mensuplarının eminlerin vergi tahsilinden rencide olmaları nedeniyle maktu yöntemle (ber vech-i maktu) ödemelerine izin verilmesi, maktu olarak ödememeleri durumunda orantılı (kasım) vergilemeye göre tahsil edilmesi talep edilmekteydi¹²⁴. Selçuklu zamanında da aşiretler maktu olarak vergilendirilmekteydi¹²⁵.

Maktu gelirlerin miktarının, sayımlarda artış ile yazılması istenmekte, gelir fazlalığının yüksek olması durumunda maktu miktarın değiştirilmesi düşük miktardaki fazlalıklar için müdahale edilmemesi emredilmekteydi¹²⁶.

Kasım olan gelirler ise sayımlarda yüksek miktar ile maktu kaydedilmekteydi¹²⁷. Gelirlerin maktu olarak yazılması, orantılı (kasım) olarak vergilendirme oranından yüksek olmaktadır¹²⁸.

118 "Kanunnâme-i Livâ-i Hersek", Akgündüz, *Kanunnameler*, C. VIII, s. 261 (263).

119 MAD 9847, s. 55 (13 S 1074/16 IX 1663).

120 MAD 3861, s. 33 (28 Z 1105/20 VIII 1694).

121 MAD 9841, s. 36 (28 R 1065/7 III 1655).

122 "Haleb Livâsı Kanunu", Barkan, *Kanunlar*, s. 206.

123 "Malatya Livâsı Kanunu", Barkan, *Kanunlar*, s. 115.

124 "Diyaribekir Vilayet-i Kanunu", Barkan, *Kanunlar*, s. 135.

125 Akdağ, *Tarih*, C. I, s. 23.

126 "Kanunnâme-i İskele-i Tarablus", Barkan, *Kanunlar*, s. 215.

127 "Kanunnâme-i İskele-i Tarablus", Barkan, *Kanunlar*, s. 215.

128 MAD 1839 (3 S 1156/29 III 1743).

VIII. Mukata'a

Mukataa (مقاطعة) kelimesi; Arapça, قطع (kat') = kesmek¹²⁹ mastarından mufâ'ale kalıbında türetilen, kesişmek¹³⁰ anlamında mastardır¹³¹. İsm-i meful olarak kesilmiş¹³², belirlenen şey demektir¹³³.

Osmanlılarda malî bir kavram olarak; genel, eyalet ve sancak kanunnameleri başta olmak üzere resmî kayıtlarda ve araştırmacılar tarafından çeşitli anlamlarda kullanılmaktadır.

1. Belirli bir miktar belirtmesi: Mukataa kavramı bu anlamıyla belirlenen, kararlaştırılmış; vergi, kira bedeli, vergi karşılığı vb. bir meblağı ifade etmektedir.

a) İcare / kira bedeli¹³⁴; "... ba'zı mevadda dönüm mukata'ası virilürmüş ..."¹³⁵, "... ziraat itdüklerinde öşr mukabelesinde ellerinde olan yerlerinin mikdarına göre mukata'a-i zemîn virürler öşr virmezler ..."¹³⁶, "mukata'a-i harac-ı zemin yüzer akçe vaz' olunub ..."¹³⁷, yer kirası (icare-i zemin) anlamıyla kullanılmaktadır¹³⁸. "... kuradan icare-i zemin diye birer mikdar bal ve koyun maktu alınurmuş"¹³⁹, "5. ... kefere bağlarının her dönümüne takriben harac-ı şer'i mikdârınca on beş akçe mukata'a ta'yin eylemişlerdir."¹⁴⁰. "... ve mukataaların veç-i meşruh üzere eda eylemek şartıyla ..."¹⁴¹.

"3. kısmı sani ki bağları ve eşcar-ı müsmire-i muttasılayı müstemil bağçeleri misaha olunub kütüb-i şeriyede tayin harac-ı mukataa olmak üzere her bir cerib bağ ve-

¹²⁹ *Ahter-i Kebir*, İstanbul 1302; *Van Kulu Lügati*, C. 2, İstanbul 1218.

¹³⁰ *Ahter-i Kebir*, İstanbul 1302.

¹³¹ *Kamus-ı Türki*, İstanbul 1317.

¹³² Bahaeddin Yediöldüz, "XVII Asır Türk Vakıflarının İktisadî Boyutu", *Vakıflar Dergisi*, S. 18 (1984) (bundan sonra: "İktisadî Boyut"), s. 21; Kütükoğlu, "İktisadî Yapı", s. 543.

¹³³ Tabakoğlu, *Osmanlı Maliyesi*, s. 120.

¹³⁴ Ahmed Akgündüz, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, 2. b., İstanbul 1996, s. 488.

¹³⁵ "İstanbul Hasları Kanunu", Barkan, *Kanunlar*, s. 98.

¹³⁶ "Kanun-ı Reâyay-ı Cezire-i İmroz", Barkan, *Kanunlar*, s. 237; Akgündüz, *Kanunnameler*, C. 3, s. 398 (400)

¹³⁷ "Midilli Ceziresi Kanunu", Barkan, *Kanunlar*, s. 336.

¹³⁸ Yediöldüz, "İktisadî Boyut", s. 8.

¹³⁹ "Defter-i Yasahâ-i Liva-i Ergani", Barkan, *Kanunlar*, s. 153.

¹⁴⁰ "Ebussuud'un Osmanlı Vergi Hukuku ile Alakalı Bir Fetvası", Akgündüz, *Kanunnameler*, C. 4, s. 96 (101).

¹⁴¹ "Midilli Ceziresi Kanunu", Barkan, *Kanunlar*, s. 336.

yahud bağçeden on dirhem-i şeri vaz olunib ziyade ve noksan taleb olunmaz. Ve harac-ı arzin bu nevi ki harac-ı mukataadır arzla intifa'ın imkanına tealluk ider. İntifa' mümkün iken sahibi ta'til eylese yine haracın eda ider. Ve bir senede hârici müteker-rir olursa haracı müteker-rir olmayub taleb olunmaz.

7. ... cerib olmak üzere bağ ve bağçeleri misaha olunub harac ı mukata'a vaz' olun-muşdır ...¹⁴².

"83. Ve bazı dükkanlarda mukataa-i zemin vaz' olunmuşdur. ... Ve bun-dan gayri mahallerde bazı evlere mukataa-i zemin vaz' olunmuşdur."¹⁴³.

Bir eyaletin tek bir gelir kaynağının önceden belirlenen miktarı anlamına gelmektedir¹⁴⁴. Devlete ait gelir kaynaklarından birinin tespit edilen miktarı-nın toplamı için kullanılmaktadır¹⁴⁵. "Tarlayı çayıra komak ta'tildir. Muka-belesindeki mukataa ziraatden hasıl olacak öşre muadil olmaz."¹⁴⁶.

b) Bedel; "sipahinin timarı dahilinde vaki olan araziye tasarruf idenler gerek raiyyetden gerek haric-i raiyyetden her kim olursa olsun mutasarrıf ol-duğu araziye sipahi marifetinsiz ahara tefviz etmek ve ahara icareye virmek ve mukataa takdir eylemek ve hibe etmek caiz değildir ..."147 "15. ... ortakçı-lık bedeli mukata'a viren kullardan mukata'sı ref' olub ortak hizmeti teklif olunmaya. Meğer ki virdüğü mukata'adan teklif olunan ortak hizmeti enfa' ola ..."148. Bir topluluğun tüm gelirleri anlamında kullanılmaktadır¹⁴⁹.

- Mukataa vaz' olunmak; "... kendülerin iktidarlarına ve kisblerine göre hallü halince üzerlerine birer mikdar mukata'a vaz' oluna ..."150, "... ortakçı-lıktan bedel haline göre yüzden yüz yirmiden yüz elliden bazına iki yüzden

142 "Kandiye Kanunu", Barkan, *Kanunlar*, ss. 351-352.

143 "Kefe Kanunnamesi", Akgündüz, *Kanunnameler*, C. VI, s. 581.

144 Gy. Kaldy - Nagy, "Timar Sisteminin Macaristan'da Tarımsal Üretime Etkisi", Çev. Şadan Karadeniz, *TTK Belleten*, C. XXXVIII, S. 151 (Temmuz 1974), ss. 499-508.

145 Belin, *İktisadi Tetkikler*, s. 302.

146 "Ebussuud Fetvası", Akgündüz, *Kanunnameler*, C. IV, s. 84.

147 İnalçık, "Adâletnâmeler", s. 135.

148 "İstanbul Hasları Kanunu", Barkan, *Kanunlar*, s. 94; Akgündüz, *Kanunnameler*, C. 2, s. 310 (322).

149 Gy. Kaldy - Nagy, "Timar Sisteminin Macaristan'da Tarımsal Üretime Etkisi", s. 500.

150 "İstanbul Hasları Kanunu", Barkan, *Kanunlar*, s. 93; Akgündüz, *Kanunnameler*, C. 2, s. 310 (321).

mukataa vaz' olmak ..."151, "... ba'zı dükkânlardan mukata'a-i zemin vaz' olunmuş ... ba'zı evlere mukata'a-i zemin va'z olunmuş ..."152,

- Mukataa ta'yin olunmak,¹⁵³

- Mukataa yazılmak; "... şol mezraalar ve çayırılar ki vilayet defterinde bir mikdar mukata'a yazılmış ola ..."154,

- Mukataa kayıt olmak; ¹⁵⁵, "Ve ba'zı kurâda ve mezârî'de öşür mukabelesinde bir mikdar mukata'a kaydolunub ..."156, "... karyesi ... mahalli hass-ı hümayuna tashih ve senevi üç bin akçe mal ile müceddiden mukataa kayd ... eylemek ..."157

- Mukataa alınmak; "... her furun için yılda üçer yüz akçe mukata'aları alınmak ..."158, "Ve ba'zı kurâda ve mezârî'de öşür mukabelesinde bir mikdar mukata'a kaydolunub ... ol mukata'a alındıktan sonra ..."159, "... bağların kanun-ı kadim üzere mukata'aların alındıktan sonra ..."160, "... bağ ve bağçe ve bostanlarının beher ceribine yüz yiğirmişer akçe mukata'a alınmak ..."161, "4. Amma şunlar ki, ziyadece yere sahip olalar, dört müdlükden ziyadesi için bir mikdar öşür bedeli mukataa alına ..."162"

- Mukataa vermek; "... dönümüne on ikişer akçe mukata'a ... virügelmişler ..."163, "... Hızane-i Amireye yılda on sekiz bin akçe mukata'a vireler de-

151 "İstanbul Hasları Kanunu", Barkan, *Kanunlar*, s. 96; Akgündüz, *Kanunnameler*, C. 2, s. 312 (323).

152 "Kefe kanunnamesi", Akgündüz, *Kanunnameler*, C. 6, s. 581 (592).

153 "Kırkkilise arazisinden alınan harac ile alakalı bir hüküm", Akgündüz, *Kanunnameler*, C. 6, s. 603 (605).

154 "Sofya Kanunu", Barkan, *Kanunlar*, s. 254; "Ebussuud'un Osmanlı Vergi Hukuku İle Alakalı Bir Fetvası", Akgündüz, *Kanunnameler*, C. 4, s. 96 (101); "Arazi ile alakalı Ebussuud ve İbn-i Kemal'in Fetvaları", Akgündüz, *Kanunnameler*, C. 4, s. 84 (91).

155 "Hatvan Livası Kanunnamesi", Akgündüz, *Kanunnameler*, C. 5, s. 289 (292).

156 "Malatya Livası Kanunu", Barkan, *Kanunlar*, s. 112; Akgündüz, *Kanunnameler*, C. 6, s. 265 (269).

157 KK 5065, v. 65b (22 L 1147/17 III 1735).

158 "İstanbul Hasları Kanunu", Barkan, *Kanunlar*, s. 100; Akgündüz, *Kanunnameler*, C. 2, s. 315, (326).

159 "Malatya Livası Kanunu", Barkan, *Kanunlar*, s. 112.

160 "Malatya Livası Kanunu", Barkan, *Kanunlar*, s. 113.

161 "Midilli Ceziresi Kanunu", Barkan, *Kanunlar*, s. 333.

162 "Bursa İkizce Kanunnâmesi", Akgündüz, *Kanunnameler*, C. 1, s. 610 (613).

163 "İstanbul Hasları Kanunu", Barkan, *Kanunlar*, s. 102; Akgündüz, *Kanunnameler*, C. 2, s. 316, (327).

yü ... bunlardan hıf-ı emr kesim taleb olunmaya ..."164, "liva-i mezbûrda vaki olan çiftlikler kadim-ül-eyyamdan mukataa eda idegelüb sonra merhum İvez mukataaların ref idüb öşür ve salariye bağlayub ..."165

- Mukataa ref' olunmak; "... bazı kimesnelerin mukata'alu çiftlikleri olub ... külliyyen mukata'a ref' olunub öşür alınmak ferman olunmağın ..."166, "... çiftliklerin mukata'aları ref' olunub öşür ... verilmek emrolunub ..."167, "... mukata'a ref' oluna ..."168, "ve mukata'alu çiftliklerin maktu'ları defter-i atikte merfu' olub defter-i cedit-i hakaniye dahi kayd olunmayub ..."169, vs.

- Mukataa ziyade etmek; "... bir nice yıl bu kanun cari olmuş âhir Âmi-loğlı nam amil bu madene mübaşir olıcak Novaberde madeninde cevherden rubu alınur; Trepçe'de dahi cevherden rubu alınsun deyu madenin bir miktar mukataasın ziyade edüb cevherden rubu alınmasına hükm olunmuş ..."170

2. Gelir kaynağı: Malî kayıtlarda genellikle "... mukata'ası/ mukata'a-i ..." biçiminde kullanılmaktadır. "... hadâyıktan ve sayir harimler mukata'atından öşürlerine (göre) kesim alınur"171, "... Tameşvar'a tâbi' bir mukata'ada gümrük eda idüb ..."172, "... Basra'da sonradan ihdâs olmuş Tablekî dirler bir mukata'a olub yılda otuz bin mikdârı akçeye ameldâra satılurmuş mukata'a-i mezbûrun aslı dahi bu imiş ki ..."173. Arazilerin sınırlarının belirlenerek bir tarım birimi oluşturulmasına mukataa denilmekteydi174. "... beğ-lerbeğleri ve subaşları ... mukataa-i mezbûrın içine ayak basmayub ..."175

164 "927/1521 tarihli Şultan-Önü müsellem kanunu", Akgündüz, *Kanunnameler*, C. 5, s. 143 (144).

165 "Kanunnâme-i Vilâyet-i Bosna", Barkan, *Kanunlar*, s. 401.

166 "Kanun-ı Öşür ve Haraç ve Sayir Rûsûm ve Bac-ı Reayay-ı Liva-i Pojaga", Barkan, *Kanunlar*, s. 305 (ber vech-i maktu' olarak kayıtlı); Akgündüz, *Kanunnameler*, C. 5, s. 332 (336).

167 "Kanunnâme-i Vilâyet-i Bosna", Barkan, *Kanunlar*, s. 399.

168 "Kanunî'nin Umumî Kanunnamesi", Akgündüz, *Kanunnameler*, C. 4, s. 380.

169 "Sirem sancağı kanunnamesi", Akgündüz, *Kanunnameler*, C. 7, s. 489 (494).

170 "Trepçe Madeni Kanunu", Akgündüz, *Kanunnameler*, C. 2, s. 565 (571).

171 "Kütahya Livası Kanunu", Barkan, *Kanunlar*, s. 25 ve Akgündüz, *Kanunnameler*, C. 5, s. 136 (139).

172 "Kanunnâme-i Reayay-ı Livây-i Çanad ma'a Livây-ı Gûla", Barkan, *Kanunlar*, s. 319.

173 "959/1552 tarihli Basra vilayeti kanunnamesi", Akgündüz, *Kanunnameler*, C. 5, s. 255 (261).

174 Yediylıdz, "İktisadî Boyut", s. 8; Abdulaziz Durî, *İslam İktisat Tarihine Giriş*, Çev. Sabri Orman, İstanbul 1991, s. 156.

175 MAD 7336, s. 68 (23 L 1005/9 VI 1597).

a. Mukataaya zarar vermek¹⁷⁶,

b. Malî bir birim (kalem)¹⁷⁷ haline getirilmiş gelir kaynağı; “176. Fil-cümle mukâta’a’ı ‘tibarı bil-küllîye mürtefi’ olmuşdur, avarız olsa dahi ...”¹⁷⁸, “... muayyen bir süre için miktarı kestirilen herhangi bir gelir kaynağı ...”¹⁷⁹, “Aşarı canib-i sultandan birine tahsis olunub ahara bey’î caiz olmayan arazi”¹⁸⁰.

3. İltizam / icar / kira:

a. Mukataaya almak¹⁸¹; “... nâm âmiller mukâta’aya alub tahvilleri ...”¹⁸², “... nam karyeler mahsulün ... üç yılı kırk bin akçeye mukataaya almışdım tahvîlim tamam olup ...”¹⁸³, “... koyun adedin mukataaya alurlarımız ...”¹⁸⁴

Amel kelimesi de mukataa ile eş anlamlı olarak kullanılmaktadır; “3. evailde mirablığı mukataaya alan kimse ... 4. ve mirablığı amele alan kimesne ...”¹⁸⁵

b. Mukataaya tutmak¹⁸⁶; “Anadolu pulun mukataaya dutan Hacı Mehmet oğlu Hacı İsmail ...”¹⁸⁷, “... amele dutan Mustafa tahvîlinden salyâne olunub ...”¹⁸⁸, “Anadolu pulun amele dutan Mehmet oğlu Süleyman ...”¹⁸⁹, “... işlerin mukataaya tutan amilleri ...”¹⁹⁰, “... liva-i mezbûrenin aded-i ağnamın dutan ... nam amil ...”¹⁹¹.

176 “Çingâne kanunnamesi”, Akgündüz, *Kanunnameler*, C. 5, s. 47 (49).

177 Halil İnalçık, *Osmanlı Karadeniz’i Üzerinde Kaynaklar ve Araştırmalar I Kefe Günrük Bekaya Defteri, 1487-1490*, Yayl. Şinasi Tekin - Gönül Alpay Tekin, Harvard Üniversitesi, Yakındoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü 1995, s. 91.

178 “973/1565 tarihli Bosna sancağı kanunnamesi”, Akgündüz, *Kanunnameler*, C. 6, s. 474 (501).

179 Halil İnalçık, “Tanzimat’ın Uygulaması ve Sosyal Tepkileri”, *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve ekonomi üzerinde arşiv çalışmaları, incelemeler*, İstanbul 1993, s. 365, dipnot: 15.

180 Muallim Nâci, *Lügat-i Nâci*, İstanbul 1978.

181 “Bida’-i Merfu’ayı Beyân Eyler”, Barkan, *Kanunlar*, s. 42 ve 44; “Kanunî’nin Umumî Kanunnamesi”, Akgündüz, *Kanunnameler*, C. 4, s. 377 ve 399 (411 ve 429); “949 tarihli Bağdat eyaleti kanunnamesi”, Akgündüz, *Kanunnameler*, C. 5, s. 185 (190).

182 “Gediz Şaphanesi Yasaknamesi”, Akgündüz, *Kanunnameler*, C. 2, s. 252 (254).

183 KK 61, s. 430 (29 Z 927/30 XI 1521).

184 “Bida’-i Merfu’ayı Beyân Eyler”, Barkan, *Kanunlar*, s. 44.

185 “Bida’-i Merfu’ayı Beyân Eyler”, Barkan, *Kanunlar*, s. 42.

186 “Kanunnâme-i Vilâyet-i Bosna”, Barkan, *Kanunlar*, s. 397; “İstanbul dellaliye kanunnamesi”, Akgündüz, *Kanunnameler*, C. 6, s. 329 (332).

187 Sahillioğlu, “Bakır Para”, s. 74.

188 KK 2281, s. 3 (El-i R 962/23 II - 4 III 1555).

189 Sahillioğlu, “Bakır Para”, s. 75.

190 “Kanunnâme-i Vilâyet-i Bosna”, Barkan, *Kanunlar*, s. 397.

191 KK 61, s. 433 (28 Z 927/29 XI 1521).

c. Mukataaya vermek¹⁹²; “9. Ve dükkânlar dahi ne denlû var ise beğlikdir. Kiraya uranlara virüb akçesin beğlik için zabt eyleyeler. Ve şehir içinde olan hammâm dahi beğlikdir. Mukâta’aya virüb akçesin beğlik için zabt eylesesiz. 10. Ve sürgün olan kâfirlerin evleri dahi beğlikdir. Adam bulundukça kiraya virüb akçesin beğlik için zabt eylesesin ...”¹⁹³, “... ber vech-i emanet yedi ay zabt itdirilüb iki yük akçe tahsil olunmayub mirîye külli noksan müşahede olundukda hakk-ı kararıyla mukataaya virilmek evla görülüb ...”¹⁹⁴ “... mali gaib ve mali mefkud deyü beytülmal ile bile mukataaya virilen tereke-i meyt olandır ...”¹⁹⁵ “... köyünü hass eyledim mukataaya virüb kapuma bildiresin ... mezkur mukataai ... kendü kabul idüb on bin akçeden ziyadesini kapuma teslim itmeğe iltizam gösterirse ana viresin ... eğer iltizam göstermezse ahara mukataaya virüb ...”¹⁹⁶, “... yürük taifesi ... kendülerinin kadimi yurtları girü kendülere ... sikke filoriye mukataaya virilüb bu kadar resmi tapu virüb ve bu kadar resmi korı virmeğe mültezim olıycak yurdları ellerinde mukarrer kılındı deyü ...”¹⁹⁷

d. Mukataaya satmak¹⁹⁸, kiraya verilme; “13. Ve ne kadar mukataalu yerler var ise, mukataası bozulmuşdur, öşür ve salarlık vereler.”¹⁹⁹, “mukata’alu yerler”²⁰⁰, kiralama²⁰¹, “... mukataalu yerde evler bina olunsa ...”²⁰², arazinin iltizam olunması²⁰³

¹⁹² “Yeni İl Kanunu”, Barkan, *Kanunlar*, s. 80 ve 82; “İstanbul Hasları Kanunu”, Akgündüz, *Kanunnameler*, C. 1, s. 472 (475); “Kanun’ın Umumî Kanunnamesi”, Akgündüz, *Kanunnameler*, C. 4, s. 377 (411); Halil İnalçık, *Hicrî 835 Tarihli Suret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid*, Ankara 1987, giriş XXXV.

¹⁹³ “889/1484 tarihli Akkirman Kanunnâmesi”, Akgündüz, *Kanunnameler*, C. 2, s. 372 (373).

¹⁹⁴ MAD 615, s. 87 (Er-i R 1023/30 V- 8 VI 1614).

¹⁹⁵ “Yeni İl Kanunu”, Barkan, *Kanunlar*, s. 80.

¹⁹⁶ Halil İnalçık, *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar I*, Ankara 1954, s. 224.

¹⁹⁷ “Yeni İl Kanunu”, Barkan, *Kanunlar*, s. 82.

¹⁹⁸ “Mısır Kanunnâmesi”, Barkan, *Kanunlar*, s. 367.

¹⁹⁹ “İstanbul Hasları Kanunu”, Barkan, *Kanunlar*, s. 103; Akgündüz, *Kanunnameler*, C. 1, s. 463 (466-467).

²⁰⁰ “İstanbul Hasları Kanunu”, Barkan, *Kanunlar*, s. 103; Akgündüz, *Kanunnameler*, C. 1, s. 463 ve 472 (466-467 ve 475); “Kanun-ı Hukuk ve Rüsûm-ı Livâ-i Serim”, Barkan, *Kanunlar*, “mukata’alu çiftlikler”, s. 309.

²⁰¹ Halil İnalçık, “Köy Köylü ve İmparatorluk”, *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve ekonomi üzerinde arşiv çalışmaları, incelemeler*, İstanbul 1993, s. 5.

²⁰² Akgündüz, *Kanunnameler*, C. 9, s. 509 (540).

²⁰³ Muallim Nâci, *Lûgat-i Nâci*, İstanbul 1978.

Koçi Bey; yazarak iltizama verilme işlemini belirtmektedir.

“... ‘MUKATAA’ ana derler ki meselâ gümrük gibi ve bazı madenler gibi yılda kimi yüz yük kimi beş yüz yük akçaya bir yıla değin verilir, bervechi maktu derler, alana tuğralı emri şerif verilir. Yıl tamam olunca elinden alamaz. Ana mukataa derler. ...”²⁰⁴

e. Mukataaya bağlamak; “... Yörükân ve müselleman taifesi mukataaya bağlanıp ...”²⁰⁵

4. Gelirlerin cinsini belirtmesi: Osmanlı devlet gelirleri XVII ve XVIII. yüzyıla ait bütçelerde üç başlık²⁰⁶ altında sınıflandırılmaktadır: Mukataa, cizye ve avarız. Mukataa gelirleri yalnız mukataa haline getirilen gelir kaynaklarından tahsil edilen gelirlerden oluşmamaktaydı. Nitekim kayıtlarda “mâl-ı mukâtaât ve maktu’ât ve kurâ ve mezârî” ifadeleri görülmektedir.

Burada mukataa haline getirilen gelir kaynaklarından (mukataat) tahsil edilen gelirlerin yanında maktu yapılan ödemeler, bir mukataaya dahil olmayan, ancak ona bağlı köyler (kura) ve mezralardan tahsil edilen gelirler mukataa geliri olarak değerlendirilmektedir. Bunlar “mukataa-i ... ve tevâbi-uhâ” ifadesiyle bir mukataaya tâbi oldukları belirtilmektedir. Bu ifade aynı zamanda bir mukataaya bağlı bulunan mukataalar için de kullanılmaktadır.

5. Maktu kavramı yerine: “... ziraat itdüklerinde öşr mukabeleğinde ellerinde olan yerlerinin mikdarına göre mukâta’a-i zemin virürler öşr virmezler ...”²⁰⁷, “... çiftliklerin mukâta’aları ref’ olunub öşür ... verilmek emrolunub ...”²⁰⁸, “... mutasarrıf olduğu arsa-i mirîye senede otuz akçe mukataa vermek üzere ... lakin arsa-i mezbûrun senede kırk akçe maktua tahammüli olduğu ilam ... muhibince beher sene kırk akçe maktu ve ... teslim-i hazine itmek şartıyla ...”²⁰⁹.

6. Sözleşme, kira mukavelesi²¹⁰: Kelime, Abbasilerde de anlaşma anlamında kullanılmaktaydı²¹¹. Osman Turan’a göre, mukataa, ikta kavramının

²⁰⁴ Koçi Bey Risalesi, s. 112.

²⁰⁵ Koçi Bey Risalesi, s. 40.

²⁰⁶ 1122 yılı bütçesinde koyun resimleri dördüncü bir kalem olarak görülmekte ise de diğer yıllara ait bütçelerde böyle ayırım yapılmamıştır.

²⁰⁷ “Kanun-ı Reâyay-ı Cezire-i İmroz”, Barkan, *Kanunlar*, s. 237; Akgündüz, *Kanunnameler*, C. 3, s. 398 (400).

²⁰⁸ “Kanunnâme-i Vilâyet-i Bosna”, Barkan, *Kanunlar*, s. 399.

²⁰⁹ MAD 2781, s. 2 (18 Ş 1123/1 X 1711).

²¹⁰ Bahaeddin Yediyıldız, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi (1455-1613)*, Ankara 1985, s. 76.

²¹¹ İnalçık, “Mukayese”, s. 30.

“... genişleyerek, her türlü arazi vergileri, mâden işletmeleri, gümrük resimleri, cizye ve hayvan vergileri iltizamına ...” verilen isimdir²¹².

7. Biçim, işlem, tarz, yöntem: Vakıflarda uzun süreli kira sözleşmeleri yapılarak arazilerin kiraya verme işlemlerine de mukataa denilmektedir²¹³. “Bir gelir kaynağı için toptan bir miktar tayini demektir”²¹⁴.

8. Mukataalı (yer/arazi/çiftlik vs.)²¹⁵; “ve mukataalu çiftliklerün maktu’ları defter-i atikde merfu olub ...”²¹⁶, “bundan evvel bazı kimesnelerin mukata’alu çiftlikleri olub defter-i cedidde ber-veç-i maktu’ üzerlerine yazılmış imiş haliya külliye mukata’a ref’ olunub öşür alınmak ferman olunmasının gerekdir ki anun gibi çiftlik ya bağ ve bahçeden öşr-i şeri eda eyleyeler mukata’alu çiftliğimiz diyü hılaf-ı emir niza itmeyeler ...”²¹⁷, “... ve ne kadar mukataa’lu yerler var ise mukata’ası bozulmuşdur öşür ve salarlık vireler ...”²¹⁸, “Ve ne kadar mukataalu yerler var ise, mukataası şimdiye değin ne vechile alını-geldiyse yine ol vechile alına ...”²¹⁹

IX. Naibiyet

Mukataaların iltizama verilmesinde mültezimlerin şartlarından biri, iltizamın naiplik yöntemiyle (ber vech-i nâibiyyet) verilmesiydi.

Bu yöntemle verilmesinin nedeni, padişah haslarının serbest olmasındandır²²⁰. Serbestlik resimleri (rüsûm-ı serbestiyyet) tasarruf eden şahıslar

²¹² Osman Turan, “İkta”, *İslam Ansiklopedisi*, C. V/2, 2 b., İstanbul 1967, s. 950.

²¹³ Ahmed Akgündüz, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, 2. b., İstanbul 1996, s. 488; Bahaeddin Yediyıldız, “İktisadî Boyut”, ss. 20-21.

²¹⁴ Halil İnalcık, *Hicrî 835 Tarihli Suret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid*, Ankara 1987, Giriş XXXV.

²¹⁵ “İstanbul Hasları Kanunu”, Akgündüz, *Kanunnameler*, C. I, s. 472 (475).

²¹⁶ “Kanun-ı Hukuk ve Rüsûm-ı Livâ-i Serim”, Barkan, *Kanunlar*, s. 309.

²¹⁷ “Kanun-ı Öşür ve Harac ve Sayır Rüsûm ve Bac-ı Reayay-ı Liva-i Pojaga”, Barkan, *Kanunlar*, s. 305.

²¹⁸ “İstanbul Hasları Kanunu”, Barkan, *Kanunlar*, s. 103; Akgündüz, *Kanunnameler*, C. I, s. 463 (466-67).

²¹⁹ “İstanbul Hasları Kanunu”, Akgündüz, *Kanunnameler*, C. I, s. 472 (475).

²²⁰ “Hatvan Livâsı Kanunnâmesi”, Barkan, *Kanunlar*, s. 317; “Kanunnâme-i Eyalet-i Uyvar”, Barkan, *Kanunlar*, s. 314; MAD 9847, s. 48 (14 Ş 1073/24 III 1663) ve 84 (L 1075/ IV 1665); Cevdet Maliye 1222 (Gr-i S 1181/29 VI 1767); “Diyaribekir Vilayeti Kanunu”, Barkan, *Kanunlar*, s. 136; “Kanunnâme-i Boz Ulus”, Barkan, *Kanunlar*, s. 143; “Kanunnâme-i Livâ-i Kopan ve Şamanturna”, Barkan, *Kanunlar*, s. 321; “Kanunnâme-i İskele-i Budun ve Estergon”, Barkan, *Kanunlar*, s. 302.

tarafından tahsil edilmektedir. Bad-ı heva olarak isimlendirilen bu resimlerin başlıcaları, cinayet suçu (cürm-i cinayet) resmi, arusane resmi²²¹, kul ve carıye müjdeganesidir²²². Bazı kanunnamelerde ise serbest resimlerinin bunlardan ibaret olduğu kayıtlıdır²²³.

Niyabet, serbestiyetten daha geniş resim grubunu kapsadığı görülmektedir²²⁴. Buna göre mültezim, naip gibi hırsızlık, yol kesme, fasıklık, zina gibi suçların cezalandırılması hakkını elde etmekteydi²²⁵.

• Bu resimlere, beylerbeyi, sancakbeyi, mütesellim, voyvoda, subaşı, alaybeyi, zaimler, tımar sahipleri, çeribaşı, çeri sürücüleri, eminler, nazırlar, nazır el-nüzzar, muhassıl-ı emval ve öteki iş erleri veya diğer bir şahıs müdahale etmeyip mutasarrıfı tarafından tahsil edilmektedir²²⁶. Bir mukataa (maden, tuzla vb.) ile birlikte hizmet gören köyler de serbest olup serbestlik resimleri mukataayı iltizama alan kişi tarafından tahsil edilmektedir²²⁷.

Serbestlik özelliğinden ayrı olarak iltizam sözleşmesinde belirtildiği zaman, mabeyn mahsulü ve savaşa katılma zorunluluğu olup izinsiz olarak gitmeyenlerin zeamet ve tımarlarının ürünleri mültezimler tarafından tahsil edilmektedir²²⁸.

X. Tahvil

Bir mukataanın verimliliğinin artışı için üç yıllık bir süre öngörülmektedir²²⁹. " ... her kim bağ dikerse ... üç yıla değin bağın hasılı yetişince gayrı nesne alınmayub hasılı yetiştikten sonra mukataasını ve gümrüğünü bağlar

²²¹ Evlenen kadınların erkeklerinden tahsil edilen bir vergi. Sertoğlu, *Lûgat*, s. 19.

²²² Cevdet Maliye 1222 (Gr-i S 1181/29 VI 1767); "Kanun-ı Reayây-ı Livâ-i Gelibolu", Barkan, *Kanunlar*, s. 236.

²²³ *Kanunname*, Millet Kütüphanesi, Ali Emiri, Şerhiye Kısmı, no. 96, v. 39b; "Osmanlı Kanunnameleri", MTM, C. I, S. 2, s. 323.

²²⁴ H. 859 Tarihli Aydın tapu defterinde; cürüm, tayyarat, gerdek resmi, kaçkun, yave ve bad-ı heva resimleri niyabet adı altında toplanmaktadır. İnalçık, *Arvanid*, Giriş XXVII, dipnot: 156.

²²⁵ Niyabet hakkında bak. İnalçık, *Arvanid*, Giriş XXVII-XXVIII.

²²⁶ Cevdet Maliye 1222 (Gr-i S 1181/29 VI 1767); MAD 9847, s. 84 (L 1075/IV 1665); "Diyanbekir Vilayeti Kanunu", Barkan, *Kanunlar*, s. 136.

²²⁷ MAD 9847, s. 10 (15 B 1072/6 III 1662) ve 48 (14 Ş 1073/24 III 1663). Bölgesel bir uygulama için bak. Özvar, "Tokat Voyvodalığı", ss. 78-80.

²²⁸ MAD 8488, v. 95b (9 Ca 1106/26 XII 1694); MAD 9876, s. 220 (C 1104/II 1693).

²²⁹ MAD 9876, s. 95 (25 R 1104/3 I 1693).

emini zabt idüb ..."²³⁰, genellikle üç yıl olarak uygulanan tahvil süresi iki yıl da olabilmektedir²³¹.

Gelir kaynaklarının havale edildiği şahısların hazineye yaptıkları ödemeler, ruznamçelerde "an tahvil-i ...(şahıs, gelir kaynağının ismi, gelirin ait bulunduğu tarih, ödemeyi yapan kişinin ismi ve ödeme miktarı)" biçiminde kaydedilmektedir.

*"Ve cezire-i mezbûrede harac-ı mukata'a kaydolunan bağ bağçe ve bostanlardan haric ta'dâd ve tahrir olunan eşcâr-ı zeytun bir sene mahsul virür ve bir sene virmez i'tibariyle seneteyn hisab olunmuşdır. Bu takdirce iki senesi bir tahvil olmak ıktza ider. ..."*²³²,

*"38. Ve liva-i mezbûrede kasm olunan köylerde şimdiya değin tahvil ve tarih niza'ı oldukda i'tibar hasada olmayub biçilüb tamam olub harman olunub keyl olunmağa müstehak olduğu zamana i'tibar iderler imiş. ..."*²³³.

Üç yıllık süre aynı zamanda tarıma açılan bir arazinin maksimum verimliliğe ulaşması için yasal bir süre idi²³⁴. Tahrirlerde de, devlet gelirlerinin belirlenmesinde art arda üç yıllık üretimin ortalaması alınmaktaydı²³⁵. Uzun süre halî ve harabe olan köy ve mezraları imar etmek şartıyla maktu bir bedel ile verilmesinde, üç yıla kadar belirlenen miktarın ödenmesi eğer artış yapan bir talip bulunursa verilmemesi, üç yıldan sonra yapılan artışların dikkate alınması söz konusuydu²³⁶. Tanzimat'tan sonra, mukataaların yıllık gelirleri belirlenirken emanet yöntemiyle deruhte edildikleri üç yıla ait gelirlerinin aritmetik ortalaması alınmaktaydı²³⁷. "... "Tahvil" aynı zamanda mukataaya zikredilen süre içinde tasarrufu da ifade eder."²³⁸. Mukataa kaydedilen bir gelir kaynağının hesap döneminin başlangıcı *tarih* kavramıyla ifade edilmek-

²³⁰ "İstanbul Hasları Kanunu", Barkan, *Kanunlar*, s. 101; Akgündüz, *Kanunnameler*, C. II, s. 316 (326).

²³¹ MAD 9853, s. 115 (16 N 1087/22 XI 1676).

²³² "Midilli Ceziresi Kanunu", Barkan, *Kanunlar*, s. 336.

²³³ "Trablus sancağı kanunnamesi", Akgündüz, *Kanunnameler*, C. 7, s. 77 (90).

²³⁴ Belin, *İktisadî Tetkikler*, s. 124, dipnot. 3.

²³⁵ Gy. Kaldy - Nagy, "Timar Sisteminin Macaristan'da Tarımsal Üretime Etkisi", s. 500. İlhanlılarda, arazi vergilerinin tarhında, yüksek, orta ve düşük gelirli yılların ortalaması alınmaktaydı. Şerafeddin Yaltkaya, "İlhaniler Devri İdarî Teşkilâtına Dair Nasir-ed-dini Tûsî'nin bir eseri", *THİTM*, C. II (1932-39), s. 11.

²³⁶ MAD 9876, s. 461 (11 L 1104/15 VI 1693).

²³⁷ Mustafa Nuri, *Netâyic*, C. IV, s. 103.

²³⁸ Sahillioğlu, "Darphane Mukataaları", s. 146.

teydi. "... tarihi ne günden ise tarih-i mezbûrdan bir sene tamamına değin .. zabt ve mahsulatın mirî için ahz ve kabz ..." ²³⁹. "... akçeye mukataa kayd olunub tarihi martdan kayd olunmak şartıyla ..." ²⁴⁰.

XI. Taahhüt

Emanet ile iltizam arasında olan ve *taahhüt* olarak isimlendirilen bir uygulama bulunmaktaydı. Bunu genellikle bölgedeki üst düzey görevliler (beylerbeyi, sancakbeyi, defterdar, müfettiş vb.) kabul etmekteydi. Bağdat eyaleti valisi de hazineye, yıllık 6.000.000 akçe ödeme taahhütünde bulunmaktaydı ²⁴¹.

"... Şam hazinesi aklâmından Gazze ve Remle ve Nablus ve Aclun²⁴² sancaklarında vaki olan mukataalar kadimden beru elviye-i mezbûreye mutasarrıf olan mirmiran ve mirlivanın taahhütleri olub ve zabt idegelmeleriyle ..." ²⁴³.

²³⁹ KK 5029 (23 Ra 1073/5 XI 1662).

²⁴⁰ KK 3070, s. 129 (18 C 1096/22 V 1685).

²⁴¹ Tabakoğlu, *Osmanlı Maliyesi*, Tablo 6a (Devam).

²⁴² Aclun livasının hac masrafları için ödemeyi taahhüt ettiği 360.000 akçe ile Erbil mukataasına ait mirliva taahhüdünden olan yıllık 36.000 akçenin kaydı, Muhasebe-i Evvel kalemi gelirleri arasında görülmekteydi. MAD 4087, s. 16 (1118/1706).

²⁴³ MAD 9876, s. 197 (11 C 1104/17 II 1693).

TABLÖLÄR

Tablo 12
Merkezî Hazine Gelir Büroları (XVII-XVIII. yüzyıl)

Bürolar	Yıllar	1013 ¹	1035 ²	1050-13	1056 ⁴	1064 ⁵	1072 ⁶	1077	1079-80 ⁸	1089 ⁹	1099 ¹⁰	1103 ¹¹	1122 ¹²	1125 ¹³	1128 ¹⁴	1147 ¹⁵	1160 ¹⁶	1175 ¹⁷	1195 ¹⁸	1200 ¹⁹
Muhasebe-i Evvel	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x
Cizye muhasebesi	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x			x	x	x	x	x
Ziyade-i Cizye								x	x	x	x									
Haremeyn muhasebesi	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x			x	x	x	x	x
Haremeyn mukataası	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	-	x	x	x	x	x
Mevkufat			x	x		x	x	x	x	x	x	x	x				x	x		x
Mukataa-i Evvel	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x
Maden mukataası	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x
Haslar mukataası	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x
Hasha-i Cedide mk.sı	x																			
Bursa mukataası	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	-	-	x	-	-	x	-
Bursa-Avlonya mk.sı	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	x	-	-	x	x	-	x
Avlonya mukataası	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Avlonya-Ağrıboz mk.sı	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	x	x	x	-	-	x	-	-	x	-
Ağrıboz mukataası	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
İstanbul mukataası	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	-	-	-	-	-	-
İstanbul-Kefe mk.sı	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	x	x	x	x	x
Kefe mukataası	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	-	-	-	-	-	-
Ağnam-i Celepkeşan		x			x	x	x	x			x	x		x			x	x	x	x
Mensuhut	x	x	x	x	x	x	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Cedide-i Ula mukataası	x	x	x	x	x	x	x	x	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Cedide-i Sani mk.sı	x	x																		
Anadolu muhasebesi	x	x	x	x			x	x	x	x	x	x	x			x	x	x	x	x
Şikk-ı Sani/ Piskopos					x							x	x		-	x	x	x	x	x

Kaynaklar: ¹ KK 3398, ss. 15-18; Haremeyn Muhasebesi için bak. KK 3306, s. 32 (1008/1599) ve Selânikî Mustafa Efendi, Tarih-i Selânikî, C. 2 (1003-1008/1595-1600), Haz. Mehmet İpşirli, İstanbul, 1989, s. 594; Cedide-i Ula kalemi için bak. MAD 18147, s. 17 (1009/1600); Cedide-i Sani mukataası için bak. MAD 3181 (1012/1603); MAD 3665, ss. 36-42 (1604-5). ² MAD 5510, s. 49, 96-104 (1625-6). ³ MAD 15884, s. 34; MAD 6248, ss. 53-56 (1640-2). ⁴ A.RSK 1497, ss. 42-46 (1646-7). ⁵ MAD 22 249, ss. 180-211 (1653-4). ⁶ MAD 22 249, ss. 212-233 (1661-2). ⁷ MAD 22 249, ss. 249-256 (1666-7). ⁸ MAD 2950 (1669-70). ⁹ KK 2686, ss. 2-6 (1678-9). Bu kaynaktaki Cedide-i Ula kaleminin Bursa mukataası ile birleştirilmiş olduğu görülmektedir. ¹⁰ KK 2309, ss. 13-20; KK 3427 (1687-8). ¹¹ MAD 22 249, ss. 137-149 (1691-2). ¹² KK 2326, ss. 17-18 (1710-1). ¹³ MAD 3479 (1713-4). ¹⁴ MAD 2049 (1716). ¹⁵ KK 5065, vv. 51a-54b ve 55a-56b (1734-5). ¹⁶ D.BŞM 2964 (1147-8). ¹⁷ D.BŞM 3655 (1761-2). ¹⁸ MAD 1744 (1780-81). ¹⁹ KK 2310 (1785-6).

* Tablolarda; boşluklar, bilgi edinilemediğini belirtmektedir.

Tablo 13
Eyalet Maliye (Hazine) Defterdarlıkları

Yıllar	986-96/ 1578-88 ¹		1018/ 1609-10 ²		1041-51/ 1632-41 ³		1086/ 1675-76 ⁴		1135/ 1722-23 ⁵	
Eyaletler	Eyl.	Hzn.	Eyl.	Hzn.	Eyl.	Hzn.	Eyl.	Hzn.	Eyl.	Hzn.
Rumeli	X		H		X	X ¹	H		X	
Anadolu	X		H		X		H		X	
Karaman	X	X	H	X	X	X	H	X	X	-
Budin	X	X	H	X	X	X	H ²	X		
Tamışvar	X	X	H	X	X	X	H	X		
Bosna	X	X	H	X	X	X	H	X	X	X
Kanije					X					
Eğri					X					
Özü					X	X ³				X
Bender										X
Azak										X
Niş										X
Girit							H	X	X	X
Vidin										X
Cezayir-i Bahr-i										
Sefid (Kapudanlık-ı										
derya)	X		H				H		X	
Mora									X	X ⁴
Kıbrıs	X	X	H	X	X	X	H	X	X	X
Zülkadiriye										
(Maraş)	X		H		X	-	H	-	X	
Adana					X				X	
Diyarbakır	X	X	H	X	X	X	H	V ⁵	X	
Rum (Sivas) ⁶	X	X	H	X ⁷	X	X	H	V	X	V
Erzurum	X	X	H	X	X	X	H	X	X	X ⁸
Şam	X	X	H	X	X	X	H	X	X	X
Trablusşam			H	X	X	X	H	X	X	
Halep	X	X ⁹	H	X	X	X	H	M ¹⁰	X	M
Rakka	X		H		X	-	H	-	X	
Kars	X		H		X	-	H	-	X	
Çıldır			H		X	-	H	-	X	
Trabzon			H		X	-	H	-	X	
Kefe	X	X	H		X		H	-	X	

Tablo 13
(devam)

Tablo 13
(devam)

Kaynaklar: ¹ İ. Metin Kunt, *Sancaktan Eyalet: 1550-1650 arasında Osmanlı ümerası ve il idaresi*, İstanbul 1978, ss. 150-181. ² Ayn-ı Ali Efendi, *Kavânin-i Âli Osman der Hulâsa-i Mezâmîn-i Defter-i Divân sene 1018 (1609)*, İstanbul 1280/1863. ³ Şerafettin Turan, "XVII. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun İdari Taksimatı (H. 1041/M. 1631-32 tarihli bir idari taksimat defteri)", *Atatürk Üniversitesi 1961 Yıllığı*, Ankara 1963, ss. 201-232; Kunt, a.g.e., ss. 182-198. ⁴ Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhisü'l-Beyân fî Kâvanîn-i Âl-i Osmân*, Haz. Sevim İlğürel, Ankara 1998, ss. 114-139; MAD 12751; KK 2301; MAD 9849; MAD 2327; MAD 6269. Kıbrıs (1072), Halep, Karaman, Diyarbakır, Tamişvar ve Erzurum (1078), Girit (1082). ⁵ KK 523m. Bu defter yayımlanmıştır: Fahameddin Başar, *Osmanlı Eyâlet Tevcihâtı (1717-1730)*, Ankara 1997.

Eyl. : Eyalet	M : Muhasıllık
H : Has ile yönetilen eyaletler	Hzn. : Hazine
Mlk. : Meliklik	S : Salyane ile yönetilen eyaletler
X : Eyalet/hazine mevcuttur	V : Voyvodalık

- 1 Rumeli defterdarlığı kaydı açılmasına rağmen, merkez defterdarlığı olduğundan tayin yapıldığına dair kayıt bulunmamaktaydı. Cevdet Dahiliye 6095, s. 29.
- 2 Eğri ve Kaniye ile birlikte.
- 3 Tuna defterdarlığı.
- 4 Hazine görülmesine rağmen, mukataa defterlerinde muhasıllık olarak kayıtlıdır. MAD 2049, s. 30 (1128/1715); KK 5065, s. 502 (1147/1734); MAD 1582, s. 45 (1161/ 1748).
- 5 Hezarfen, *Telhis*, s. 132'de, Diyarbakır eyaletinde hazine defterdarı bulunduğunu kaydetmektedir. Ancak, Mart 1071/1661 tarihinden itibaren defterdarlık kaldırılıp voyvodalık kurulmuştu.
- 6 Hazine Tokat'taydı.
- 7 13 L 1019/29 XII 1610'da Rum defterdarına hitaben emir yazılmaktaydı. MAD 3260, s. 40.
- 8 16 R 1106/4 XII 1694'te hazine bulunduğu görülmekteydi. MAD 3861.
- 9 1573 yılına kadar *Arap ve Acem defterdarlığı* da denilen bu defterdarlık, bu tarihte başlayıp öncelik sırasıyla Diyarbakır, Şam, Erzurum, Trablusşam ve Halep defterdarlıklarına ayrılmıştı. Sertoğlu, "Arap ve Acem Defterdarlığı", *Lugat*.
- 10 Hezarfen, *Telhis*, s. 136'da, Halep'te hazine defterdarı bulunduğunu kaydetmektedir. Ancak, defterdarlık kaldırılıp önce voyvodalık sonra muhasıllık kurulmuştu. KK 5029 (2 C 1072/23 I 1662); MAD 657, s. 94 (12 Ra 1085/16 VI 1674).
- 11 Nezaret-i Emval.
- 12 Cezair-i Garp, Tunus ve Trablus-ı Mağrip hazinesi.

Tablo 14
Vilayetlere Göre Mukataa Gelirleri (akçe) ve Vilayet Toplam Gelirlerine Oranı

Vilayetler Yıllar	Toplam	Rumeli Mukataa	%	Toplam	Anadolu Mukataa	%	Rumeli ve Anadolu Toplam	Mukataa	%
929-30/1523-4 ¹	87 117 173	36 946 474	42,41	20 283 043	16 516 158	81,43	107 400 216	53 462 632	49,78
930-31/1524-5 ¹	88 851 038	44 040 873	49,57	18 492 512	15 744 191	85,14	107 343 550	59 785 064	55,70
933-34/1527-82 [*]	94 784 238	45 920 383	48,45	34 018 288	25 603 672	75,26	128 802 526	71 524 055	55,53
953-54/1546-7 ³	93 958 005	48 990 722	52,14	23 378 831	20 205 452	86,43	117 336 836	69 196 174	58,97
954-55/1547-8 ³	73 303 569	37 013 127	50,49	13 770 473	11 782 163	85,56	87 074 042	48 795 290	56,04
973-74/1566-7 ⁴	88 607 016	42 756 176	48,25	23 248 360	16 005 578	68,85	112 555 075	58 761 754	52,21
974-75/1567-8 ⁴	106 191 416	52 950 176	49,86	36 199 324	20 096 256	55,52	143 540 803	73 046 432	50,89
989-90/1581-2 ⁵	72 586 743	28 662 678	39,49	20 727 879	16 956 903	81,81	93 314 622	45 619 581	48,89
990-91/1582-35	104 918 085	47 106 135	44,90	29 353 921	24 187 098	82,40	134 272 006	71 293 233	53,10
Ortalama (%)			47,28			78,04			53,46

Kaynaklar: ¹ Halil Sahillioğlu, "1524-1525 Osmanlı Bütçesi", *İÜİFM Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan'a Armağan*, C. 41, S. 1-4 (1985), ss. 415-452. ² Ömer Lütfi Barkan, "H. 933-934 tarihli Bütçe Cetveli ve Ekleri", *İÜİFM*, C. 15, No: 1-4 (Ekim 1953-Temmuz 1954), ss. 279-329. ³ Ömer Lütfi Barkan, "954-955 (1547-1548) Malî Yılına âit bir Osmanlı Bütçesi", *İÜİFM*, C. 19, No: 1-4 (Ekim 1957-Temmuz 1958), ss. 219-276. ⁴ Ömer Lütfi Barkan, "H. 974-975 (1567-1568) Malî Yılına âit bir Osmanlı Bütçesi", *İÜİFM*, C. 19, No: 1-4 (Ekim 1957-Temmuz 1958), ss.277-332. ⁵ MAD 893; Halil Sahillioğlu, *Türkiye İktisat Tarihi (Giriş-Bazı Kurum ve Kavramlar)*, İstanbul 1989, s. 56.

* Tahmini bütçedir. Anadolu'ya ait miktarlar: Anadolu, Karaman, Rum (Sivas) ve Zülkadiriye (Maraş) vilayeti gelirlerinden oluşmaktadır.

Tablo 15

**XVII - XVIII. Yüzyıllarda Bütçe ve Mukataa Gelirleri ile
Mukataa Gelirlerinin Bütçe Gelirlerine Oranı**

Yıllar	Gelirler (akçe)		%
	Bütçe*	Mukataa	
1063/1652-16531	517 271 470	341 515 263	66,02
1064/1653-16542	579 727 279	328 049 267	56,59
1072/1661-16623	601 270 828	354 453 087	58,95
1077/1666-16674	553 429 239	347 886 845	62,86
1079-80/1669-705	612 528 960	358 330 876	58,50
1103/1691-16926	1 102 337 089	558 848 715	50,70
1104/1692-16937	1 066 534 224	501 040 869	46,98
1105/1693-16948	1 004 671 100	509 709 965	50,73
1106/1694-16959	1 123 070 025	512 759 601	45,66
1108/1696-169710	1 091 310 747	511 352 734	46,86
1110/1698-169911	1 252 004 397	580 050 262	46,33
1112/1700-170112	1 232 787 944	540 570 659	43,85
1113/1701-170213	1 182 327 378	548 948 357	46,43
1114/1702-3(a)14	1 207 516 186	565 273 876	46,81
1114/1702-3(b)15	1 282 844 599	574 400 767	44,78
1116/1704-170516	1 317 247 770	612 391 920	46,49
1118/1706-170717	1 250 557 856	609 195 581	48,71
1122/1710-171118	1 361 091 157	621 530 001	45,66
1147/1734-173519	1 385 156 479	671 254 159	48,46
1159/1746-174720	1 542 862 800	748 317 960	48,50
1160/1747-174821	1 652 123 440	744 320 080	45,05
1161/174822	1 652 123 500	810 235 440	49,04
1175/1761-176223	1 744 792 620	805 657 116	46,17
1199/1784-178524	1 777 159 980	839 718 120	47,25
1200/1785-178625	1 754 487 600	816 687 060	46,55
1202/1787-178826	1 698 094 600	822 099 300	48,41

Tablo 15
(devam)

Kaynaklar: ¹ MAD 22 249, ss. 167-179. ² MAD 22 249, ss. 180-211. ³ MAD 22 249, ss. 212-232 ve 166; Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhîsi'l-Beyân fi Kâvanîn-i Âl-i Osmân*, Haz. Sevim İlgürel, Ankara 1998, s. 86-89; M. Belin, *Türkiye İktisadî Tarihi Hakkında Tetkikler*, Çev. M. Ziya, İstanbul 1931, ss. 83-90; Ömer Lütfi Barkan, "1070-1071 (1660-1661) Tarihli Osmanlı Bütçesi ve Bir Mukayese", *İÜİFM*, C. 17, S. 1-4 (Ekim 1955 – Temmuz 1956, b. 1960), ss. 304-347; *Eyyubî Efendi Kanûnnâmesi*, Haz. Abdülkadir Özcan, İstanbul 1994, ss. 30-40. Bu bütçenin tarihi için bak. Ahmet Tabakoğlu, *Osmanlı Maliyesi*, İstanbul 1985, s. 15. ⁴ MAD 22 249, ss. 249-258. ⁵ MAD 2950. Bu bütçe yayımlanmıştır: Ömer Lütfi Barkan, "1079-1080 (1669-1670) Mâlî Yılına ait Bir Osmanlı Bütçesi ve ekleri", *İÜİFM*, C. 17, S. 1-4 (Ekim 1955 - Temmuz 1956, b. 1960), ss. 225-303. ⁶ MAD 22 249, ss. 137-149. Metin ve transkripsiyon için bak. Oktay Güvemli, *Türk Devletleri Muhasebe Tarihi, C. II: Osmanlı İmparatorluğu (Tanzimat'a Kadar)*, 2. b., İstanbul 2000, ss. 610-644. ⁷ MAD 22249, ss. 150-157. Metin ve transkripsiyon için bak. Tabakoğlu, a.g.e., Ek. 3. ⁸ MAD 22 249, ss. 158-164. ⁹ MAD 22 249, ss. 38-43. ¹⁰ MAD 22 249, ss. 44-53. ¹¹ KK 2321. ¹² MAD 3186 ve 22249, ss. 92-105. ¹³ MAD 3186; KK 2324. ¹⁴ KK 2326, ss. 1-11. ¹⁵ MAD 22249, ss. 1-17. ¹⁶ MAD 22249, ss. 17-27. ¹⁷ MAD 4087. ¹⁸ MAD 22249, ss. 28-37. ¹⁹ KK 5065, vv. 51a-54b ve 55a-b. Bu yıla ait bütçe geliri; 1149/1736 cizye, 1155/1742 avarız ve nüzül bedeli ve 1156/1743 (MAD 1839) yılı celepkeşan ağnamı gelirleri dahil edilip bir fikir vermek üzere oluşturulmuştur. Mukataa gelirlerine ise, bu yıla ait miktar bulunamadığından 1156/1743 (MAD 1839) yılı celepkeşan ağnam geliri (1137/1724 ile 1159/1746 yılı gelirlerinde -29 106 akçe farklılık bulunmaktadır (Tabakoğlu, a.g.e., s. 166). Bu değişim, 22 yıllık periyotta önemsiz kabul edilebilir.) dahil edilmiştir. ²⁰ MAD 6512, vv. 399b-400a. ²¹ D.BŞM 2964. Transkripsiyonu için bak. Gülfettin Çelik, "1750-1792 Yılları Arasında Osmanlı Devletinin Merkezî Hazine Gelir ve Giderleri", MÜSBE (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1989), ss. 11-44. ²² MAD 6512 vv. 398b-399a; Ahmed Sâfi, *Sefînetü's-Sâfi*, C. 6-7, İÜ Cerrahpaşa Tıp Tarihi Enstitüsü Arşivi No. 2096, s. 670. ²³ D.BŞM 3655. Transkripsiyonu için bak. Çelik, a.g.t., ss. 45-71. ²⁴ KK 2310. Bu bütçenin değerlendirilmesi için bak. Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy dan Tanzimat'a Malî Tarih)*, İstanbul 1986, ss. 92-98. Transkripsiyonu için bak. Çelik, a.g.t., ss. 72-75. ²⁵ D.BŞM 5747. Transkripsiyonu için bak. Çelik, a.g.t., ss. 76-78.

* Bütçe gelirleri brüt ve nominal miktarlar olup (1159, 1161 ve 1202 yılları hariç): büro gelirlerinin toplamı ile, eğer mevcut ise; kuruş fazlası, tefavüt ve berat resminden oluşmaktadır.

Tablo 16
Mukataa Gelirlerinden Yapılan Mahsuplar ve İrsaliye (akçe) ile
Bunların Mukataa Gelirleri Toplamına Oranları

Yıllar	1063/1652-53 ¹		1064/1653-54 ²		1108/1696-97 ³		1110/1698-99 ⁴		1113/1701-25 ⁵		1114/1702-36 ⁶		1122/1710-117 ⁷	
Mahsuplar	Miktar	%	Miktar	%	Miktar	%	Miktar	%	Miktar	%	Miktar	%	Miktar	%
Ocaklık	129769920	38,00	117356864	35,77	5327631	1,04	7738209	1,36	8439036	1,35	8239036	1,46	10999851	1,73
İhracat	-	-	-	-	6218324	1,22	12641525	2,22	6708250	1,07	6556430	1,16	4353146	0,68
Mahsubat	-	-	-	-	830756	0,16	3411960	0,60	2207620	0,35	2212620	0,39	305742	0,05
Mümteni'at	-	-	5127738	1,56	40281975	7,89	35719309	6,26	-	-	-	-	-	-
Tenzilat	-	-	-	-	9369176	1,84	19336156	3,39	-	-	-	-	101872	0,02
Merfu'at	-	-	-	-	4015000	0,79	6714552	1,16	-	-	-	-	-	-
İstilâ	-	-	-	-	7800872	1,53	8429172	1,48	-	-	-	-	-	-
İlhakat	-	-	-	-	-	-	3571314	0,63	-	-	-	-	-	-
İfrazat	-	-	-	-	-	-	1384700	0,24	-	-	-	-	-	-
İstirdat	-	-	-	-	-	-	-	-	211774	0,03	211774	0,04	77628	0,01
Cizyedaran	-	-	-	-	1584600	0,31	-	-	887580	0,14	895830	0,16	674610	0,11
Toplam	129769920	38,00	122484602	37,34	75428330	14,75	98946897	17,06	18454260	3,36	18115690	3,20	16512849	2,59
İrsaliye	211745343	62,00	205564665	62,66	435924404	85,25	481103365	82,94	530494098	96,64	547158186	96,80	620525766	97,41

Kaynaklar: ¹ MAD 22249, ss. 167-179. Ocaklık miktarı; 'ocaklık ve ihracat'tır. ² MAD 22249, ss. 180-211. Ocaklık miktarı; 'ocaklık ve havalat'tır. ³ MAD 22249, ss. 45-46; KK 2321. İrsaliye miktarı, kalem yekunundan mahsuplar toplamının çıkarılması ile bulunmuştur. Merfuat miktarı af ile birliktedir. Mahsup miktarları (tenzilât hariç), mahsup toplamından avarız ve nüzûl bedeli ile cizye mahsupları çıkarılıp hesaplanmıştır. ⁴ KK 2321; MAD 22249, ss. 54-56 Bu kaynakta merfuata dahil edilen "iskan" miktarı, bu tabioda da merfuata ilave edilmiştir. Tenzilat miktarına, toplamlara dahil edilmeyen maden kalemine ait 23 298 akçe ilave edilmiştir. Mahsup miktarları (ifrazat ve merfuat hariç), mahsup toplamından avarız ve nüzûl bedeli ile cizye mahsupları çıkarılıp hesaplanmıştır. ⁵ MAD 3136. ⁶ KK 2326, ss. 1-11 (Bu bütçe, Ramazan ayı başında düzenlenmiştir.); MAD 22249, ss. 11-17. Bu yıla ait havass gelirleri (76 422 424 akçe) irsaliye miktarına ilave edilmiştir. ⁷ MAD 16691; MAD 22249, ss. 28-37; KK 2326, ss. 17-18.

Tablo 17
Bütçe, Mukataa Toplam ve Muhasebe-i Evvel
Bürosu Gelir Endeksleri (1652=100)

Yıllar	Bütçe	Mukataa	Muhasebe-i Evvel
1063/1652-1653	100	100	100
1064/1653-1654	112	096	085
1072/1661-1662	116	104	109
1077/1666-1667	107	102	110
1079-80/1669-70	118	105	117
1103/1691-1692	213	164	191
1104/1692-1693	206	147	179
1105/1693-1694	194	149	189
1106/1694-1695	217	150	185
1108/1696-1697	211	150	179
1110/1698-1699	242	170	198
1112/1700-1701	238	158	178
1113/1701-1702	229	161	184
1114/1702-3(a)	233	166	193
1114/1702-3(b)	248	168	196
1116/1704-1705	255	179	228
1118/1706-1707	242	178	222
1122/1710-1711	263	182	226
1147/1734-1735	268	197	261
1159/1746-1747	298	219	
1160/1747-1748	319	218	288
1161/1748	319	237	
1175/1761-1762	337	236	314
1199/1784-1785	344	246	367
1200/1785-1786	339	239	346
1202/1787-1788	328	241	

Kaynak: Tablo 15 ve 18'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

Tablo 18
Maliye Bürolarının Denetledikleri Mukataa Gelirleri (akçe) ve
Bunların Toplam Mukataa Gelirlerine Oranları (A)

Bürolar	Muhasebe-i Evvel		Cizye Muhasebesi*		Haremeyn Muhasebesi	
Yıllar	Miktar	%	Miktar	%	Miktar	%
1063/1652-1653 ¹	121 549 910	35,59			15 478 800	4,53
• 1064/1653-1654 ²	103 858 737	31,66			17 046 403	5,20
1072/1661-1662 ³	132 344 666	37,34			14 829 533	4,18
1077/1666-1667 ⁴	134 225 190	38,58			11 130 500	3,20
1079-80/1669-70 ⁵	142 719 410	39,83			12 065 000	3,37
1103/1691-1692 ⁶	232 734 338	44,86			25 505 707	4,92
1104/1692-1693 ⁷	217 512 585	43,41			12 204 547	2,44
1105/1693-1694 ⁸	229 170 585	44,96			12 100 267	2,37
1106/1694-1695 ⁹	225 348 937	43,95	0	0,00	10 537 547	2,06
1108/1696-1697 ¹⁰	218 160 888	42,66	902 150	0,18	6 529 547	1,28
1110/1698-1699 ¹¹	240 381 021	41,44	9 634 203	1,66	9 759 827	1,68
1112/1700-1701 ¹²	215 765 056	39,91	64 200	0,01	5 703 907	1,06
1113/1701-1702 ¹³	223 129 373	40,65	145 434	0,03	5 703 907	1,04
1114/1702-3(a) ¹⁴	235 096 903	41,59	145 434	0,03	5 947 007	1,05
1114/1702-3(b) ¹⁵	238 240 073	41,48	145 434	0,03	7 110 887	1,24
1116/1704-1705 ¹⁶	277 476 810	45,31	145 434	0,02	6 130 057	1,00
1118/1706-1707 ¹⁷	269 310 828	44,21	145 434	0,02	8 412 710	1,38
1122/1710-1711 ¹⁸	274 778 124	44,21	151 974	0,02	8 252 902	1,33
1147/1734-1735 ¹⁹	316 899 053	47,21	85 260	0,01	20 066 280	2,99
1160/1747-1748 ²⁰	350 216 160	47,05	296 440	0,04	18 753 240	2,52
1175/1761-1762 ²¹	381 473 496	47,35	296 460	0,04	19 803 120	2,46
1199/1784-1785 ²²	446 431 680	53,16			8 812 080	1,05
1200/1785-1786 ²²	420 459 540	51,48			8 860 080	1,08

Kaynaklar: ¹ MAD 22249, ss. 167-168. ² MAD 22249, ss. 180-183. ³ MAD 22249, ss. 212-213. ⁴ MAD 22249, ss. 249-250. ⁵ MAD 2950. ⁶ MAD 22249, ss. 137-138 (Muhasebe-i Evvel bürosu miktarına - Mısır hazinesi gelirinden- ilave edilen 40 000 000 akçe dahil değildir). ⁷ MAD 22249, ss. 150-151. ⁸ MAD 22249, ss. 158-159. ⁹ MAD 22249, s. 38. ¹⁰ MAD 22249, ss. 44-45; KK 2321. ¹¹ KK 2321, s. 5, 7 ve 16. ¹² MAD 22249, s. 92; MAD 3186 (Cizye Muhasebesi). ¹³ MAD 22249, ss. 106-107; KK 2324. ¹⁴ KK 2326, ss. 1-11 (Bu bütçe, 1114 Ramazan ayı başlangıcında hazırlanmıştır). ¹⁵ MAD 22249, s. 1; KK 2326, s. 3 (Cizye Muhasebesi). ¹⁶ MAD 22249, ss. 17-18. ¹⁷ MAD 4087. ¹⁸ MAD 22249, ss. 28-30; MAD 16691; KK 2326, ss. 13-16 ve 17-18. ¹⁹ KK 5065, vv. 51a-54b ve 55a-b. ²⁰ D.BŞM 2964. ²¹ D.BŞM 3655, s. 2. ²² KK 2310.

* Boşluk olan yıllarda, *bilgi edinilemediğinden mukataa denetlemediği* varsayılmıştır.

Tablo 19

**Muhasebe-i Evvel Büro Gelirlerinden Yapılan Mahsup ve İrsaliye Miktarları (akçe) ile
Bunların Büro Geliri Toplamına Oranları**

Yıllar	1063/1652-53 ¹		1064/1653-54 ²		1108/1696-97 ³		1110/1698-99 ⁴		1113/1701-25		1114/1702-36		1122/1710-11 ⁷	
Mahsuplar	Miktar	%	Miktar	%	Miktar	%	Miktar	%	Miktar	%	Miktar	%	Miktar	%
Ocaklık	44946187	36,98	29255807	28,17	541273	0,25	541273	0,23	1645326	0,74	1445326	0,61	2083860	0,72
İhracat	-	-	-	-	1386150	0,64	6208920	2,58	1525100	0,68	1373820	0,58	1354560	0,47
Mahsubât	-	-	-	-	470756	0,22	3015960	1,25	2005960	0,90	2005960	0,85	190000	0,07
Mümteni'at	-	-	2821292	2,72	28977509	13,28	31820743	13,24	-	-	-	-	-	-
Tenzilat	-	-	-	-	3746760	1,72	5840300	2,43	-	-	-	-	101872	0,04
Merfu'at	-	-	-	-	-	-	2052440	0,85	-	-	-	-	-	-
İstilâ	-	-	-	-	-	-	628300	0,26	-	-	-	-	-	-
İlhakat	-	-	-	-	-	-	385314	0,16	-	-	-	-	-	-
İfrazat	-	-	-	-	-	-	491940	0,20	-	-	-	-	-	-
Yekun	44946187	36,98	32077099	30,89	35122448	16,10	50985190	21,21	5186386	2,32	4825106	2,05	3730292	1,29
İrsaliye	76603723	63,02	71781638	69,11	183038440	83,90	189395831	78,79	217942987	97,68	230271797	97,95	286556446	98,71

Kaynaklar: ¹ MAD 22249, ss. 167-179. Ocaklık miktarı; 'ocaklık ve ihracat'tır. ² MAD 22249, ss. 180-211. Ocaklık miktarı; 'ocaklık ve havalat'tır. ³ MAD 22249, ss. 45-46; KK 2321. İrsaliye miktarı, kalem yekunundan mahsuplar toplamının çıkarılması ile bulunmuştur. ⁴ KK 2321; MAD 22249, ss. 54-56 Bu kaynakta merfuata dahil edilen "iskan" miktarı, bu tabloda da ilave edilmiştir. ⁵ MAD 3186. ⁶ KK 2326, ss. 1-11. (Bu bütçe, Ramazan ayı başında düzenlenmiştir). Ocaklık ve ihracat miktarları toplanmıştır. ⁷ MAD 16691; MAD 22249, ss. 28-37; K K 2326, ss. 17-18.

Tablo 20

**Haremeyn Muhasebesi Büro Gelirlerinden Yapılan Mahsup ve İrsaliye Miktarları (akçe) ile
Bunların Büro Geliri Toplamına Oranları**

Yıllar	1063/1652-53 ¹		1064/1653-54 ²		1108/1696-97 ³		1110/1698-99 ⁴		1113/1701-2 ⁵		1114/1702-3 ⁶		1122/1710-11 ⁷	
Mahsuplar	Miktar	%	Miktar	%	Miktar	%	Miktar	%	Miktar	%	Miktar	%	Miktar	%
Ocaklık	2958400	19,11	2477520	14,53	208500	3,19	208500	2,14	208500	3,66	208500	3,51	233700	2,83
İhracat	-	-	-	-	-	-	-	-	24000	0,42	24000	0,40	-	-
Tenzilat	-	-	-	-	-	-	80160	0,82	-	-	-	-	-	-
İlhakat	-	-	-	-	-	-	3186000	32,64	-	-	-	-	-	-
Yekun	2958400	19,11	2477520	14,53	208500	3,19	3474660	35,60	232500	4,08	232500	3,91	233700	2,83
İrsaliye	12520400	80,89	14568883	85,47	6321047	96,81	6285167	64,40	5471407	95,92	5714507	96,09	8019202	97,17

Kaynaklar: ¹ MAD 22249, ss. 167-179. Ocaklık miktarı; 'ocaklık ve tenzilat'tır. ² MAD 22249, ss. 180-211. Ocaklık miktarı; 'ocaklık ve havalat'tır. ³ MAD 22249, ss. 45-46; KK 2321. İrsaliye miktarı, kalem yekunundan masrafların toplamının çıkarılması ile bulunmuştur. ⁴ KK 2321.

⁵ MAD 3186. ⁶ KK 2326, ss. 1-11 (Bu bütçe, Ramazan ayı başında düzenlenmiştir). ⁷ MAD 16691; MAD 22249, ss. 28-37; KK 2326, ss. 17-18.

Tablo 21
Maliye Bürolarının Denetledikleri Mukataa Gelirleri (akçe) ve
Bunların Toplam Mukataa Gelirlerine Oranları (B)

Bürolar Yıllar	Haremeyn Mukataası Miktar	%	Mevkufat* Miktar	%	Mukataa-i Evvel Miktar	%
1063/1652-1653 ¹	23 841 917	6,98			39 700 166	11,62
1064/1653-1654 ²	23 263 617	7,09			38 581 846	11,76
1072/1661-1662 ³	17 820 537	5,03			42 921 552	12,11
1077/1666-1667 ⁴	16 999 259	4,89			42 762 514	12,29
1079-80/1669-70 ⁵	16 968 209	4,74			45 689 982	12,75
1103/1691-1692 ⁶	19 186 423	3,70	0	0,00	30 090 620	5,80
1104/1692-1693 ⁷	18 622 542	3,72			30 548 783	6,10
1105/1693-1694 ⁸	18 985 623	3,72	0	0,00	30 708 783	6,02
1106/1694-1695 ⁹	19 739 883	3,85	0	0,00	27 013 803	5,27
1108/1696-1697 ¹⁰	17 282 357	3,38	0	0,00	24 315 903	4,76
1110/1698-1699 ¹¹	17 581 939	3,03	782 880	0,13	25 370 902	4,37
1112/1700-1701 ¹²	18 640 450	3,45	0	0,00	14 959 030	2,77
1113/1701-1702 ¹³	18 640 450	3,40	0	0,00	15 788 795	2,88
1114/1702-3(a) ¹⁴	18 281 230	3,23	0	0,00	15 803 795	2,80
1114/1702-3(b) ¹⁵	18 281 230	3,18	0	0,00	20 172 695	3,51
1116/1704-1705 ¹⁶	18 659 950	3,05	0	0,00	16 154 526	2,64
1118/1706-1707 ¹⁷	18 955 790	3,11			17 080 706	2,80
1122/1710-1711 ¹⁸	19 476 276	3,13	782 880	0,13	20 865 330	3,36
1147/1734-1735 ¹⁹	25 905 424	3,86			28 795 623	4,29
1160/1747-1748 ²⁰	26 345 640	3,54			28 610 580	3,84
1175/1761-1762 ²¹	26 902 920	3,34			28 790 100	3,57
1199/1784-1785 ²²	24 170 940	2,88			29 730 840	3,54
1200/1785-1786 ²²	24 227 220	2,97			30 372 540	3,72

KAYNAKLAR: ¹ MAD 22249, ss. 167-168. ² MAD 22249, ss. 180-183. ³ MAD 22249, ss. 212-213. ⁴ MAD 22249, ss. 249-250. ⁵ MAD 2950. ⁶ MAD 22249, ss. 137-138. ⁷ MAD 22249, ss. 150-151. ⁸ MAD 22249, ss. 158-159. ⁹ MAD 22249, ss. 38. ¹⁰ MAD 22249, ss. 44-45; KK 2321. ¹¹ KK 2321, s. 5, 7 ve 16. ¹² MAD 22249, s. 92. ¹³ MAD 22249, ss. 106-107; KK 2324. ¹⁴ KK 2326, ss 1-11 (Bu bütçe, 1114 Ramazan ayı başlangıcında hazırlanmıştır). ¹⁵ MAD 22249, s. 1. ¹⁶ MAD 22249, ss. 17-18. ¹⁷ MAD 4087. ¹⁸ MAD 22249, s. 28-30; MAD 16691; KK 2326, ss. 13-16 ve 17-18. ¹⁹ KK 5065, vv. 51a-54b ve 55a-b. ²⁰ D.BŞM 2964. ²¹ D.BŞM 3655, s. 2. ²² KK 2310.

* Boşluklar 'bilgi edinilemedi'ğini göstermekte olup bu büronun sözkonusu yıllarda mukataa denetlemediği varsayılmıştır.

Tablo 22

**Haremeyn Mukataa Büro Gelirlerinden Yapılan Mahsup ve İrsaliye Miktarları (akçe) ile
Bunların Büro Geliri Toplamına Oranları**

Yıllar	1063/1652-53 ¹		1064/1653-54 ²		1108/1696-97 ³		1110/1698-99 ⁴		1113/1701-2 ⁵		1114/1702-3 ⁶		1122/1710-11 ⁷	
Mahsuplar	Miktar	%	Miktar	%	Miktar	%	Miktar	%	Miktar	%	Miktar	%	Miktar	%
Ocaklık	12817567	53,76	11773288	50,61	152000	0,88	219200	1,25	243942	1,31	243942	1,33	246300	1,26
İhracat	-	-	-	-	44643	0,26	42063	0,24	42063	0,23	42063	0,23	38512	0,20
Mahsubat	-	-	-	-	360000	2,08	360000	2,05	-	-	-	-	-	-
Tenzilat	-	-	-	-	-	-	162772	0,93	-	-	-	-	-	-
Merfu'at	-	-	-	-	-	-	179395	1,02	-	-	-	-	-	-
İfrazat	-	-	-	-	-	-	420000	2,39	-	-	-	-	-	-
Yekun	12817567	53,76	11773288	50,61	556643	3,22	1383430	7,87	286005	1,53	286005	1,56	284812	1,46
İrsaliye	11024350	46,24	11490329	49,39	16725714	96,78	16198509	92,13	18354445	98,47	17995225	98,44	19191464	98,54

Kaynaklar: ¹ MAD 22249, ss. 167-179. Ocaklık miktarı; 'ocaklık ve tenzilat'tır. ² MAD 22249, ss. 180-211. Ocaklık miktarı; 'ocaklık ve havalat'tır. ³ MAD 22249, ss. 45-46; KK 2321. İrsaliye miktarı, kalem yekunundan masrafların toplamının çıkarılması ile bulunmuştur. ⁴ KK 2321. ⁵ MAD 3186. ⁶ KK 2326, ss. 1-11 (Bu bütçe, Ramazan ayı başında düzenlenmiştir). ⁷ MAD 16691; MAD 22249, ss. 28-37; KK 2326, ss. 17-18.

Tablo 23

**Mukataa-i Evvel Büro Gelirlerinden Yapılan Mahsup ve İrsaliye Miktarları (akçe) ile
Bunların Büro Geliri Toplamına Oranları**

Yıllar	1063/1652-53 ¹		1064/1653-54 ²		1108/1696-97 ³		1110/1698-99 ⁴		1113/1701-2 ⁵		1114/1702-3 ⁶		1122/1710-11 ⁷	
Mahsuplar	Miktar	%	Miktar	%	Miktar	%	Miktar	%	Miktar	%	Miktar	%	Miktar	%
Ocaklık	23156742	58,33	24132511	62,55	1065000	4,38	1113000	4,39	1143000	7,24	1143000	7,23	1708498	8,19
İhracat	-	-	-	-	1851906	7,62	1067890	4,21	2032384	12,87	2031844	12,86	1511790	7,25
Mahsubat	-	-	-	-	-	-	36000	0,14	-	-	-	-	-	-
Mümteni'at	-	-	1190212	3,08	9221853	37,93	2587392	10,20	-	-	-	-	-	-
Tenzilat	-	-	-	-	-	-	6406460	25,25	-	-	-	-	-	-
Yekun	23156742	58,33	25322723	65,63	12138759	49,92	11210742	44,19	3174844	20,11	3174844	20,09	3220288	15,43
İrsaliye	16543424	41,67	13259123	34,37	12177144	50,08	14160160	55,81	12613951	79,89	12628951	79,91	17645042	84,57

Kaynaklar: ¹ MAD 22249, ss. 167-179. Ocaklık miktarı; 'ocaklık ve tenzilat'tır. ² MAD 22249, ss. 180-211. Ocaklık miktarı; 'ocaklık ve havalat'tır. ³ MAD 22249, ss. 45-46; KK 2321. İrsaliye miktarı, kalem yekunundan masrafların toplamının çıkarılması ile bulunmuştur. İkinci kaynaktaki Mümteni'at miktarı, tenzilat ve mümteni'at'tır. ⁴ KK 2321; MAD 22249, ss. 54-56. ⁵ MAD 3186. ⁶ KK 2326, ss. 1-11 (Bu bütçe, Ramazan ayı başında düzenlenmiştir). Ocaklık ve ihracat miktarları toplanmıştır. ⁷ KK 2326, ss. 17-18; MAD 16691; MAD 22249, ss. 28-37; KK 2326, ss. 17-18.

Tablo 24

**Maliye Bürolarının Denetledikleri Mukataa Gelirleri (akçe) ve
Bunların Toplam Mukataa Gelirlerine Oranları (C)**

Mukataa Bürosu Yıllar	Maden Miktar	%	Haslar Miktar	%	Bursa* Miktar	%
1063/1652-1653 ¹	69 511 120	20,35	3 959 650	1,16	12 075 634	3,54
1064/1653-1654 ²	68 760 820	20,96	4 723 665	1,44	12 477 509	3,80
1072/1661-1662 ³	66 224 920	18,68	13 071 750	3,69	12 193 279	3,44
1077/1666-1667 ⁴	66 659 920	19,16	8 874 800	2,55	12 544 062	3,61
1079-80/1669-70 ⁵	66 359 920	18,52	9 602 704	2,68	11 781 442	3,29
1103/1691-1692 ⁶	85 901 920	16,56	64 895 285	12,51	13 821 835	2,66
1104/1692-1693 ⁷	86 666 690	17,30	73 901 630	14,75	14 042 132	2,80
1105/1693-1694 ⁸	83 879 915	16,46	75 999 636	14,91	11 225 991	2,20
1106/1694-1695 ⁹	85 838 925	16,74	85 061 938	16,59	11 576 587	2,26
1108/1696-1697 ¹⁰	92 565 354	18,10	90 430 567	17,68	13 829 487	2,70
1110/1698-1699 ¹¹	125 704 068	21,67	87 235 098	15,04	15 636 935	2,70
1112/1700-1701 ¹²	118 551 917	21,93	116 986 476	21,64	11 890 610	2,20
1113/1701-1702 ¹³	118 598 763	21,60	115 525 056	21,04	13 046 903	2,38
1114/1702-3(a) ¹⁴	118 846 693	21,02	117 904 075	20,86	13 456 903	2,38
1114/1702-3(b) ¹⁴	118 846 963	20,69	118 298 990	20,60	13 456 903	2,34
1116/1704-1705 ¹⁵	128 955 658	21,06	111 139 977	18,15	14 091 721	2,30
1118/1706-1707 ¹⁶	129 340 328	21,23	113 077 124	18,56	14 028 041	2,30
1122/1710-1711 ¹⁷	122 424 275	19,70	112 974 990	18,18	11 669 716	1,88
1147/1734-1735 ¹⁸	144 510 424	21,53	61 483 140	9,16	26 095 605	3,89
1160/1747-1748 ¹⁹	168 908 400	22,69	76 665 780	10,30	36 479 700	4,90
1175/1761-1762 ²⁰	174 369 480	21,64	98 271 780	12,20	37 035 420	4,60
1199/1784-1785 ²¹	181 378 020	21,60	80 060 220	9,53	35 691 960	4,25
1200/1785-1786 ²¹	181 229 940	22,19	82 269 480	10,07	35 691 960	4,37

Kaynaklar: ¹ MAD 22249, ss. 167-168. ² MAD 22249, ss. 180-183. ³ MAD 22249, ss. 212-213. ⁴ MAD 22249, ss. 249-250. ⁵ MAD 2950. ⁶ MAD 22249, ss. 137-138. ⁷ MAD 22249, ss. 150-151. ⁸ MAD 22249, ss. 158-159. ⁹ MAD 22249, s. 38. ¹⁰ MAD 22249, ss. 44-45; KK 2321. ¹¹ KK 2321, s. 5, 7 ve 16 (Maden kalemine Kıptıyan cizyesi dahildir); MAD 22249, ss. 54-66. ¹² MAD 22249, s. 92. ¹³ MAD 22 249, ss. 106-107; KK 2324. ¹⁴ KK 2326, ss 1-11 (Bu bütçe, 1114 Ramazan ayı başlangıcında hazırlanmıştır); MAD 22249, s. 1 (Haslar kalemi miktarına ilave edilen havas gelirleri, bu kaynaktan alınmıştır). ¹⁵ MAD 22249, s. 1. ¹⁶ MAD 22249, ss. 17-18. ¹⁷ MAD 4087. ¹⁸ MAD 22249, s. 28-30; MAD 16691; KK 2326, ss. 13-16 ve 17-18. ¹⁹ KK 5065, vv. 51a-54b ve 55a-b. ²⁰ D.BŞM 2964. ²¹ D.BŞM 3655, s. 2. ²² KK 2310.

* 1160/1747-1200/1785 yıllarına ait miktarlar, Avlonya mukataası ile birliktedir.

Tablo 25

**Maden Mukataa Büro Gelirlerinden Yapılan Mahsup ve İrsaliye Miktarları (akçe) ile
Bunların Büro Geliri Toplamına Oranları**

Yıllar	1063/1652-53 ¹		1064/1653-54 ²		1108/1696-97 ³		1110/1698-99 ⁴		1113/1701-25 ⁵		1114/1702-36 ⁶		1122/1710-11 ⁷	
Mahsuplar	Miktar	%	Miktar	%	Miktar	%	Miktar	%	Miktar	%	Miktar	%	Miktar	%
Ocaklık	12496183	17,98	12183918	17,72	1961355	2,12	4003630	3,18	3627070	3,06	3627070	3,05	2780675	2,27
İhracat	-	-	-	-	664000	0,72	2316352	1,84	736500	0,62	736500	0,52	-	-
Mahsubat	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	5000	0,004	-	-
Mümteni'at	-	-	-	-	154120	0,17	7200	0,01	-	-	-	-	-	-
Tenzilat	-	-	-	-	3654540	3,95	3689838	2,94	-	-	-	-	-	-
Merfu'at	-	-	-	-	3475000	3,75	3475000	2,76	-	-	-	-	-	-
İstirdat	-	-	-	-	-	-	-	-	181810	0,15	181810	0,15	72790	0,06
Cizyedaran	-	-	-	-	1584600	1,71	-	-	887580	0,75	895830	0,75	674610	0,55
Yekun	12496183	17,98	12183918	17,72	11493615	12,42	13492020	10,73	5432960	4,58	5446210	4,58	3528075	2,88
İrsaliye	57014937	82,02	56576902	82,28	81071739	87,58	112212048	89,27	113165803	95,42	113400483	95,42	118896200	97,12

Kaynaklar: ¹ MAD 22249, ss. 167-179. Ocaklık miktarı; 'ocaklık ve tenzilat'tır. ² MAD 22249, ss. 180-211. Ocaklık miktarı; 'ocaklık ve havalat'tır. ³ MAD 22249, ss. 45-46; KK 2321. İrsaliye miktarı, kalem yekunundan masrafların toplamının çıkarılması ile bulunmuştur. Mümteni-at miktarı, kaynakta yanlışlıkla Haremeyn Mukataasına kaydedilmiştir. Merfuat "af" ile birliktedir. ⁴ KK 2321. Tenzilat, genel toplamlarla uyumlu olan s. 12'deki miktardır. Merfuat miktarı "af"tır. ⁵ MAD 3186. KK 2326, s. 5'te 1114 yılına ait "cizyedaran" kaydında "ziyade 8 250" ayrıştırması mevcuttur ki, 1114'dekinden "ziyade" çıkarıldığında 1113 yılı miktarına ulaşmaktadır. ⁶ KK 2326, ss. 1-11 (Bu bütçe, Ramazan ayı başında düzenlenmiştir). Ocaklık ve ihracat miktarları toplanmıştır. ⁷ MAD 16691; MAD 22249, ss. 28-37; KK 2326, ss. 17-18.

Tablo 26

**Haslar Mukataa Büro Gelirlerinden Yapılan Mahsup ve İrsaliye Miktarları (akçe) ile
Bunların Büro Geliri Toplamına Oranları**

Yıllar	1063/1652-53 ¹		1064/1653-54 ²		1108/1696-97 ³		1110/1698-99 ⁴		1113/1701-2 ⁵		1114/1702-3 ⁶		1122/1710-11 ⁷	
Mahsuplar	Miktar	%	Miktar	%	Miktar	%	Miktar	%	Miktar	%	Miktar	%	Miktar	%
Ocaklık	2256650	56,99	2378250	50,35	310957	0,34	441457	0,51	332617	0,29	332617	0,28	331297	0,29
İhracat	-	-	-	-	-	-	607450	0,70	70500	0,06	70500	0,06	147700	0,13
Mahsubat	-	-	-	-	-	-	-	-	201660	0,17	201660	0,17	115742	0,10
Mümteni'at	-	-	408000	8,64	72000	0,08	422000	0,48	-	-	-	-	-	-
Tenzilat	-	-	-	-	601820	0,67	903340	1,04	-	-	-	-	-	-
Merfu'at	-	-	-	-	-	-	45000	0,05	-	-	-	-	-	-
İstilâ	-	-	-	-	1675104	1,85	1675104	1,92	-	-	-	-	-	-
İfrazat	-	-	-	-	-	-	69120	0,08	-	-	-	-	-	-
İstirdat	-	-	-	-	-	-	-	-	29964	0,03	29964	0,03	4838	0,004
Yekun	2256650	56,99	2786250	58,98	2659881	2,94	4163471	4,77	634741	0,55	634741	0,54	599577	0,53
İrsaliye	1703000	43,01	1937415	41,02	87770686	97,06	83071627	95,23	114890315	99,45	117269334	99,46	112375413	99,47

Kaynaklar: ¹ MAD 22249, ss. 167-179. Ocaklık miktarı; 'ocaklık ve tenzilat'tır. ² MAD 22249, ss. 180-211. Ocaklık miktarı; 'ocaklık ve havalat'tır. ³ MAD 22249, ss. 45-46; KK 2321. İrsaliye miktarı, kalem yekunundan masrafların toplamının çıkarılması ile bulunmuştur. ⁴ KK 2321. ⁵ MAD 3186. ⁶ KK 2326, ss. 1-11 (Bu bütçe, Ramazan ayı başında düzenlenmiştir). Bu yıla ait havass gelirleri (76 422 424 akçe) irsaliye miktarına ilave edilmiştir. MAD 22249, ss. 1-17. ⁷ MAD 16691; MAD 22249, ss. 28-37; KK 2326, ss. 17-18.

Tablo 27

**Bursa Mukataa Büro Gelirlerinden Yapılan Mahsup ve İrsaliye Miktarları (akçe) ile
Bunların Büro Geliri Toplamına Oranları**

Yıllar	1063/1652-53 ¹		1064/1653-54 ²		1108/1696-97 ³		1110/1698-99 ⁴		1113/1701-2 ⁵		1114/1702-3 ⁶		1122/1710-11 ⁷	
Mahsuplar	Miktar	%	Miktar	%	Miktar	%	Miktar	%	Miktar	%	Miktar	%	Miktar	%
Ocaklık	4761214	39,43	5747694	46,06	369050	2,67	369050	2,36	489890	3,75	489890	3,64	263750	2,26
İhracat	-	-	-	-	282459	2,04	619882	3,96	191235	1,47	191235	1,42	197872	1,70
Mümteni'at	-	-	-	-	329000	2,38	92000	0,59	-	-	-	-	-	-
Tenzilat	-	-	-	-	1366056	9,88	1523082	9,74	-	-	-	-	-	-
Merfu'at	-	-	-	-	-	-	60000	0,38	-	-	-	-	-	-
İfrazat	-	-	-	-	-	-	3640	0,02	-	-	-	-	-	-
Yekun	4761214	39,43	5747694	46,06	2346565	16,97	2667654	17,06	681125	5,22	681125	5,06	461622	3,96
İrsaliye	7314420	60,57	6729815	53,94	11482922	83,03	12969281	82,94	12365778	94,78	12775778	94,94	11208094	96,04

Kaynaklar: ¹ MAD 22249, ss. 167-179. Ocaklık miktarı; 'ocaklık ve tenzilat'tır. ² MAD 22249, ss. 180-211. Ocaklık miktarı; 'ocaklık ve havalat'tır. ³ MAD 22249, ss. 45-46; KK 2321. İrsaliye miktarı, kalem yekunundan masrafların toplamının çıkarılması ile bulunmuştur. ⁴ KK 2321. ⁵ MAD 3186. ⁶ KK 2326, ss. 1-11 (Bu bütçe, Ramazan ayı başında düzenlenmiştir); MAD 22249, ss.11-17. ⁷ MAD 16691; MAD 22249, ss. 28-37; KK 2326, ss. 17-18.

Tablo 28
Maliye Bürolarının Denetledikleri Mukataa Gelirleri (akçe) ve
Bunların Toplam Mukataa Gelirlerine Oranları (D)

Bürolar	Mensuhat*		İstanbul mukataası		Avlonya mukataası**	
Yıllar	Miktar	%	Miktar	%	Miktar	%
1063/1652-1653 ¹			22 594 879	6,62	9 434 685	2,76
1064/1653-1654 ²	466 785	0,14	21 564 151	6,57	9 481 625	2,89
* 1072/1661-1662 ³			20 714 780	5,84	10 375 809	2,93
1077/1666-1667 ⁴	-	-	20 711 767	5,95	10 914 906	3,14
1079-80/1669-70 ⁵	-	-	19 395 367	5,41	10 204 915	2,85
1103/1691-1692 ⁶	-	-	15 038 350	2,90	12 090 576	2,33
1104/1692-1693 ⁷	-	-	16 041 560	3,20	11 678 777	2,33
1105/1693-1694 ⁸	-	-	15 245 500	2,99	11 946 198	2,34
1106/1694-1695 ⁹	-	-	15 067 150	2,94	11 700 182	2,28
1108/1696-1697 ¹⁰	-	-	15 103 226	2,95	11 718 782	2,29
1110/1698-1699 ¹¹	-	-	15 086 235	2,60	11 988 788	2,07
1112/1700-1701 ¹²	-	-	9 868 000	1,83	9 486 770	1,75
1113/1701-1702 ¹³	-	-	9 868 000	1,80	9 458 447	1,72
1114/1702-3(a) ¹⁴	-	-	9 968 000	1,76	9 880 611	1,75
1114/1702-3(b) ¹⁵	-	-	9 968 000	1,74	9 940 611	1,73
1116/1704-1705 ¹⁶	-	-	9 767 341	1,59	9 947 277	1,62
1118/1706-1707 ¹⁷	-	-	9 943 900	1,63	9 750 253	1,60
1122/1710-1711 ¹⁸	-	-	12 047 090	1,94	9 149 513	1,47
1147/1734-1735 ¹⁹	-	-	22 021 912	3,28	10 689 192	1,59
1160/1747-1748 ²⁰	-	-	21 076 440	2,83	x	x
1175/1761-1762 ²¹	-	-	21 308 820	2,64	x	x
1199/1784-1785 ²²	-	-	16 425 300	1,96	x	x
1200/1785-1786 ²²	-	-	16 559 220	2,03	x	x

Kaynaklar: ¹ MAD 22249, ss. 167-168. ² MAD 22249, ss. 180-183. ³ MAD 22249, ss. 212-213. ⁴ MAD 22249, ss. 249-250. ⁵ MAD 2950. ⁶ MAD 22249, ss. 137-138. ⁷ MAD 22249, ss. 150-151. ⁸ MAD 22249, ss. 158-159. ⁹ MAD 22249, s. 38. ¹⁰ MAD 22249, ss. 44-45; KK 2321. ¹¹ KK 2321, s. 5, 7 ve 16; MAD 22249, ss. 54-66. ¹² MAD 22249, s. 92. ¹³ MAD 22249, ss. 106-107; KK 2324. ¹⁴ KK 2326, ss. 1-11 (Bu bütçe, Ramazan ayı başlangıcında hazırlanmıştır). ¹⁵ MAD 22249, s. 1. ¹⁶ MAD 22249, ss. 17-18. ¹⁷ MAD 4087. ¹⁸ MAD 22249, ss. 28-30; MAD 16691; KK 2326, ss. 13-16 ve 17-18. ¹⁹ KK 5065, vv. 51a-54b ve 55a-b. ²⁰ D.BŞM 2964. ²¹ D.BŞM 3655, s. 2. ²² KK 2310.

* Boşluklar 'bilgi edinilemedi'ğini göstermekte olup bu büronun sözkonusu yıllarda mukataa denetlemediği varsayılmıştır.

** 1103/1691-1147/1734 yıllarına ait miktarlar Ağrıboz mukataası ile birliktedir.

- Kaynaklarda, bu büronun kaydı bulunmamaktadır.

x Bak. Tablo 24.

Tablo 29

**İstanbul Mukataa Büro Gelirlerinden Yapılan Mahsup ve İrsaliye Miktarları (akçe) ile
Bunların Büro Geliri Toplamına Oranları**

Yıllar	1063/1652-53 ¹		1064/1653-54 ²		1108/1696-97 ³		1110/1698-99 ⁴		1113/1701-2 ⁵		1114/1702-3 ⁶		1122/1710-11 ⁷	
Mahsuplar	Miktar	%	Miktar	%	Miktar	%	Miktar	%	Miktar	%	Miktar	%	Miktar	%
Ocaklık	11420331	50,54	10478404	48,59	94500	0,63	85500	0,57	228695	2,32	228695	2,29	186000	1,54
İhracat	-	-	-	-	1143590	7,57	1143590	7,58	1451090	14,71	1451090	14,56	487139	4,04
Mümteni'at	-	-	291980	1,35	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Tenzilat	-	-	-	-	-	-	10020	0,07	-	-	-	-	-	-
Merfu'at	-	-	-	-	540000	3,58	517166	3,43	-	-	-	-	-	-
İstila	-	-	-	-	4663547	30,88	4663547	30,91	-	-	-	-	-	-
Yekun	11420331	50,54	10770384	49,95	6441637	42,65	6419823	42,55	1679785	17,02	1679785	16,85	673139	5,59
İrsaliye	11174548	49,46	10793767	50,05	8661589	57,35	8666412	57,45	8188215	82,98	8288215	83,15	11373951	94,41

Kaynaklar: ¹ MAD 22249, ss. 167-179. Ocaklık miktarı; 'ocaklık ve tenzilat'tır. ² MAD 22249, ss. 180-211. Ocaklık miktarı; 'ocaklık ve havalat'tır. ³ MAD 22249, ss. 45-46; KK 2321. İrsaliye miktarı, kalem yekunundan masrafların toplamının çıkarılması ile bulunmuştur. Merfuat miktarı "af" ile birliktedir. ⁴ KK 2321. ⁵ MAD 3186. ⁶ KK 2326, ss. 1-11 (Bu bütçe, Ramazan ayı başında düzenlenmiştir); MAD 22249, ss. 11-17. ⁷ MAD 16691; MAD 22249, ss. 28-37; KK 2326, ss. 17-18.

Tablo 30

**Avlonya Mukataa Büro Gelirlerinden Yapılan Mahsup ve İrsaliye Miktarları (akçe) ile
Bunların Büro Geliri Toplamına Oranları**

Yıllar	1063/1652-53 ¹		1064/1653-54 ²		1108/1696-97 ³		1110/1698-99 ⁴		1113/1701-2 ⁵		1114/1702-3 ⁶		1122/1710-11 ⁷	
Mahsuplar	Miktar	%	Miktar	%	Miktar	%	Miktar	%	Miktar	%	Miktar	%	Miktar	%
Ocaklık	7811541	82,80	7602035	80,18	105000	0,90	236603	1,97	-	-	-	-	-	-
İhracat	-	-	-	-	597714	5,10	466458	3,89	466458	4,93	466458	4,72	445653	4,87
Mümteni'at	-	-	308255	3,25	1527493	13,03	789974	6,59	-	-	-	-	-	-
Tenzilat	-	-	-	-	-	-	434333	3,62	-	-	-	-	-	-
İstilâ	-	-	-	-	1462221	12,48	1462221	12,20	-	-	-	-	-	-
Yekun	7811541	82,80	7910290	83,43	3692428	31,51	3389589	28,27	466458	4,93	466458	4,72	445653	4,87
İrsaliye	1623144	17,20	1571335	16,57	8026354	68,49	8599199	71,73	8991990	95,07	9414153	95,28	8703860	95,13

Kaynaklar: ¹ MAD 22249, ss. 167-179. Ocaklık miktarı; 'ocaklık ve ihracat'tır. ² MAD 22249, ss. 180-211. Ocaklık miktarı; 'ocaklık ve havalat'tır. Mümteni'at miktarı; irsaliye miktarı, mümkün ve mümteni olup her ikisine de aynı sayı kaydedilmiş olduğundan irsaliye ile mümkün olan irsaliye miktarları esas alınıp hesaplandı. ³ MAD 22249, ss. 45-46; KK 2321. İrsaliye miktarı, kalem yekunundan masrafların toplamının çıkarılması ile bulunmuştur. ⁴ KK 2321. ⁵ MAD 3186. ⁶ KK 2326, ss. 1-11 (Bu bütçe, Ramazan ayı başında düzenlenmiştir); MAD 22249, ss. 11-17. İhracat miktarı toplanmıştır. ⁷ MAD 16691; MAD 22249, ss. 28-37; KK 2326, ss. 17-18.

Tablo 31
Maliye Bürolarının Denetledikleri Mukataa Gelirleri (akçe) ve
Bunların Toplam Mukataa Gelirlerine Oranları (E)

Mukataa Büroları Yıllar	Ağrıboz Miktar	%	Cedide-i Ula Miktar	%	Kefe Miktar	%
1063/1652-1653 ¹	1 955 324	0,57	2 848 832	0,83	11 064 346	3,24
1064/1653-1654 ²	1 955 334	0,60	2 982 998	0,91	10 977 999	3,35
1072/1661-1662 ³	2 161 334	0,61	3 054 232	0,86	6 838 599	1,93
1077/1666-1667 ⁴	2 161 334	0,62	3 195 998	0,92	5 804 499	1,67
1079-80/1669-70 ⁵	2 161 334	0,60	3 015 998	0,84	6 464 499	1,80
1103/1691-1692 ⁶	x	x	-	-	8 816 337	1,70
1104/1692-1693 ⁷	x	x	-	-	7 568 663	1,51
1105/1693-1694 ⁸	x	x	-	-	7 797 330	1,53
1106/1694-1695 ⁹	x	x	-	-	8 739 172	1,70
1108/1696-1697 ¹⁰	x	x	-	-	9 427 505	1,84
1110/1698-1699 ¹¹	x	x	-	-	10 089 958	1,74
1112/1700-1701 ¹²	x	x	-	-	7 456 385	1,38
1113/1701-1702 ¹³	x	x	-	-	7 576 389	1,38
1114/1702-3(a) ¹⁴	x	x	-	-	8 476 385	1,53
1114/1702-3(b) ¹⁵	x	x	-	-	8 476 389	1,48
1116/1704-1705 ¹⁶	x	x	-	-	8 326 385	1,36
1118/1706-1707 ¹⁷	x	x	-	-	8 160 813	1,34
1122/1710-1711 ¹⁸	x	x	-	-	8 574 385	1,38
1147/1734-1735 ¹⁹	x	x	-	-	x	x
1160/1747-1748 ²⁰	x	x	-	-	x	x
1175/1761-1762 ²¹	x	x	-	-	x	x
1199/1784-1785 ²²	x	x	-	-	x	x
1200/1785-1786 ²²	x	x	-	-	x	x

Kaynaklar: ¹ MAD 22249, ss. 167-168. ² MAD 22249, ss. 180-183. ³ MAD 22249, ss. 212-213. ⁴ MAD 22249, ss. 249-250. ⁵ MAD 2950. ⁶ MAD 22249, ss. 137-138. ⁷ MAD 22249, ss. 150-151. ⁸ MAD 22249, ss. 158-159. ⁹ MAD 22249, s. 38. ¹⁰ MAD 22249, ss. 44-45; KK 2321. ¹¹ KK 2321, s. 5, 7 ve 16. ¹² MAD 22249, s. 92. ¹³ MAD 22249, ss. 106-107; KK 2324. ¹⁴ KK 2326, ss. 1-11 (Bu bütçe, Ramazan ayı başlangıcında hazırlanmıştır). ¹⁵ MAD 22249, s. 1. ¹⁶ MAD 22249, ss. 17-18. ¹⁷ MAD 4087. ¹⁸ MAD 22249, ss. 28-30; MAD 16691; KK 2326, ss. 13-16 ve 17-18. ¹⁹ KK 5065, vv. 51a-54b, 55a-b. ²⁰ D.BŞM 2964. ²¹ D.BŞM 3655, s. 2. ²² KK 2310.

- Kaynaklarda, söz konusu yıllarda bu büronun kaydı bulunmamaktadır.

x Bak. Tablo 28.

Tablo 32

**Kefe Mukataa Büro Gelirlerinden Yapılan Mahsup ve İrsaliye Miktarları (akçe) ile
Bunların Büro Geliri Toplamına Oranları**

Yıllar	1063/1652-53 ¹		1064/1653-54 ²		1108/1696-97 ³		1110/1698-99 ⁴		1113/1701-2 ⁵		1114/1702-3 ⁶		1122/1710-11 ⁷	
Mahsuplar	Miktar	%	Miktar	%	Miktar	%	Miktar	%	Miktar	%	Miktar	%	Miktar	%
Ocaklık	4405800	39,82	4287000	39,05	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
İhracat	-	-	-	-	247862	2,63	168920	1,67	168920	2,23	168920	1,99	169920	1,98
Mümteni'at	-	-	107999	0,98	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Tenzilat	-	-	-	-	-	-	285851	2,83	-	-	-	-	-	-
Merfu'at	-	-	-	-	-	-	385551	3,82	-	-	-	-	-	-
İfrazat	-	-	-	-	-	-	400000	3,96	-	-	-	-	-	-
Yekun	4405800	39,82	4394999	40,03	247862	2,63	1240322	12,29	168920	2,23	168920	1,99	169920	1,98
İrsaliye	6658546	60,18	6583000	59,97	9179643	97,37	8849636	87,71	7407465	97,77	8307465	98,01	8404465	98,02

Kaynaklar: ¹ MAD 22249, ss. 167-179. Ocaklık miktarı; 'ocaklık ve tenzilat'tır. ² MAD 22249, ss. 180-211. Ocaklık miktarı; 'ocaklık ve havalat'tır. ³ MAD 22249, ss. 45-46; KK 2321. İrsaliye miktarı, kalem yekunundan masrafların toplamının çıkarılması ile bulunmuştur. ⁴ KK 2321. ⁵ MAD 3186. ⁶ KK 2326, ss. 1-11 (Bu bütçe, Ramazan ayı başında düzenlenmiştir); MAD 22249, ss. 11-17. İhracat miktarı toplanmıştır. ⁷ MAD 16691; MAD 22249, ss. 28-37; KK 2326, ss. 17-18.

Tablo 33

**Maliye Bürolarının Denetledikleri Mukataa Gelirleri (akçe) ve
Bunların Toplam Mukataa Gelirlerine Oranları (F)**

Bürolar Yıllar	Ağnam Mukataası Miktar	%	Anadolu Muhasebesi Miktar	%	Piskopos Miktar	%
1063/1652-1653 ¹	7 500 000	2,20	-	-	-	-
1064/1653-1654 ²	11 907 778	3,63	-	-	-	-
1072/1661-1662 ³	11 802 096	3,33	100 000	0,03	-	-
1077/1666-1667 ⁴	11 802 096	3,39	100 000	0,03	-	-
1079-80/1669-70 ⁵	11 802 096	3,29	100 000	0,03	-	-
1103/1691-1692 ⁶	9 905 325	1,91	212 000	0,04	649 996	0,13
1104/1692-1693 ⁷	11 402 964	2,28	200 000	0,04	649 996	0,13
1105/1693-1694 ⁸	11 800 141	2,32	200 000	0,04	649 996	0,13
1106/1694-1695 ⁹	11 285 481	2,20	200 000	0,04	649 996	0,13
1108/1696-1697 ¹⁰	10 236 972	2,00	200 000	0,04	649 996	0,13
1110/1698-1699 ¹¹	9 948 412	1,72	200 000	0,03	649 996	0,11
1112/1700-1701 ¹²	10 263 864	1,90	283 998	0,05	649 996	0,12
1113/1701-1702 ¹³	10 532 846	1,92	283 998	0,05	649 996	0,12
1114/1702-3(a) ¹⁴	10 532 846	1,86	283 998	0,05	649 996	0,11
1114/1702-3(b) ¹⁵	10 528 868	1,83	283 998	0,05	649 996	0,11
1116/1704-1705 ¹⁶	10 662 790	1,74	283 998	0,05	649 996	0,11
1118/1706-1707 ¹⁷	10 139 658	1,66	200 000	0,03	649 996	0,11
1122/1710-1711 ¹⁸	16 732 550	2,69	3 000 000	0,48	649 996	0,10
1147/1734-1735 ¹⁹	11 949 246	1,78	103 000	0,02	2 650 000	0,39
1160/1747-1748 ²⁰	14 183 040	1,91	104 160	0,01	2 680 500	0,36
1175/1761-1762 ²¹	14 161 200	1,76	102 960	0,01	3 141 360	0,39
1199/1784-1785 ²²	14 159 400	1,69	107 760	0,01	2 749 920	0,33
1200/1785-1786 ²²	14 159 400	1,73	107 760	0,01	2 749 920	0,34

Kaynaklar: ¹ MAD 22249, ss. 167-168. ² MAD 22249, ss. 180-183. ³ MAD 22249, ss. 212-213. ⁴ MAD 22249, ss. 249-250. ⁵ MAD 2950. ⁶ MAD 22249, ss. 137-138. ⁷ MAD 22249, ss. 150-151. ⁸ MAD 22249, ss. 158-159. ⁹ MAD 22249, s. 38. ¹⁰ MAD 22249, ss. 44-45; KK 2321. ¹¹ KK 2321, s. 5, 7 ve 16; MAD 22249, ss. 54-66. ¹² MAD 22249, s. 92. ¹³ MAD 22249, ss. 106-107; KK 2324. ¹⁴ KK 2326, ss. 1-11 (Bu bütçe, 1114 Ramazan ayı başlangıcında hazırlanmıştır). ¹⁵ MAD 22249, s. 1. ¹⁶ MAD 22249, ss. 17-18. ¹⁷ MAD 4087. ¹⁸ MAD 22249, s. 28-30; MAD 16691; KK 2326, ss. 13-16 ve 17-18. ¹⁹ KK 5065, v.v. 51a-54b, 55a-b; MAD 1839 (1156/1743-4, Ağnam Mukataası). ²⁰ D.BŞM 2964. ²¹ D.BŞM 3655, s. 2. ²² KK 2310.

- Kaynaklarda, sözkonusu yıllarda bu büronun kaydı bulunmayıp muhtemelen bu tarihte mukataa denetlememektedir.

KAYNAKLAR

I. Arşiv Kaynakları

A. Başbakanlık Osmanlı Arşivi

1. Ali Emiri Tasnifi

a. I Süleyman (Kanunî)

77 · 121 198 386

b. II. Mehmet (Fatih)

6

2. Bab-ı Asafi Tasnifi

a. Ruus Kalemi

8/43 1482 1497

3. Bab-ı Defteri Tasnifi

a. Baş Mukataa Kalemi

1/5 1/71 1/83 22457 22461 22465

1) Dosya Usulü

1/20

b. Bursa Mukataası Kalemi

24240

c. Baş Muhasebe Kalemi

108 124 130 156 199/A 2/31
2/33

1) Dosya Usulü

2

2) Cebeli Kalemi

17345 17368 17430 17463

d. Haremeyn Muhasebesi Kalemi

21384 21637

e. Haremeyn Mukataası Kalemi

20/2

f. Haslar Kalemi

25613/42

g. Kefe Mukataası Kalemi

26368 26385

h. Cedide-i Ula Mukataası Kalemi

26001

i. Maden Mukataası Kalemî					
1/38	1/72	22705	22853		
4. Divan-ı Hümayun Tasnifi					
a. Ruus Kalemî					
214					
5. Cevdet Tasnifi					
a. Dahiliye					
6095					
b. Darphane					
17	204	1339	1383	1403	
c. Maliye					
152	302	306	1170	1208	
1222	1240	1568	1619	2080	
2610	3221	4817	4849	5397	
15397	24653				
6. İbnülemin Tasnifi					
a. Dahiliye					
37					
b. Maliye					
27					
7. Kamil Kepeci Tasnifi					
61	180	182	183	266	
2195	2281	2309	2310	2321	
2324	2326	2380	2680	2686	
3064	3065	3067	3070	3075	
3080	3201	3276	3306	4988	
5024	5028	5029	5040	5045	
5055	5065	5158	5269	5276	
6593	7028				
8. Maliyeden Müdevver Tasnifi					
15	30	115	149	160	
176	203	229	246	290	
364	385	399	525	559	
589	615	619	624	657	
689	728	1006	1088	1154	

1336	1365	1366	1433	1582
1768	1839	1850	1981	2049
2424	2427	2449	2475	2695
2724	2737	2781	3102	3181
3186	3201	3208	3260	3281
3282	3295	3445	3458	3479
3669	3861	3922	4087	4187
4282	4284	4351	4683	4684
4686	4689	4786	4847	4944
4988	5024	5510	5629	5698
5898	5945	5954	6169	6269
6375	6512	6549	6910	7028
7040	7044	7084	7266	7288
7336	7375	7575	8488	9486
9489	9494	9505	9506	9513
9515	9524	9550	9569	9820
9821	9824	9830	9832	9838
9839	9840	9841	9847	9848
9849	9853	9857	9876	9900
9923	9939	10009	10142	10179
10277	10343	15367	15627	15766
15852	15881	15884	16691	18147
18293	18350	18775	19322	19380
22249				

II. Kitap ve Makaleler

Abdurrahman Vefik. *Tekâlîf-i Kavâidî*. İstanbul 1328.

Ahmed Aşıkî (Âşık Paşa-zade). *Tevârih-i Âl-i Osman Aşık Paşazade Tarihi*. Nşr. Âli. İstanbul 1332.

Ahmed Refik. "Sultan Murad-ı Rabi'ın Hatt-ı Hümâyûnları". *TOEM*. C. VII. S. 39 (Ağustos 1332). ss. 129-141.

Akdağ, Mustafa. "Timar Rejiminin Bozuluşu". *AÜDTCFD*, C. III. S. 4 (Mayıs-Haziran 1945). ss. 419-431.

_____. "Yeniçeri Ocak Nizamının Bozuluşu", *AÜDTCFD*, C. V (1947). ss. 291-309.

_____. "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti". *TTK Belleten*. C. XIII, S. 51 (Temmuz 1949). ss. 497-571; C. XIV, S. 55 (Temmuz 1950), ss. 319-418.

_____. *Türk halkının dirlik ve düzenlik kavgası: "Celalî İsyanları"*, Ankara 1975.

_____. *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimai Tarihi C. I (1243-1453) ve II (1453-1559)*. İstanbul 1995.

Akgündüz, Ahmed. *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*. C. 1-9. İstanbul 1990-1996.

_____. *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*. 2. b. İstanbul 1996.

Altundağ, Şinasi. "Osmanlı İmparatorluğu'nun Vergi Sistemi Hakkında Kısa Bir Araştırma," *AÜDTCFD*. C. V. S. 2 (1947). ss. 187-197.

_____. "Osmanlılarda Kadıların Salâhiyet ve Vazifeleri Hakkında". *VI. TTK Kongresi Ankara 20-26 Ekim 1961 Kongreye Sunulan Bildiriler*. Ankara 1967. ss. 342-354.

Anhegger, Robert. "Hezarfen-Hüseyin Efendi'nin Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Mülâhazaları". *Türkiyat Mecmuası*. C. X (1951-53). ss. 365-393.

Ankara'nın 1 Numaralı Şer'iyye Sicili (21-Rebiülâhır-991 - Evahir-i Muharrem-992 / 14-Mayıs-1583 - 12-Şubat-1584). Neş. Halit Ongan. Ankara 1958.

Atan, Turhan. *Türk Gümrük Tarihi: Başlangıçtan Osmanlı Devletine kadar*. C. I. Ankara 1990.

Ayn Ali Efendi. *Kavânîn-i Âli Osmân der Hülâsa-i Mezâmîn-i Defter-i Divân seneye 1018 (1609-10)*. İstanbul 1280/1863.

Barkan, Ömer Lütfi. "H. 933-934 (M. 1527-1528) Malî Yılına ait Bütçe Örneği

- ve Ekleri". *İÜİFM*. C. 15. S. 1-4 (Ekim 1953 - Temmuz 1954, b. 1955). ss. 251-329.
- _____. "954-955 (1547-1548) Malî Yılına âit bir Osmanlı Bütçesi". *İÜİFM*. C. 19. S. No. 1-4 (Ekim 1957- Temmuz 1958, b.1960). ss. 219-276.
- _____. "1070-1071 (1660-1661) Tarihli Osmanlı Bütçesi ve Bir Mukayese". *İÜİFM*. C. 17. S. 1-4 (Ekim 1955 - Temmuz 1956, b. 1960). ss. 304-347.
- _____. "1079-1080 (1669-1670) Mâlî Yılına ait Bir Osmanlı Bütçesi ve ekleri". *İÜİFM*. C. 17. S. 1-4 (Ekim 1955 - Temmuz 1956, b. 1960). ss. 225-303.
- _____. "H. 974-975 (M. 1567-1568) Malî Yılına âit bir Osmanlı Bütçesi". *İÜİFM*. C. 19. S. No. 1-4 (Ekim 1957 - Temmuz 1958, b.1960). ss. 277-332.
- _____. *XV ve XVI ncı asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları. C. I: Kanunlar*. (Tıpkıbasım). Yayına Hazırlayan: Hüseyin Özdeğer. İstanbul 2001.
- _____. - Meriçli, E. *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri I*. Ankara 1988.
- Barthold, V. V. *Moğol istilâsına kadar Türkistan*. Haz. Hakkı Dursun Yıldız. İstanbul 1981.
- Başar, Fahmeddin. *Osmanlı Eyâlet Tevcihâtı (1717-1730)*. Ankara 1997.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*. Ankara 1992.
- Batmaz, Eftal. "İltizam Sisteminin XVIII. Yüzyıldaki Boyutları". *AÜDTCF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*. C. XVIII. S. 29 (1997). ss. 39-50.
- Bayur, Y. Hikmet. *Hindistan Tarihi. C. I: İlk çağlardan Gurkanlı devletinin kuruluşuna kadar (1526)*. 2. b. Ankara 1987.
- Belin, M. *Türkiye İktisadi Tarihi Hakkında Tetkikler*. Çev. M. Ziya. İstanbul 1931.
- Berkes, Niyazi. *Türkiye İktisat Tarihi. C. 2. 2. b.* İstanbul 1975.
- Björkman, W. "İslamiyette Sermayenin Zuhuru ve Tedavüle Vaz'ı". *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*. C. II (1932-39). ss. 73-96.
- Braudel, Fernand. *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası. C. 1.* Çev. Mehmet Ali Kılıçbay. İstanbul 1989.
- Cezar, Mustafa. *Osmanlı Tarihinde Levendler*. İstanbul 1965.
- Cezar, Yavuz. "Osmanlı Devleti'nin Malî Kurumlarından Zahîre Hazinesi ve 1795 (1210) tarihli Nizamnâmesi". *Toplum ve Bilim*, S. 6-7 (Yaz-Güz 1978), ss. 111-156.
- _____. "Osmanlı Malî Tarihinde "Esham" Uygulamasının İlk Dönemlerine İlişkin Bazı Önemli ve Örnek Belgeler". *Toplum ve Bilim*. S. 12 (Kış 1980, b. 1981). ss. 124-142.

- _____. *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy dan Tanzimat'a Malî Tarih)*. İstanbul 1986.
- _____. "Osmanlı Devleti'nin Merkez Malî Bürokrasi Tarihine Giriş XVIII. Yüzyılda Bab-ı Defteri". *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*. S. 4 (Nisan 1993). ss. 129-160.
- Çakır, Baki. "1690-1748 Yılları Arasında Osmanlı Devleti'nin Merkezî Hazine Mukataa Gelirleri". MÜSBE (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul 1991.
- Çelik, Gülfettin. "1750-1792 Yılları Arasında Osmanlı Devletinin Merkezî Hazine Gelir ve Giderleri". MÜSBE (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul 1989.
- Çizakça, Murat. "Osmanlı İmparatorluğu'nda İç Borçlanmanın Evrimi (XV. Yüzyıldan, XIX. Yüzyıla)". *Osmanlı. C. 3 İktisat*. Edt. Güler Eren. Ankara 1999. ss. 223-226.
- _____. *İslam Dünyasında ve Batı'da İş Ortaklıkları Tarihi*. Çev. Şehnaz Layıkel. İstanbul 1999.
- Danışmend, İsmail Hâmi. *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*. C. 4 (M. 1703-1924/H. 1115-1342). İstanbul 1972; C. 5: Osmanlı Devlet Erkânı. İstanbul 1971.
- Defterdar Sarı Mehmet Paşa. *Devlet Adamlarına Öğütler: Osmanlılarda Devlet Düzeni*. Sad. Hüseyin Ragıp Uğural. 3. b. Ankara 1992.
- _____. *Zübde-i Vekayiât Tahlil ve Metin (1066-1116/ 1656-1704)*. Haz. Abdülkadir Özcan. Ankara 1995.
- Delilbaşı, Melek. *Johannis Anagnostis, "Selânik (Thessaloniki)'in Son Zaptı Hakkında Bir Tarih" (Sultan II. Murat dönemine ait bir Bizans kaynağı)*. Ankara 1989.
- Dennis, George T. "1403 Tarihli Bizans-Türk Antlaşması". Çev. Melek Delilbaşı. *AÜDTCFD*. C. XXIX. S. 1-4 (Ocak-Haziran 1971 - Temmuz-Aralık 1978, b. 1979). ss. 153-166.
- Demircioğlu, Halil. *Roma Tarihi I. C. Cumhuriyet 1. Kısım: Menşe'lerden Akdeniz Havzasında Hâkimiyet Kurulmasına Kadar*. 3. b. Ankara 1993.
- Dergâh Yayınları Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi Yayın Kurulu, *İmlâ Kılavuzu*, 3. b., İstanbul 1987.
- Derleme Sözlüğü VIII*. 2. b. Ankara 1993.
- Doğru, Halime. *XV. ve XVI. Yüzyıllarda Sivrihisar Nahiyesi*. Ankara 1997.
- Dukas. *Bizans Tarihi*. Çev. VL. Mirmiroğlu. İstanbul 1956.

- Durî, Abdulaziz. *İslam İktisat Tarihine Giriş*. Çev. Sabri Öрман. İstanbul 1991.
- Düzdağ, M. Ertuğrul. *Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi Fetvaları ışığında 16. asır Türk hayatı*. 2. b. İstanbul 1983.
- Emecen, Feridun M. XVI. Asırda Manisa Kazası. Ankara 1989.
- _____. "Başbâki Kulu", "Başmuhasabe Kalemi" ve "Başmukâtaa Kalemi" *DİA*. C. 5. İstanbul 1992.
- Eren, Hasan ... (ve öte.). *Türkçe Sözlük*. 2 Cilt. Türk Dili Kurumu Yayınları Ankara 1988.
- Erim, Neşe. "Onsekizinci Yüzyılda Erzurum Gümrüğü". İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi (Yayınlanmamış Doktora Tezi). İstanbul 1984.
- Eyyubî Efendi *Kanûnnâmesi*. Haz. Abdülkadir Özcan. İstanbul 1994.
- Falay, Nihat. *Maliye Tarihi (Ders Notları)*. 2. b. İstanbul 1996.
- Faroqhi, Suraiya. *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler, Kent mekânında ticaret zanaat ve gıda üretimi, 1550-1650*. Trk. Neyyir Kalaycıoğlu. 2. b. İstanbul 1994.
- Fekete, L. "Türk Vergi Tahrirleri". Çev. Sadrettin Karatay. *TTK Belleten*. C. XI. S. 42 (Nisan 1947). ss. 299-328.
- _____. - Kaldy-Nagy, Gy. *Rechnungsbücher Türkischer Finanzstellen in Buda (Ofen) 1550-1580 Türkischer Text*. Budapest 1962.
- Fleischer, Cornell H. *Tarihçi Mustafa Âli: Bir Osmanlı Aydın ve Bürokratı*. İstanbul 1996.
- Gedikli, Fethi. "Osmanlı'da İltizam ve Mukataa". *Çerçeve*. Yıl: 4. S. 15 (Ağustos-Ekim 1995). ss. 147-150.
- Genç, Mehmet. "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaş". *Yapıt*. S. 49'4, 50'5 (Nisan-Mayıs, Haziran-Temmuz 1984). ss. 52-61, 86-93.
- _____. "Esham". *DİA*. C. 11. İstanbul 1995.
- _____. "Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi". *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul 2000, ss. 99-152.
- _____. "18. Yüzyıla ait Osmanlı Malî Verilerinin İktisadî Faaliyetin Göstergesi Olarak Kullanılabilirliği Üzerinde Bir Çalışma". *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul 2000, ss. 153-185.
- _____. "18. Yüzyılda Osmanlı Sanayi". *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul 2000, ss. 226-254.
- _____. "İltizam", *DİA*, C. 22, İstanbul 2000.
- _____. "Osmanlı'da Devlet ve Ekonomi Üzerine". Düzenleme: Fehmi Yılmaz. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*. C. I. S. I (2003). ss. 369-384.
- Gerber, H. "Mukataa". *EI*. C. VII. Leiden, 1993.

- Goffman, Daniel. *İzmir ve Levanten Dünya (1550-1650)*. Çev. Ayşen Anadol - Neyyir Kalaycıoğlu. İstanbul 1995.
- Gökbilgin, M. Tayyib. "XVI. Asırda Mukataa ve İltizam İşlerinde Kadılık Müessesesinin Rolü". *IV. Türk Tarih Kongresi, Ankara 10-14 Kasım 1948, Kongreye Sunulan Tebliğler*. Ankara 1952. ss. 433-444.
- _____. *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası: Vakıflar-Mülkler-Mukataalar*. İstanbul 1952.
- _____. "Rüstem Paşa ve Hakkındaki İthamlar". *Tarih Dergisi*. C. VIII. S. 11-12 (Eylül 1955). ss. 11-50.
- Günaltay, M. Şemseddin. *Yakın Şark III: Suriye ve Filistin*. Ankara 1947.
- Günday, Dünder. "Tahrir Defterleriyle Mukataa Defterleri Arasında Mukayese". *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*. C. 1. S. 6 (Haziran 1980). ss. 207-212.
- _____. *Arşiv Belgelerinde Siyakat Yazısı Özellikleri ve Divan Rakamları*. 2. b. Ankara 1989.
- Güvemli, Oktay. *Türk Devletleri Muhasebe Tarihi, C. II: Osmanlı İmparatorluğu (Tanzimat'a Kadar)*. 2. b. İstanbul 2000.
- Hadîdî. *Tevârih-i Âl-i Osman (1299-1523)*. Haz. Necdî Öztürk. İstanbul 1991.
- Halaçoğlu, Yusuf. *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*. Ankara 1988.
- Hammer. *Devlet-i Osmaniye Tarihi*. C. 1 (699-803/1300-1400), 2 (803-857/1400-1453), 3 (856-899/1453-1494). Çev. Mehmet Ata. İstanbul 1329-1330.
- Hasan, Hasan İbrahim. *Siyasi, Dini, Kültürel ve Sosyal İslam Tarihi*. C. 4 (3/4) ve 5 (4/5). Çev. İsmail Yiğit (ve öte.). İstanbul 1985.
- Hezarfen Hüseyin Efendi. *Telhûsü'l-Beyân fi Kâvanîn-i Âl-i Osmân*. Haz. Sevim İlgürel. Ankara 1998.
- Hayrullah Efendi, *Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye Tarihi*, C. 2, İstanbul 1273.
- İbn Kemal. *Tevârih-i Âl-i Osman*. VII. Defter (Tenkidli transkripsiyon). Haz. Şerafettin Turan. Ankara 1957.
- _____. *Tevârih-i Âl-i Osman*. I. Defter. Haz. Şerafettin Turan. Ankara 1970.
- İnalcık, Halil. "Tanzimat Nedir?". *Tarih Araştırmaları 1940-1941. DTCF Yıllık Çalışmaları Dergisinin 1. Sayısından Ayrı Basım*. İstanbul 1941. ss. 237-263.
- _____. *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar I*. Ankara 1954.
- _____. "Fatih Sultan Mehmed, İstanbul'un Fethi ve İmparatorluk". *Türk Kültürü*. S. 20 (Haziran 1964). ss. 8-13.
- _____. "Adâletnâmeler". *TTK Belgeler*. C. II. S. 3-4 (1965). ss. 49-145.

- _____. *Hicri 835 Tarihli Suret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid*. Ankara 1987.
- _____. "İslâm Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekillerle Mukayesesi". *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve ekonomi üzerinde arşiv çalışmaları, incelemeler*. İstanbul 1993. ss. 15-30.
- _____. "Köy, Köylü ve İmparatorluk". *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları, İncelemeler*. İstanbul 1993. ss. 1-14.
- _____. *Tanzimat ve Bulgar Meselesi Doktora Tezi'nin 50. yılı*. İstanbul 1992.
- _____. "Osmanlı Hukukuna Giriş Örfi-Sultanî Hukuk ve Fâtih'in Kanûnları". *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları, İncelemeler*. İstanbul 1993. ss. 319-341.
- _____. *Osmanlı Karadeniz'i Üzerinde Kaynaklar ve Araştırmalar: I Kefe Gümrük Bekaya Defteri, 1487-1490*. Yayl. Şinasi Tekin - Gönül Alpay Tekin. Harvard Üniversitesi. Yakındoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü. Doğu Dilleri ve Edebiyatlarının Kaynakları 25. Türkçe Kaynaklar XXII. 1995.
- _____. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi. C. 1 (1300-1600)*. Türkçeye Çeviren: Halil Berktaş. Edtl. Halil İnalcık ve Donald Quataert. İstanbul 2000.
- İslamoğlu-İnan, Huricihan. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü*. İstanbul 1991.
- Izzî, Süleyman. *Tarih-i Izzî*. İstanbul 1199/1784.
- Kadı Ebu Yusuf. *Kitabü'l-Haraç*. Çev. Ali Özek. İstanbul 1970.
- Kaldy-Nagy, Gy. "Timar Sisteminin Macaristan'da Tarımsal Üretime Etkisi". Çev. Şadan Karadeniz. *TTK Belleten*. C. XXXVIII. S. 151 (Temmuz 1974). ss. 499-508.
- Kânûnnâme-i Sultânî Ber Mûcebi 'Örf-i 'Osmânî: II. Mehmed ve II. Bayezid devirlerine ait yasakname ve kanunnameler*. Neş. Robert Anhegger - Halil İnalcık. Ankara 1956.
- Kanûn-nâme-i Sultânî li 'Aziz Efendi*. Haz. Rhoads Murphey. Yay. Şinasi Tekin - Gönül Alpay Tekin. 1985.
- Karamursal, Ziya. *Osmanlı Malî Tarihi Hakkında Tetkikler*. 2. b. Ankara 1989.
- Kâtib Çelebi. *Fezleke*. C. I-II. İstanbul 1287.
- Kılıç, Orhan. *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Van (1548-1648)*. Van 1977.
- Koçi Bey Risalesi*. Yay. Ali Kemalî Aksüt. İstanbul 1939; Sad. Zuhuri Danışman. İstanbul 1972.
- Köprülü, M. Fuad. "Amil". *İA. C. 1*. İstanbul 1965.

- Köymen, Mehmet Altay. "Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II". AÜ. DTCF Tarih Arş. Enst. Tarih Araştırmaları Dergisi. C. II. S. 2-3 (1964). ss. 303-380.
- Kunt, İ. Metin. *Sancaktan Eyalete: 1550-1650 arasında Osmanlı ümerası ve il idaresi*. İstanbul 1978.
- Kütükoğlu, Mübahat S. "Lütfi Paşa'nın Âsafnâmesi (Yeni bir metin tesisi denemesi)". *Bekir Kütükoğlu'na Armağan*. İstanbul 1991. ss. 49-99.
- _____. "Osmanlı İktisadî Yapısı". *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*. C. I, Edt. Ekmeleddin İhsanoğlu. İstanbul 1994. ss. 511-650.
- al-Mâzandarânî, Des 'Abdollah Ibn Mohammad Ibn Kiyâ. *Die Resâlâ-ye Falak-kiyyâ Ein Persischer Leitfaden des staatlichen Rechnungswesens (um 1363)*. Yay. Walther Hinz. Wiesbaden 1952.
- Mehmed Esad Efendi. *Üss-i Zafer*. İstanbul 1241.
- Mehmed Neşrî. *Kitâb-ı Cihan-nümâ: Neşrî Tarihi*. C. I-II. Yay. Fait Reşit Unat-Mehmed A. Köymen. 3. b. Ankara 1995.
- Merçil, Erdoğan. *Kirmân Selçukluları*. İstanbul 1989.
- Mert, Özcan, "Ayan". *DİA*, C. 4, İstanbul 1991.
- Morawitz, Charles. *Türkiye Maliyesi*. Der. Maliye Tetkik Kurulu. Ankara 1978.
- Mustafa Âli. *Nushatü's-Selatin*. Süleymaniye Ktb. Hüsrev Paşa Ktp. No: 311. Halep 989 (1581-82).
- Mustafa Nuri Paşa. *Netayic'ül-Vukuat*. C. 2. İstanbul 1296; (*Netayic'ül-Vukuat: Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*. C. I-II. Sad. Neşet Çağatay. Ankara 1979); C. 3. 2. b. İstanbul 1327 (C. III-IV. Sad. Neşet Çağatay. 3. b. Ankara 1992).
- Nadaroğlu, Halil. *Kamu Maliyesi Teorisi*. 6. b. İstanbul 1985.
- Nagata, Yuzo. *Muhsin-zâde Mehmed Paşa ve Âyânlık Müessesesi*. Tokyo, 1976.
- Naima, Mustafa. *Tarih-i Naima: Ravzatü'l-Hüseyn fi Hulâsat-ı Ahbarı'l-Hâfikîn*. C. 1 ve 3. İstanbul 1283.
- Oktar, Tiğınç. *Osmanlı Devletinde Reji Şirketi: Memaliki Şahane Duhanları Müşterek-ül Menfaa Reji İdaresi*. İstanbul 1992.
- Orhonlu, Cengiz. *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretleri İskân Teşebbüsü (1691-1696)*. İstanbul 1963.
- _____. *Osmanlı İmparatorluğunun Güney Siyaseti: Habeş Eyaleti*. İstanbul 1974.

- Orman, Sabri. "Başlangıçtan Osmanlı'ya İktisadî Düşünce Tarihinin İslâmî Kaynakları". *Dîvân*. Yıl: 4. S. 6 (1999/1). ss. 9-48.
- "Osmanlı Kanûnnâmeleri". *MTM*. C. I. S. 1 (Mart-Nisan 1331). ss. 49-112.
- Özcan, Abdülkadir. "Fâtih'in Teşkilât Kanunnâmesi ve Nizam-ı Âlem İçin Kardeş Katli Meselesi". *İÜEF. Tarih Dergisi Fâtih Sultan Mehmed'e Hatıra Sayısı*. S. 33 (Mart 1980/81, b. 1982). ss. 7-56.
- _____. "Osmanlı Askerî Teşkilatı". *Osmanlı Devleti Tarihi*. Edt. Ekmeleddin İhsanoğlu. C. I. İstanbul 1999. ss. 335-371.
- Özdeğer, Mehtap. *Uşak kazasının Sosyal ve Ekonomik Tarihi*. İstanbul 2001.
- Özkaya, Yücel. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayanlık (Doçentlik Tezi)*. Ankara 1994.
- Özvar, Erol. "XVII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Maliyesinde Değişim: Rum Hazine Defterdarlığından Tokat Voyvodalığına Geçiş". *MÜSBE (Yayınlanmamış Doktora Tezi)*. İstanbul 1998.
- Pakalın, Mehmet Zeki. *Maliye Teşkilâtı Tarihi (1442-1930)*. 4 Cilt. Ankara 1978.
- _____. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. 3 Cilt. 3. b. İstanbul 1983.
- Pamuk, Şevket. *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914*. 3. b. İstanbul 1993.
- _____. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*. İstanbul 1999.
- Parmaksızoğlu, İ. "Mukata'a". *T.A.C. XXIV*. Ankara 1976.
- Peçevî. *Târîh-i Peçevî*. C. 1. İstanbul 1283.
- Pulaha, Selami- Yücel, Yaşar. *I. Selim Kanunnamesi (1512-1520) ve XVI. Yüzyılın İkinci Yarısının Kimi Kanunları*. Ankara 1988.
- Raşid Efendi. *Târîh-i Raşid*. C. I. İstanbul 1153/1740; C. 2. İstanbul 1153/1741 ve C. 5. İstanbul 1282/1865.
- Sadeddin Efendi. *Tâc'üt-Tevârih*. C. I. İstanbul 1279 (Haz. İsmet Parmaksızoğlu, Ankara 1992).
- Sâfi, Ahmed. *Sefînetü's-Sâfi*. C. 6-7. İÜ Cerrahpaşa Tıp Tarihi Enstitüsü Arşivi No. 2096.
- Sahillioğlu, Halil. "Bir mütezim zimem defterine göre XV. yüzyıl Sonunda Osmanlı Darphane Mukataaları". *İÜİFM*, C. 23, No. 1-4 (Ekim 1962-Şubat 1963). ss. 145-218.
- _____. "Fatih'in son yıllarında Bakır Para basılması ve dağıtılması ile ilgili belgeler". *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*. S. 6 (1963). ss. 72-75.
- _____. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Sıvış Yılı Buhranları". *İÜİFM*. C. 27. No. 1-2 (Ekim 1967-Mart 1968, b. 1969). ss. 75-111.

- _____. "1524-1525 Osmanlı Bütçesi". *İÜİFM. Ömer Lütü Barkan'a Armağan*. C. 41. S. 1-4 (1985). ss. 415-458.
- _____. *Türkiye İktisat Tarihi (Giriş-Bazı Kurum ve Kavramlar)*. İstanbul 1989.
- _____. "Darphane", *DİA*, C. 8, İstanbul 1993.
- _____. "Emin". *DİA*. C. 11. İstanbul 1995.
- Salzmann, Ariel. "İmparatorluğu Özelleştirmek: Osmanlı XVIII. Yüzyılında Paşalar ve Âyânlar". *Osmanlı C. 3 İktisat*. Edt. Güler Eren. Ankara 1999. ss. 227-235.
- Sayar, Nihad S. *Türkiye İmparatorluk Dönemi Malî Olayları*. İstanbul 1977.
- Selânikî Mustafa Efendi. *Tarih-i Selânikî*. 2 C. Haz. Mehmet İpşirli. İstanbul 1989.
- Sertoğlu, Midhat. *Osmanlı Tarih Lûgati*. İstanbul 1986.
- Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa. *Silahdar Tarihi*. C. II (1095/1683-1106/1695). İstanbul 1928.
- _____. *Nusretnâme*. Sad. İsmet Parmaksızoğlu. C. II, Fasikül: II. İstanbul 1969.
- Singer, Amy. *Kadılar. Kullar, Kudüslü Köylüler*. Çev. Sema Bulutsuz. İstanbul 1996.
- Subhî Mehmed - Sami Mustafa - Şakir Hüseyin. *Tarih-i Sami ve Şakir ve Subhî*. İstanbul 1198.
- Sudî, Süleyman. *Defter-i Muktesid*. C. 1. 2. b., C. 2-3. İstanbul 1307 (*Osmanlı Vergi Düzeni (Defter-i Muktesid)*). Haz. Mehmet Ali Ünal. Isparta. 1996).
- Sümer, Faruk. "Selçuklular Devrinde Türkiye'de Madenler". *MÜFEF. Türk-lük Araştırmaları Dergisi*. S. 4 (1988, b. 1989). ss. 159-164.
- Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi. *Târihi Mür'it- Tevârih*. C. I. Haz. Münir Aktepe. İstanbul 1976.
- Şemseddin Sami. *Kâmûs-ı Türkî*. 3. b. İstanbul 1989.
- Şener, Abdüllatif. *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*. İstanbul 1990.
- Tabakoğlu, Ahmet. *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*. İstanbul 1985.
- _____. "Osmanlı Ekonomisinde Kalkınmanın Finansmanı - I, II". *İktisat ve İş Dünyası Bülteni*. S. 5, 6 (Eylül-Ekim, Kasım-Aralık 1992). ss. 44-48, 50-54.
- _____. *Türk İktisat Tarihi*. 4. b. İstanbul 1998.
- _____. ... (ve öte.). *İstanbul Ahkâm Defterleri: İstanbul Ticaret Tarihi 1 (1742-1779)*. İstanbul 1997.

- _____ ... (ve öte.). *İstanbul Ahkâm Defterleri: İstanbul Tarım Tarihi 1 (1743-1757)*. İstanbul 1997.
- _____ ... (ve öte.). *İstanbul Ahkâm Defterleri: İstanbul Finans Tarihi 1 (1742-1787)*. İstanbul 1998.
- _____. "Osmanlı Malî Yapısının Ana Hatları". *Osmanlı. C. 3: İktisat*. Edt. Güler Eren. Ankara 1999. ss. 125-135.
- Turan, Osman. "İkta". *İA. C. V/2*. İstanbul 1950. ss. 949-959.
- _____. *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar: Metin, tercüme ve araştırmalar*. Ankara 1958.
- _____. *Selçuklular Târîhi ve Türk-İslâm Medeniyeti*. 7. b. İstanbul 1998.
- Turan, Şerafettin. *Kanunî'nin oğlu Şehzâde Bayezid Vak'ası*. Ankara 1961.
- _____. "XVII. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun İdari Taksimatı (H. 1041/M. 1631-32 tarihli bir idari taksimat defteri)". *Atatürk Üniversitesi 1961 Yıllığı*. Ankara 1963. ss. 201-232.
- Tursun Bey, *Târîh-i Ebü'l-Feth*, Haz. A. Mertol Tulum, İstanbul 1977.
- Uluçay, M. Çağatay. *XVII. Asırda Saruhan'da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri*. İstanbul 1944.
- _____. *18 ve 19. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri*. İstanbul 1955.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devleti teşkilâtından Kapukulu Ocakları*. C. II. Ankara 1944.
- _____. "Kanun-ı Osmanî Mefhûm-ı Defter-i Hâkanî". *TTK Belleten*. C. XV. S. 59 (Temmuz 1951). ss. 381-399.
- _____. *Osmanlı Tarihi. C. II: İstanbul'un Fethinden Kanunî Sultan Süleyman'ın Ölümüne Kadar*. Ankara 1949; C. III. 2. Kısım: XVI. Yüzyıl Ortalarından XVII. Yüzyıl Sonuna Kadar. Ankara 1954.
- _____. "Osmanlı Devleti Maliyesinin Kuruluşu ve Osmanlı Devleti İç Hazinesi". *TTK Belleten*. C. XLII. S. 165 (Ocak 1978). ss. 67-93.
- _____. *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*. Ankara 1988.
- Vasıf, Ahmed. *Târîh-i Vâsıf: Vel-Eserü'l-Müfîd el-Müsemma be-Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâikü'l-Ahbâr*. C. I. Bulak (Mısır) 1242 (1826).
- Yaltkaya, Şerafeddin. "İlhanîler Devri İdarî Teşkilâtına Dair: Nasîr-ed-dini Tûsî'nin bir eseri". *THİTM*. C. II (1932-39). ss. 7-16.
- Yediyıldız, Bahaeddin. "XVII. Asır Türk Vakıflarının İktisadî Boyutu". *Vakıflar Dergisi*. S. 18 (1984). ss. 5-41.

_____. *Ordu Kazası Sosyal Tarihi (1455-1613)*. Ankara 1985.

Yeni Tarama Sözlüğü. Dzn. Cem Dilçin. Ankara 1983.

Yerasimos, Stefanos. *Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye 1- Bizanstan Tanzimata*.

C. 1. Trk. Babür Kuzucu. 3. b. İstanbul 1977.

Yücel, Yaşar. "Osmanlı İmparatorluğunda Desantralizasyona (Adem-i merkezîyet) Dair Genel Gözlemler". *TTK Belleten*. C. XXXVIII. S. 152 (Ekim 1974). ss. 657-708.

_____. *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar: Kitâb-i Müstetab - Kitabı Mesâlihi'l Müslimîn ve Menâfi'i'l-Mü'minîn - Hırzû'l-Mülûk*. Ankara 1988.

_____. "Reformcu Bir Hükümdar Fatih Sultan Mehmed". *TTK Belleten*. C. LV. S. 212 (Nisan 1991). ss. 79-86

DİZİN

A

Abaza 205.

Abbasi 13, 31ⁿ1, 33ⁿ8, 119ⁿ37, 196.

ABDURRAHMAN (Vali) 34ⁿ8.

ABDURRAHMAN VEFİK 42, 115.

ABDÜLHAMİT (Sultan I.) 61.

Aclun (sancak) 200, 200ⁿ242.

Açıkbaş 205.

adaletnameler 133.

Adana 128, 155, 160, 164, 204.

ADURNO (Vali) 34.

af 70, 70ⁿ29, 210, 223.

Afyon 105.

ağnam 20, 115; -ı celepkeşan 75ⁿ47, 86, 110, 209, 227; adet-i - 22, 71ⁿ35, 87, 94, 95, 95ⁿ146, 161.

Ağriboz 20, 108, 110; - iskelesi 109; - mukataası 21, 22, 86, 105, 108, 109, 222.

AHMET (Ağa, Mülazımbaşı) 56.

AHMET (Paşa, Vezir Polat) 163.

AHMET (Sabika Rumeli çavuşlar kethüdası) 71ⁿ34.

AHMET (Sultan I.) 49.

Ahyolu 98, 99ⁿ174.

aidat 15.

Akçekoyunlu 22.

Akdeniz 36.

Akkerman 98.

alaybeyi 198.

ALİ (Paşa, Sadrazam) 22, 96, 99.

ALİ (Paşa, Veziriazam) 49.

Amed 89.

amel 141ⁿ237; -*dar* 141, 141ⁿ242; -*e tutmak* 141, 178.

amil 20, 33ⁿ8, 34, 34ⁿ8, 40, 120, 121-124, 121ⁿ57, 130, 136, 140, 141, 141ⁿ237, 141ⁿ241; ayak -i 136, 142; -i pay 4ⁿ4, 142.

Anadolu 20, 33ⁿ8, 37, 33ⁿ31, 39, 42, 47-49, 55, 60, 106, 109, 142ⁿ247, 172, 204, 207; - defterdarı 14, 20, 21, 97, 101, 105, 110; - kazaskeri 158, 163; - mukataacısı 20; - muhasebesi 21, 22, 87, 171.

anbar 5, 5ⁿ5, 71, 71ⁿ34.

Ankara 105; - damga mukataası 155ⁿ359; - ihtisabı ve çup pazarı, beytülmal ve kahve resimleri, cendere, damga, simsariye ve kasap zarar mukataası 109.

Antalya 111.

Antep 155, 164.

Araban-Gurbetan 109.

Arabistan 142ⁿ247.

Arap ve Acem defterdarlığı 206.

Arap vilayeti mukataacısı 20.

arazi 31ⁿ1, 35, 42ⁿ53, 44, 67, 94ⁿ142, 178, 193, 195, 197, 199, 199ⁿ235; - sistemi 34ⁿ8.

arpa - emini 104ⁿ203; -lık 101.

ARSLAN (mültezim) 147ⁿ287.

arusane resmi 198.

asesbaşı 24ⁿ65.
 asker 19, 43, 56, 58, 71, 89-91, 106, 117.
 astar 119.
 aşar 115, 158ⁿ379.
 aşiret 26, 129, 130, 189.
 avalid 164.
 avarız 2, 5, 21, 36, 45, 46, 59, 71, 71ⁿ34,
 74, 75, 75ⁿ47, 89, 97, 98, 107, 163,
 * 196, 209, 210.
 Avlonya 20; - mukataası 21, 22, 86,
 87, 105, 106, 109, 218, 222.
 Avusturya 36.
 ayan 56, 57, 59ⁿ213, 60, 61, 142, 156-
 158, 173; lık 57, 59, 61.
 Aydın 109, 109ⁿ219, 110; - muhassıl-
 lığı 128, 163, 198ⁿ224.
 Aynaroz 111.
 Azak 204.
 Azaz 95.

B

bac 109.
bad-ı heva 198, 19.
 Bafra 42ⁿ50.
 Bağdat 25, 50, 70ⁿ29, 111, 200, 205.
bakaya 9, 15, 21, 29, 111.
 bakır 22, 111, 152ⁿ334.
 Balçık 99.
 Balıkesir (Karesi) 105, 109-111,
 109ⁿ219.
 Basra 205.
 Baş muhasebe halifesi 163.
 Baş muhasebeci 87.
 Baş mukataacı 24.
 başbaki kulu 14, 15, 164.
 başdefterdar 13, 14, 21, 24, 53, 98, 99,
 148, 171.

bazırgân 122.
bedeliye 2, 74.
 Belgrat 89.
 Bender 204.
berat 4ⁿ4, 6, 7, 20, 24, 26ⁿ83, 27, 51, 57,
 61, 67, 76, 92, 117, 122, 123- 125,
 135, 146, 147ⁿ287, 150ⁿ314, 154-
 156, 158, 162, 163, 165, 167-169,
 168ⁿ418, 168ⁿ420, 168ⁿ423; - *har-
 cı/resmi* 72, 74, 82, 117, 209; - *tez-
 keresi* 26.
 Bergama 102, 119; - krallığı 33ⁿ8,
 34ⁿ8.
 BEYAZIT (Sultan I.) 34, 134.
 BEYAZIT (Sultan II.) 70ⁿ29.
 BEYAZIT (Şehzade) 46.
 beylerbeyi 23, 24ⁿ65, 25, 28, 44, 47,
 77, 92, 127, 134, 158, 159, 172,
 198, 200.
beytülmal 109, 37ⁿ120, 184; *amme ve
 hassa* -ı 153ⁿ341.
 bezzazistan 147ⁿ287.
 Biga 105.
 Birecik 95, 96, 188ⁿ113.
 Bizanslılar 34
 Boğdan 205; - cizyesi 72, 99, 100.
 Bolu 26ⁿ83, 110.
 Bolvadin 109.
borç 9, 16, 40, 41, 51, 58, 70, 70ⁿ29, 71,
 94, 118-120, 133, 139, 143-145,
 151, 161, 171, 181, 182; -*lanma* 2,
 173; -*lar hukuku* 144.
 Bosna 24, 89, 204.
 bostancı 90.
 boyâhane 17ⁿ29.
 Bozcaada 105.
 Bozulus Türkmenleri 129ⁿ118,
 129ⁿ122.

bölükbaşı 56.

Budin 24, 90, 204.

Bursa 20, 21ⁿ51, 32, 40, 42ⁿ50, 105; - mukataacı 21, 105; - mukataası 20-22, 85, 106, 108, 109, 203.

BUSBEQ (Avusturya elçisi) 36, 36ⁿ30.

buz 89.

bütçe 21, 32ⁿ1, 36-38, 41, 53, 54, 61, 71-73, 78ⁿ75, 81-85, 88, 95, 98, 101, 103, 107, 111, 147, 196, 196ⁿ206, 207, 210, 213, 214, 220; - açıkları 40, 56, 56ⁿ181.

Büyük ve küçük kale kalemi 1.

C-Ç

caize 164.

camii 41, 111.

cariye müjdeganesi 198.

cebeli 168; - bedeli 168, 169, 169ⁿ429.

Celali 47; - isyanı 42, 48, 172.

cendere 109.

cerâim bkz. *para cezaları*.

Cezayir 38ⁿ32; -i Bahri Sefid 204; -i Garp 205, 206.

CHALCONDYLE (Tarihçi) 46.

cinayet suçu (*cürm-i cinayet*) 198.

cizye 2, 5, 14, 21, 41, 45, 46, 59, 71-75, 71ⁿ34-35, 81, 89, 95ⁿ146, 99, 99ⁿ176, 100, 163, 196, 197, 209; - daran 210, 219; - muhasebesi 22, 84, 87, 101.

cülûs 53, 61, 155, 168, 168ⁿ423, 169; - resmi 167, 168, 168ⁿ418; - bahşişi 56, 168.

cürm-i cinayet resmi bkz. *cinayet suçu resmi*.

cürüm 198ⁿ224.

Çankırı 42ⁿ50, 105, 125ⁿ83, 132.

Çatalca 134ⁿ176.

çavuş 46, 48; -başı 163, 165; -başı ağa 154, 164; -iye 46; -luk şartı 116.

çeltik 35, 42ⁿ50, 104.

çeri -başı 198; - sürücüleri 198.

çıkma 47.

Çıldır 204.

çiftlik 18, 38ⁿ32, 48, 60, 71ⁿ34, 146, 195ⁿ200.

Çin 34, 34ⁿ8.

Çirmen 14ⁿ7, 110.

Çorak 109.

Çorlu 99.

çuka beha 164.

çûp pazarı 109.

D-E

Dadyan 105.

damga 17ⁿ29, 109, 152ⁿ330, 155ⁿ359.

Danışmentli Türkmenleri 129ⁿ122.

darphane 16-19, 16ⁿ20, 16ⁿ22, 17ⁿ28-29, 17ⁿ31, 63, 96, 156, 160, 171; - emini 16.

Darü'l-Vekale 4ⁿ4.

Darüssaade ağası 17, 95, 96.

defter 7-9, 9ⁿ8, 14, 14ⁿ7, 15, 17ⁿ28, 17ⁿ31, 21, 21ⁿ53, 22, 23ⁿ61, 25, 32ⁿ1, 44, 50, 52, 53, 55, 55ⁿ176, 68, 68ⁿ11, 69, 72, 73, 75, 78, 79ⁿ81, 92, 95, 97, 99, 111ⁿ229, 125, 129, 135, 138, 138ⁿ214, 139, 143, 146, 150, 153, 160, 182, 206; - değeri 102, 122, 123, 152; -hane 67, 146; -î 164; -li 50.

defterdar 8, 14ⁿ10, 23, 50, 23ⁿ61, 24ⁿ65, 69, 75, 75ⁿ53, 76, 92, 97, 99, 101, 105, 110, 141, 141ⁿ237,

- 149, 160, 164-167, 200, 206; -lık 1, 6, 13-15, 19-21, 23-28, 38, 55, 70, 87, 99, 119, 148, 154, 206.
- demir 89.
- Derya kalemi 107.
- devalüasyon* 80.
- deyn* bkz. *borç*.
- dış hazine 13, 18, 36, 171.
- divan 47, 52, 76, 80, 101, 138, 154-156, 159, 163; -ı hümayun 16; - resmi 188ⁿ116; - tezkeresi 24, 27, 28.
- Diyarbakır 24, 37, 142ⁿ247, 160, 161, 171, 188ⁿ113, 204, 206 ; - hazine-si 25, 76, 81; - voyvodalığı 27ⁿ96, 165.
- dokumacı 152ⁿ330.
- duacı 27, 41, 89, 97.
- Düceyl 25.
- dükkan 146.
- ebna-i sipahiyan 4, 4ⁿ4, 44ⁿ71.
- EBU YUSUF (Kadı) 38.
- Edirne 38ⁿ32, 107, 110.
- Eflak 205, 94ⁿ142; -Boğdan 72, 99, 100.
- Ege denizi 105, 109.
- Eğri 90, 204, 206.
- Eğridir 109.
- emanet 8, 17ⁿ31, 18, 23, 38, 39, 48, 51, 62, 62ⁿ242, 68, 103, 115, 116, 119-121, 121ⁿ50, 123, 134, 135, 147, 147ⁿ287, 150ⁿ314, 152ⁿ331, 152ⁿ336, 158ⁿ375, 173, 182, 195, 199, 200; - ulufesi 120.
- emekli 27, 41, 54; -lik 101, 132.
- emin 3, 4ⁿ4, 8, 20, 27, 28, 34ⁿ8, 39-41, 53, 68, 69, 91, 92, 116, 119-124, 119ⁿ37, 121ⁿ50, 121ⁿ57, 122ⁿ61-62, 123ⁿ72, 127, 130, 133, 135, 136, 137ⁿ203, 139-142, 141ⁿ245, 148, 150-154, 152ⁿ334, 156, 185, 189, 198; - mevacibi 120.
- emir 120ⁿ37.
- emlak 59, 71, 71ⁿ34, 137, 146, 147, 150.
- emtia gümrüğü 62ⁿ242, 77ⁿ73.
- Enderun-ı hümayun hazinesi 16, 16ⁿ20.
- Enez 109.
- Erbil 200ⁿ242.
- Ermeni patrikliği 111.
- Ermîye 134ⁿ176.
- Erzurum 24, 76, 110, 204, 206; - gümrük nezareti 81; kalesi gönüllüleri 89.
- esham 18, 31, 61-63, 173.
- Eski saray 89ⁿ102.
- Eskişehir 33ⁿ8.
- esnaf kethüdalığı 161.
- esnaf odası başkanlığı 62ⁿ242.
- eşraf 60.
- eşya 71, 92, 147.
- et 89
- evkaf 95ⁿ146, 111.
- eyalet 1, 6, 22-25, 24ⁿ65, 89, 105, 109, 127, 128, 130, 184ⁿ71, 190, 191, 200; - maliyesi 1, 13, 22, 171; - defterdarı 24ⁿ65; - defterdarlığı 6, 8, 22, 23-28, 70, 87; - divanı 24, 24ⁿ65, 27, 28; - hazinesi 23-28, 48, 50, 128, 149, 171; - kanunnamesi 67.
- F-G**
- faiz* 157.
- faiziz (kâr)* 77ⁿ73, 155ⁿ358.

fenn-i muhasebe bkz. *muhasebe bilgisi*.

Filiba 35, 41, 98; - nezareti 124.

Filori 94ⁿ142; -iciyan 94.

firma 2.

Foça bkz. Yeni Foça.

Galata 129; - sarayı 89ⁿ102, 90; - voyvodalığı 56.

garipler (sağ ve sol) 45.

Garnizon 47.

gaziler 32.

Gazze 200.

gedikli-gediksiz zeamet ve tımar 55, 167, 168.

Gelibolu 110, 172; - iskelesi 34.

gerdek resmi 198ⁿ224.

Germiyan 32, 33ⁿ8.

gılman 89, 90.

Girit 204, 206.

göl 104.

gönüllü göç politikası 32.

gönüllü nefer 89.

gulamiye 46, 49, 56, 188.

güherçile 89.

gümrük 34; - emini 122; - geliri 33ⁿ8, 77ⁿ73, 79ⁿ82, 122ⁿ61; - resimleri 99, 197.

Gümüşhane 22.

gündelik 151, 153.

Güril 205.

götürü 3, 5, 178, 179, 185.

Gazne 13, 34ⁿ8.

finansman 2, 16, 18¹⁰ 26, 35, 36, 61, 149, 166-168.

Fatih (Sultan II. Mehmet) 20, 31-33, 35, 45, 45ⁿ72, 172; - Kanunnamesi 104

gümüş 22, 35.

H

Habeş 205.

hac masrafları 89, 90, 171, 200ⁿ242.

hâce 20, 22.

Halep 16, 24, 37, 155, 160, 161, 164, 204, 206; - defterdarı 25; - gönüllü neferleri 89; - gümrüğü 4ⁿ4; - hazinesi 27, 76, 80, 147ⁿ287, 149, 206; - Türkmenleri 95; - voyvodalığı/muhassıllığı 25, 26ⁿ83, 96, 128, 165, 171.

halife 21, 22, 76, 119ⁿ37, 163.

HALİL (emin-i sabık) 141ⁿ245.

hamal 161.

Hamid bkz. Isparta.

haraç 23ⁿ61.

harç 2, 15, 25, 72, 74, 134, 163.

Haremeyn 20, 97, 164; - evkafı 96, 97; - malları 17 - muhasebesi 17, 19, 22, 85, 95ⁿ154; - mukataacısı 21; - mukataası 21, 22, 85, 219; - mukataaları 17, 96.

hariç ez defter 160.

harman mevsimi 68, 5ⁿ5.

has 4, 20, 22, 23, 26, 44, 55, 73, 76, 90, 96, 97, 104ⁿ203; - bostancıları 90; -lı eyaletler 22, 24; -lar kalemleri 21, 21ⁿ50; -lar kalemi 21, 22, 83, 85, 90, 94-96; - tahsisi 26, 44, 55, 90, 97, 101-104, 129, 183.

haseki 101.

havale 9, 45, 46, 49, 70, 124, 138-140, 148, 151, 152; -lik 15, 51, 92, 139.

havas 23ⁿ61, 73, 83ⁿ97, 97, 101-104, 128, 129, 163, 104ⁿ203; - gelirleri 83, 85, 101-103, 210, 218, 220; -ı *hümayun* 23ⁿ63, 44, 109, 118ⁿ24, 158ⁿ375.

hayvan - vergileri 197; -cılık 78, 78ⁿ75.

hazine 1, 2, 6, 7, 9, 13, 14, 16, 18-20, 23-27, 35-37, 38ⁿ32, 41-44, 51, 52, 54, 55, 57, 58, 69, 70, 73, 78, 80, 82, 84, 89, 91, 93, 93ⁿ135, 94, 102-104, 109, 110, 115, 118, 119, 122-124, 122ⁿ61, 128-130, 132, 134, 137-140, 139ⁿ224, 143, 143ⁿ258, 146, 147, 147ⁿ287, 149, 150, 150ⁿ314, 152, 153, 154ⁿ347, 155, 157, 159, 160, 165-167, 168ⁿ418, 171, 173, 177, 182, 183, 199, 200; - i Amire 16, 18, 19, 55ⁿ178; - defteri 23ⁿ61, - defterdarlığı hassı 55; - divanı 27; - katibi 20, 21, 111; -mande 57, 58, 160.

hediye behâ 163, 164.

hekimbaşı 104ⁿ103.

Hemedan 205.'

Hersek 94, 94ⁿ142.

hızane-i amire 147ⁿ287; - katipleri 111

Humbaracı ocağı 166.

Hurde aklamı 4ⁿ4.

Hüdavendigâr 105, 17ⁿ29.

hüküm 6, 7, 8, 16, 25, 27, 69, 70ⁿ29, 81, 99, 125, 134, 139, 152ⁿ334, 159.

HÜSEYİN (Efendi, Başdefterdar) 148.

HÜSEYİN HASAN (emin) 4ⁿ4.

I-İ

Isparta (Hamid) 105; - kahve tahmisi 109.

İstabl-ı amire (Has ahır) 16, 89.

İZZİ (Tarihçi) 26.

İBRAHİM (Paşa, Başdefterdar) 53, 53ⁿ155.

İBRAHİM (Sultan I.) 14.

İbrahimpâşa sarayı 89ⁿ102.

İbrail 99, 99ⁿ174.

ibtida 40ⁿ41; - tarihi 4ⁿ4.

icar 34ⁿ8, 194.

icare 4, 5, 190.

İç hazine 13, 16, 19, 167, 171.

iç ve dış borçlanma 2, 173.

ifraz 67, 177.

ifrazat 81, 210, 213, 216, 220, 221, 226.

İfraz-ı Zülkadirye 97.

ihale 17ⁿ31, 115.

ihracat 81, 82, 83, 89, 96, 97, 99, 100, 106, 107, 109, 110, 117, 120, 210, 213, 214, 216, 217, 219-221, 223, 224, 226.

ihtisap 34ⁿ8, 109.

ikta 31, 196, 31ⁿ1, 33ⁿ8.

iktisadi devlet teşekkülleri 2.

ilhakat 81, 98, 210, 213, 214.

İlhanlılar 13, 32ⁿ1, 171, 199ⁿ235.

iltizam - bedeli 3, 6-9, 17ⁿ31, 40, 50, 51, 57, 59, 68, 69ⁿ20, 92, 102, 116, 122, 123, 127, 139, 143, 144, 178, 182; - *sözleşmesi* 40, 42, 68, 117, 118, 125, 126, 132, 133, 136, 137, 139, 150, 183, 184, 198; - *talepnamesi* 145ⁿ269.

imam 5ⁿ5.

imtiyaz 31, 31ⁿ1, 34ⁿ8, 34ⁿ11.

İnegöl 32, 109.

İpek 111.

İrad-ı cedid hazinesi 18, 19.

İran Moğolları 13.

irsaliye 27, 81, 82, 84, 88, 89, 94, 128, 130, 132, 138-140, 139ⁿ224, 183.

İsakçı 99ⁿ174.

iskeleler 99ⁿ175, 172.

İskenderun hasları 96.

İstanbul 6, 7, 20, 27, 32, 36, 40, 46, 47, 54, 60, 70, 92, 93, 99, 107, 111, 118, 122, 125, 149ⁿ307; - boğazı 105; -'un fethi 31, 33, 35, 172; - emtia gümrüğü 62ⁿ242; - gümrük nezareti/emaneti 124, 153; - Hasları Kanunu 119; - koyun bacası 89ⁿ102; - mukataası 21, 22, 85, 110; r patrikliği 111ⁿ229.

İstanköy 110.

istifâ' şartı 61.

istihdâm 46, 50.

istirdat-ı evkaf 81, 210, 219, 220.

İzmir 129; - gümrüğü 22, 62ⁿ242, 79ⁿ82, 97.

İznik 109.

K-L

kabızıl 4ⁿ4, 124, 136, 137.

kaçkun 198ⁿ224.

kadı 7, 16, 24ⁿ65, 27, 52, 53, 68, 69, 120, 121, 123-125, 130-136, 134ⁿ176, 140, 144, 145ⁿ270, 147ⁿ287, 150, 152, 152ⁿ334, 153, 157, 158, 160, 163, 184ⁿ71.

kahve resimleri 16, 109.

kaime 62, 76, 154, 156.

kale 1, 89, 91; - mevacibi 93, 94, 140; - neferi 90, 92, 120, 124, 140, 171; - tezkiyesi 124.

kalemiye 56, 59, 72, 75-77, 77ⁿ68, 92, 103, 130, 149, 154, 184.

Kamil kuruş 80.

Kaniye 204, 206.

kantar resmi mukataası 62ⁿ242.

kanun 27, 40, 40ⁿ41, 43, 47, 67, 104,

118, 119, 121, 133, 135, 140, 141, 143, 151ⁿ323, 153, 156, 159, 178, 189.

Kanunî bkz. Süleyman (Sultan I.).

kanunname 19, 45ⁿ72, 67, 104, 134, 138ⁿ214, 146, 151ⁿ323, 190, 198.

kapancılık 160.

kapıcıbaşılık 27, 27ⁿ96, 129.

kapıkulu 35, 39, 41, 43, 44, 45, 46, 46, 51-54, 60, 61, 142, 167, 172, 173; - ocağı 57; - mevacibi 59, 91, 149ⁿ309; - sipahisi 48; - süvarisi 44ⁿ71.

kaptanlık 44.

Kapudanlık-ı derya bkz. Cezayir-i Bahr-i Sefid.

Karacahisar 32, 33.

Karadeniz 22.

Karaman 24, 34, 37, 110, 142ⁿ247, 171, 204, 206, 207.

KARAMURSAL 42.

KARAYAZıCı (Celalî lideri) 48.

Karesi bkz. Balıkesir.

Karlılı 81.

Kars 204; - kalesi gönüllüleri 89.

kasaba 47, 48.

kasap zararı 109

KASIM (mültezim) 147ⁿ287.

kasrıyed 76, 165-167; - resmi 163, 165, 166.

Kastamonu 22, 42ⁿ50, 105, 125ⁿ83, 132; - bakır küresi 152ⁿ334; - Yörükleri 152ⁿ334.

katip 20, 20ⁿ45, 22, 40, 41, 46, 50, 69, 70, 77ⁿ73, 121, 123, 124, 133, 136-138, 142, 148, 151, 152ⁿ330, 166, 137ⁿ203; -iye 46; -lik 20, 48, 51, 92, 138.

- Kavak 109.
 Kavala 109.
 kayıkçı 161.
 kazasker 158, 163, 165.
kefalet 54, 124, 126, 127, 131, 133, 136, 137, 143-145; - *bedeli* 40, 117, 143, 143ⁿ258, 147ⁿ287, 148, 148ⁿ290; - *name* 7, 133; - *yöntemi* 136.
 Kefe 20, 21, 22, 86, 107, 110, 164, 204.
kefil 7, 17ⁿ31, 40, 51, 58, 70, 71, 122, 125, 126, 131, 133, 136, 143-147; - *lik* 136, 144, 145ⁿ266, 145ⁿ269-270; - *e kefil* 145; - *bi'l-mâl ve bi'n-nefs* 144.
 Kengiri bkz. Çankırı.
 kesedar 164.
kesr -i mizan 140; - *i iltizam* 143.
 Kete 109.
kethüda 5ⁿ5, 76, 92, 128-130, 129ⁿ118; - *lık* 55, 161, 163; - *yeri* 47, 57; - *bey* 164.
keyl 71ⁿ34, 199.
 Kıbrıs 24, 128, 171, 204, 206; - *hazine-si* 26.
Kıptıyan cizyesi 22, 72, 73, 99, 99ⁿ176, 100, 218.
 Kırım bkz. Kefe.
 Kırkkilise (Kırklareli) 14ⁿ7.
 Kırşehir 80ⁿ88.
kıstalyevm 68, 117, 137, 143ⁿ257, 148, 153, 183, 184.
 Kili 98.
 Kilis 95, 96.
 Kirman Selçukluları 34ⁿ8.
 Kirmanşah 205.
 Kocaeli 105, 122ⁿ61.
 KOÇI BEY 14, 38, 52, 68, 106, 116, 121, 122, 141, 196.
 Konya 34ⁿ8.
 koyun 87, 89, 94, 95, 101, 107, 110, 127ⁿ113; - *mukataası* bkz. Ağnam-ı Celepkeşan; - *resmi* 46, 89ⁿ102, 101, 196ⁿ206, bkz. *adet-i ağnam*.
 Kölemenler 177.
 Köprülüler devri 49.
 Köstendil 110.
 köy 5ⁿ5, 35, 44, 47, 48, 52, 55, 110, 128, 157, 159-161, 188, 189, 196, 198, 199, 142.
 Kratova 41.
 Kudüs 111.
kur 54, 79, 80, 80ⁿ87-88, 93, 93ⁿ133; - *farkı* 93.
 Küçük Kaynarca Anlaşması 61.
 Küçük Ruznamçe 1.
 Küre 111, 152ⁿ334.
kürek cezası 165.
 Kütahya 105, 109.
 Lahsa 205.
 Lankaza 17ⁿ29, 102.
 Laz 35.
 Lazistan 205.
 Leh kuruşu 80.
 liman 34, 34ⁿ8.
 Limni 105.
 LÜTFİ (Paşa, Sadrazam) 38, 38ⁿ32.
M
mabeyn 183, 183ⁿ67; - *mahsulü* 183ⁿ67, 184, 184ⁿ71, 198.
 Maçin 99ⁿ174.
 maden 17, 20, 22, 34, 34ⁿ8, 35, 40, 104, 111, 196, 198; - *cilik* 35, 78, 172; - *kalemi* 21, 22, 72, 84, 85, 99, 100, 111, 111ⁿ229, 210.

mahlûl 18, 43, 63, 156, 164.

MAHMUD (Sultan I.) 168

makbuz 68, 117, 131, 150, 153, 183.

maktu 4-6, 32ⁿ1, 73, 75, 147, 154, 155ⁿ358, 160, 171, 177, 179, 180, 187-189, 196, 199; -a 4-6; -en 32ⁿ1, 178.

Maliye kalemi 1, 23ⁿ61, 138; - katibi 163.

Maraş 37, 55, 142ⁿ247, 204, 207.

Mardin 52, 56, 95, 188ⁿ113.

Medine 97.

MEHMET (Çelebi) 34.

MEHMET (Paşa, Abaza) 49.

MEHMET (Paşa, Defterdar Sarı) 38.

MEHMET (Paşa, Defterdar Sofu) 149ⁿ302.

MEHMET (Paşa, Defterdar Sofu) 149ⁿ302.

MEHMET (Paşa, Köprülü) 25.

MEHMET (Paşa, Rum) 33, 35, 172.

MEHMET (Sultan II.) bkz. Fatih.

MEHMET (Sultan III.) 42.

MEHMET GENÇ 143ⁿ258.

Mekke 97.

meliklik 206.

memleha bkz. tuzla.

Menemen 95.

mensuh 106; -at mukataası 21, 42, 87, 106, 106ⁿ208; - tımar ve zeametler 42, 55, 55ⁿ172.

Menteşe bkz. Muğla.

Merağa 205.

mescit 41.

metropolit 111.

mevacip 41, 52, 55, 78, 80, 82, 89, 91-94, 124, 149ⁿ309; -i *kadime* 41, 49, 151.

Mısır 33ⁿ8, 37, 38ⁿ32, 164, 205; - köyleri 157, 159.

Midilli adası 42, 142ⁿ247.

mimarbaşı 104ⁿ203.

mirmiran 101, 200.

Moğollar 13, 34ⁿ8.

Mora 107, 128, 149ⁿ307, 204.

muaccele 16ⁿ20, 155ⁿ358-359, 168ⁿ422; - *bedeli* 17, 18, 61-63, 73, 154-156, 157, 159-169.

muâmele 33ⁿ8; - *geliri* 33ⁿ8.

Muğla 107, 109.

muhassebe 8, 15, 20, 23ⁿ61, 41, 53, 68-70, 68ⁿ11, 87, 94, 98, 111, 125, 127, 138, 147, 153, 173, 183; - *bilgisi* 138; - *defteri* 8; - *harcı* 25, 69, 69ⁿ20; - *görmek* 7, 8, 41, 61, 68-71, 77, 93, 138, 146, 151, 160, 183; - *özeti* 8, 87ⁿ101; - *sureti* 15, 28, 69, 70, 146, 147, 157, 167; - *ci* 87, 138, 142; - *lik* 95; - *leştirme* 75, 93ⁿ129, 147.

muhassıl 3, 27, 49, 56, 70, 128, 135, 136, 147, 152, 152ⁿ331, 154, 157, 160; - *lık* 25, 26, 147, 163, 165, 171, 177, 206; - *ı emval* 128, 198.

muhtesip 34ⁿ8, 179.

mukabeleci 20.

mukataa - *katibi* 68ⁿ11; - *cı* 9, 14, 20, 21, 24, 48, 49, 110; - *i evvel* 21, 105; - *i salis* 21, 110; - *i sani* 21.

MURAT (Sultan I) 13, 44, 45.

MURAT (Sultan II) 32, 34, 45ⁿ72, 46.

MURAT (Sultan IV) 52.

MUSTAFA (kefil) 145ⁿ270.

MUSTAFA (Paşa, Defterdar İpşir) 53.

MUSTAFA (Paşa/Ağa, Başdefterdar Moralı) 53, 148.

MUSTAFA (Sultan III.) 168.

MUSTAFA (Şehzade) 34.

MUSTAFA ÂLÎ 38, 119.

MUSTAFA NURÎ (Paşa) 42.

Musul 160, 205

müfettiş 6, 8, 40, 49, 55, 69, 70, 118,
123, 125, 126, 130-136, 138, 140,
145, 145ⁿ270, 152, 200; -i emval-
lik 132; - kadı 7, 132.

müflis 70, 70ⁿ29, 118.

müftü 158.

mühimmat 18, 51, 89, 89ⁿ102, 90.

müjdegane 198.

mülazemet 41, 54, 172.

mülazım 45-52, 56, 173; -başı 56, 57.

mülhak 92.

mülk ve teşebbüs gelirleri 2.

mürasele 125.

müsadere 71.

müsellem 42, 106.

müzayede 59, 154-157, 159, 164-167.

müzekki 145, 145ⁿ269-270.

N

Nablus 200.

nâ-fürûht 55ⁿ176, 152ⁿ336.

NAİMA 48.

naip 198; -lik 197; -iyet 188.

nazır 3, 6, 7, 40, 41, 69, 70, 92, 124-
127, 130, 131, 135, 136, 138, 139,
139ⁿ218, 145ⁿ269, 151, 155, 164,
198; -ı emval 23ⁿ61, 76, 130, 136;
-ı nüzzar 136, 198; -lık 92, 124; -
temessükü 118.

nevrüz 36, 78, 139ⁿ224.

nezaret 6, 14, 42ⁿ50, 51, 81, 92, 124-
126, 125ⁿ83, 128, 130, 131, 138,
150, 177; -i emval 206.

Niğbolu 14ⁿ7, 99, 110.

Niş 204.

nişan -cı 26; -cı kalemi 44; -lık 44; -
kayıtları 168ⁿ420.

niyabet 198, 198ⁿ224.

noterlik 135.

Novaberde 35.

Nusaybin 95.

nüzul 97, 98, 107, 209, 210; - *bedeli*
75ⁿ47.

O-R

ocaklık 41, 77, 77ⁿ68, 81-83, 89-93,
89ⁿ102, 96, 97, 99, 100, 106, 108,
124, 138, 152, 171, 210, 213, 214,
216, 217, 219-221, 223, 224, 226.

odacı 22.

odun 89.

Ohri 111.

ordu 32, 50, 92; - hazinesi 16ⁿ22.

ortak 137, 159; -lık 159, 188.

OSMAN (Ağa, Darüssaade Ağası)
95, 95ⁿ154.

OSMAN (Gazi, Sultan) 32.

OSMAN (Sultan II.) 49.

OSMAN (Sultan III.) 155, 168.

OSMAN TURAN 196.

Özü 14, 14ⁿ7, 90, 204,

para -cezaları 2, 140, - basımından
doğan gelirler 2.

patriklik 111, 111ⁿ229.

pazar 33, 33ⁿ8, 109, 172; - bacı 109; -
lık 178, 179, 185.

Pelengân 205.

pencik resmi 34, 172.

Pers 34ⁿ8.

peşin 25, 27, 50, 51, 53, 58, 76, 147-150,

147ⁿ287, 148ⁿ290, 149ⁿ309, 154, 155, 161, 162, 173, 147ⁿ287.

PÎRÎ (Ağa, Mülazımbaşı) 56, 56ⁿ184, 57ⁿ189.

pirinç 35, 35ⁿ14, 172.

Piskopos kalemî 22, 87, 111, 111ⁿ229.

pişkeş 111.

piyade -gan 106, 107; - mukabelesi 1, 20ⁿ45.

Prut savaşı 168.

raiyet rusumu 159.

Rakka 96, 160, 188ⁿ113, 204.

reaya 26, 38ⁿ32, 41, 117, 120, 121, 129, 129ⁿ118, 153, 156, 157, 161, 161ⁿ390, 188, 189.

RECEP (kabzımal) 4ⁿ4.

rehin 7.

reis 87; - efendi 164; - katibi 20; -ül-küttab 20.

Remle 200.

resim 2, 72, 74-76, 87, 95, 101, 103, 104, 110, 134, 155, 158ⁿ379, 163, 165, 168ⁿ423, 198.

Revan 205.

Rodos 110.

Rum 24, 37, 142ⁿ247, 204, 207; - defterdarı 206; - hazinesi 25, 76, 171.

Rumeli 14, 20, 35ⁿ15, 36, 37, 37ⁿ31, 39, 41, 44, 49, 98, 109, 110, 204; - defterdarı 14, 20, 21, 206; - kazaskeri 158, 163, 165; - muhasebecisi 87.

Rumiye 205.

Ruscuk voyvodalıǵı 129.

ruus 51, 92, 157.

ruznamçe -ci 14, 20; - defteri 9, 15, 23ⁿ61, 182, 199; - kalemî 1, 7, 15,

20, 91, 147, 164; - sureti 7, 163; - temessükü 27; Küçük - kalemî 1.

RÜSTEM (Kara, amil) 34

RÜSTEM (Paşa, Sadrazam) 36, 36ⁿ27, 38, 38ⁿ32.

S-Ş

sadrazam 26, 36ⁿ27, 38, 44, 52, 52ⁿ144, 55, 56, 73, 75, 75ⁿ53, 76, 101, 102, 104, 154, 163; - caizesi 164.

sakahane 90.

Sakız gümrüğü 22, 62ⁿ242, 97, 142ⁿ247; - damga mukataası 152ⁿ330.

salyane 1, 22, 23, 25, 44, 54, 91, 93ⁿ135, 171, 206; - mukabelesi 1; - *yönte-mi* 93.

Samako 98.

Samakocuk emaneti 153.

Samani 13.

Samsad mukataası 161ⁿ390.

Samsun 7.

sancak 14ⁿ7, 26ⁿ83, 46, 55, 55ⁿ172, 67, 127; -beyi 25, 44, 47, 55, 91, 119, 127, 127ⁿ113, 135, 142, 159, 172, 184ⁿ71, 198, 200; - kanunnamele-ri 190; - mahsulü 127ⁿ113; - voyvodalıǵı 26.

sapma 47.

saray - kileri 89, 90; - mutfağı 16ⁿ20, 17, 89, 89ⁿ102, 104ⁿ203, 127ⁿ113, 90.

sarraf 115ⁿ1; -iye 46.

Saruhan 109ⁿ219, 110.

sayım 43, 67, 189.

sehim 2, 18, 62, 63; - kairanesi 62.

Selanik 32, 107, 110.

SELANİKÎ 41.

Selçuklu 189, 34ⁿ11, 122ⁿ60, 141ⁿ237;
 Büyük -lar 13, 33ⁿ8; Anadolu -la-
 rı 32ⁿ1, 34ⁿ8; Kirman -ları 34ⁿ8.
 SELİM (Sultan I., Yavuz) 15.
 SELİM (Sultan II.) 42.
 SELİM (Sultan III.) 18 .
serbestiye resmi 103, 197, 198, 198.
 Sergi - halifesi 14; - nazırı 14.
 silahtar 45, 46, 47, 50, 57ⁿ189, 151; -
 mülazımbaşı 56.
 Silistre 14ⁿ7, 99, 89ⁿ102, 110.
simsariye 109.
 Sinanpaşa kasrı 52.
 Sinop 105, 106, 132.
 sipahi 5ⁿ5, 46, 48, 49, 51, 52, 56, 57; -
 ağası 45; -ler katibi 20; - bölüğü
 43, 45-47, 50, 151; -i oğlanları
 44ⁿ71, 45, 48; - mülazımbaşı 56.
 Siroz 147ⁿ287.
 Sivas bkz. Rum.
 Sofya 41, 110.
sözleşme 4, 154, 196.
 subaşı 24ⁿ65, 135, 198; -lık 51.
 Suriye 33ⁿ8, 34ⁿ8, 177.
 SÜLEYMAN (I. Beyazıt'ın oğlu) 34.
 SÜLEYMAN (Sultan I., Kanunî)
 38ⁿ32, 42, 45, 46, 102, 172.
 süvari 46; - mukabelesi 1.
 şakirt 20, 22.
 Şam 24, 37, 89, 90, 155, 161, 164, 165,
 206; - hazinesi 182, 200.
 şap 34, 34ⁿ8.
 Şehrizar 205.
 şeyhlik 62ⁿ242.
 şeyhülislam 158.
 şikk-ı evvel 14, 104, 166; -ırabi 19; -
 ısalis 14, 19; -ısanı 14, 19, 111.
 Şirvan 205.

T

tahrir bkz. *yazım*.
 tahsildar 26ⁿ83, 81; -lık 51.
tahvil 6, 7, 8, 9, 9ⁿ8, 15, 40, 42, 48, 49,
 55, 55ⁿ177, 68, 70, 77ⁿ73, 116,
 117, 125, 131, 137, 139, 142, 143,
 143ⁿ257, 145ⁿ269, 146, 147ⁿ287,
 148, 151, 152ⁿ334, 182, 183,
 183ⁿ67, 199; -at defteri 9, 182ⁿ59;
 - sureti 20.
 Tamışvar 24, 89, 90, 204, 206.
 Tanzimat 1, 115, 199.
 tapu tahrir defteri 32ⁿ1, 198ⁿ224.
 tarım 35, 67, 77, 172, 189, 193, 199.
 Tarihçi kalemi 1, 20.
tashih 26, 93ⁿ132, 150ⁿ314.
 Taşköprü 132.
tatbik 147.
 Tavşanlı 109.
 tavuk 89.
tayyarat 198ⁿ224.
tazmin - etmek 131, 135; -at 61.
tedâhül 146, 146ⁿ282.
tefavüt 72, 77- 82, 77ⁿ73, 79ⁿ80-82,
 80ⁿ88, 94ⁿ141, 209.
 telhis 7, 70.
 tellal 163; -başı 6, 155; -iye 18; -lık
 160.
 Terhanyat 145ⁿ270.
 tersane 89, 90, 102, 107, 165; -i amire
 hazinesi 19.
 Teşrifat kalemi 1.
 tezkere 7, 20, 23ⁿ61, 24, 26, 26ⁿ83, 27,
 51, 124, 125, 146; -ci 20, 24ⁿ65,
 132.
 tezkiye 145.
 tımar 1, 2, 18, 23, 42-44, 46, 48, 52, 54,
 55, 61, 74, 106, 117-119, 159, 160,

167-169, 172, 183, 184, 184ⁿ71, 198; - arazileri 42ⁿ53; - defterdarı 24ⁿ65; - defterdarlığı 55; -lı sipahilik 42ⁿ53.

Tırhala 110.

Tiflis 205.

TİMURTAŞ (Paşa, Rumeli Beylerbeyi) 44.

tohum 157.

Tokat 17ⁿ29, 25, 26, 27, 56, 76, 80, 111, 129, 142ⁿ247, 155, 160, 162ⁿ393, 164, 165, 171, 206;; -hazinesi 25; -voyvodalığı 25, 56, 75.

Tolca 98, 99ⁿ174.

TÖREGENE 34ⁿ8.

Trablusgarp 205; - hazinesi 206.

Trablusşam 24, 204, 206.

Trabzon 110, 204.

Tuna 14, 99, 99ⁿ174, 206.

Tunus 205, 206.

Turgutlu 96.

tuzla 34, 109, 198, 99ⁿ174.

tüccar 152ⁿ330.

Türk 33ⁿ8; - maliye tarihi 141ⁿ237.

tütün 81, 99; - gümrüğü 17ⁿ29.

U-Z

ulema 168.

ulufe 41, 43, 46-52, 57, 58, 68ⁿ11, 92, 116ⁿ11, 151, 166, 172; sağ ve sol -ci 45.

ummal 5ⁿ5, 41.

un bedeli 90.

ustabaşı 152ⁿ330.

usulsüzlük 8, 165.

Uşak 105, 109, 110.

Ünye 97.

Üsküb 110.

vakıf 1, 51, 55, 71ⁿ35, 95, 96, 160, 167, 168, 197; - mütevelliliği 45.

vali 3, 16, 34, 34ⁿ8, 128, 147, 157, 158, 160, 200.

Van 25, 23ⁿ61, 89, 171, 205.

varidatçı 14, 15.

Varna 99.

vergi 2, 5, 26, 33, 33ⁿ8, 34ⁿ8, 35, 48, 67, 94ⁿ142, 95, 101, 115, 129, 134, 141, 152, 152ⁿ334, 158, 169, 187-190, 197, 198ⁿ221, 199ⁿ235; - *mat-rahı* 5; - *tahakkuku* 188, 189; - *tah-sildarlığı* 51; - *tarhı* 5, 187; - *yükü* 5, 161; - *lendirme* 178, 188, 189

vezaif 77ⁿ73.

vezir 23, 24ⁿ65, 44, 50, 71ⁿ35, 95, 142, 158, 172; -i *azam* 38ⁿ32, 52.

vezne -darbaşı 14; - *harcı* 72, 81.

Vilk 35.

Vidin 14ⁿ7, 98, 110, 204; - *nezareti* 90, 181.

voyvoda 3, 23, 23ⁿ63, 26, 26ⁿ83, 27, 92, 102, 128, 129, 147, 157, 160, 165, 178, 198; -lık 25, 26, 26ⁿ83, 52, 56, 61, 75, 128, 129, 129ⁿ118, 129ⁿ121, 142, 147, 165, 171, 177, 206; *pare* -ları 142.

yasakçı 140.

yasakname 140.

yave 198ⁿ224.

Yavuz bkz. Selim I.

Yedikule hazinesi 36.

Yemen 205.

yeminli mali müşavir 142.

Yemiş iskelesi 141.

Yeni Foça 34.

yenicheri 46-49, 56, 89ⁿ102, 90, 119,

173; - kalemi 1; - katibi 20; - serdarı 57.

Yenişehir 109.

yörük 94, 106, 109, 152ⁿ334.

zahire 71ⁿ34; - hazinesi 19.

zaim 46, 198.

zamân 32ⁿ1.

zeamet 23, 42-44, 52, 54, 55, 74, 106, 119, 159, 160, 167-169, 183,

184ⁿ71, 198; - *bedeliyeleri* 2, 55, 55ⁿ172.

Zile 95.

zimmat 15, 24, 27, 35, 58, 59, 61, 70, 71, 80, 106, 117, 119, 131, 147, 150, 181, 182; - *defterleri* 9, 106ⁿ208, 182.

zorbabaşı 57ⁿ189.

Zülkadiriye 37, 97, 142ⁿ247, 204, 207.

Osmanlı Mukataa Sistemi

(XVI-XVIII. Yüzyıl)

BAKİ ÇAKIR

Osmanlı maliye tarihinin en önemli konularından biri, devlet harcamalarında finansman aracı olan "Mukataa Kurumu"dur. Osmanlı maliyecileri, bu kurum aracılığıyla devletin nakit ihtiyacını karşılama, iç borçlanmayı sağlama ve özel sektörü finansman sürecine dahil etme amacını öngörmüşlerdir.

Mukataa üzerine müstakil bir çalışma olan bu eser, ilgili kurumun işleyişini kavramsal ve teknik çerçevede ele almaktadır.

KİTABEVİ